

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TARİHİ
KENTLER
VE
ERMENİLER

TARİHİ KENTLER VE ERMENİLER

BİTLİS VE MUŞ

EDİTÖR: RICHARD G. HOVANNISIAN

İNGİLİZCEDEN ÇEVİREN: ZÜLAL KILIÇ

BİTLİS VE MUŞ
HOVANNISIAN

İNCELEME

u s u l g e r e ğ i

Bu kitap, Richard G. Hovannisian'ın 2002 yılında ABD'de yayımlanan *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush* (Mazda Publishers) adlı eserinin çevirisidir. Hovannisian'ın editörlüğünde İngilizce olarak basılan ve 14 kitaptan oluşan 'Tarihi Kentler ve Ermeniler' dizisinin tamamı Aras'ın yayın programında yer almaktadır.

Metinde Türkçe olmayan kelimeler *italik* dizildi. Latin alfabesi ile yazılmayan dillerdeki yer ve kişi adları Türkçe çevriyazı kurallarına ve özgün telaffuzlarına göre dizildi. Bazı yerlerin günümüzdeki adları köşeli parantez içerisinde verildi.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

TARİHİ KENTLER ve ERMENİLER
BİTLİS ve MUŞ

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Z
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 10728

ARAS - URUU 170

Bitlis ve Muş
Richard G. Hovannisian
Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush

Çevirmen
Zülal Kılıç

Yayıma Hazırlayan
Rober Koptaş

Redaksiyon
Lora Sarı

Kapak Tasarımı
Aret Gıcı

Kapak Fotoğrafları
Anahit Hayrapetyan
Ön: Ermeni mezarlığı, Muş - Arka: Bitlis

© 2001, Richard G. Hovannisian

© 2016, Aras Yayıncılık

ISBN 9786055753702

Baskı
Sena Ofset: 2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkapı-İstanbul
Tel: (212) 613 38 46 / Sertifika No: 12064

İstanbul, Eylül 2016

TARİHİ KENTLER ve ERMENİLER
BİTLİS ve MUŞ

Editör
RICHARD G. HOVANNISIAN

İNGİLİZCEDEN ÇEVİREN
ZÜLAL KILIÇ

İçindekiler

1 Ermeni Pağes/Bitlis ve Daron/Muş.....	7
<i>Richard G. Hovannisian</i>	
2 Pağes/Bitlis ve Daron/Muş'un Tarihi Coğrafyası.....	45
<i>Robert H. Hewsen</i>	
3 Erken Dönem Ermeni Hıristiyanlığının Merkezi Olarak Daron.....	65
<i>Nina G. Garsoïan</i>	
4 Feodal Tarihler: Daronlu Mamigonyanlara ve Pakradunilere Saygı Duruşu.....	75
<i>Levon Avdoyan</i>	
5 Bizans Egemenliğindeki Daron'da Ermeniler ve Yunanlar.....	95
<i>Speros Vryonis, Jr.</i>	
6 Bitlis ve Ermeni Tarihleri.....	109
<i>Robert W. Thomson</i>	
7 Pağes/Bitlis ve Daron/Muş'un Sanat ve Mimarisi.....	123
<i>Christina Maranci</i>	
8 Yaşamsal Bilgi Kaynakları Olarak Duruperan'ın Ermeni Kolofonları.....	149
<i>Nona Manoukian</i>	
9 Karakoyunlular Döneminde Ermeniler ve Bitlis'in Kürt Emirleri	157
<i>Thomas A. Sinclair</i>	
10 19. Yüzyılda Halep'te Sasunlu Bantukhdılar	177
<i>Vahram L. Shemmassian</i>	
11 Ermeni Daron ve Pağes'in Sonu: 1914-1916	191
<i>Christopher J. Walker</i>	
12 Pağes'in Dut Kokulu Havası: Saroyan'ın Bitlis Arayışı.....	207
<i>David Stephen Calonne</i>	
Katkıda Bulunanlar.....	226
Harita ve Resimler Listesi.....	229
Görsel Kaynakça.....	231
Dizin.....	232

Ermeni Pağes/Bitlis ve Daron/Muş

Richard G. Hovannisian

Büyük Ermenistan'ın güneybatı kesiminin en erken Ermeni yerleşim merkezlerinden biri olduğu öne sürülür. Yabancı yazıtlarda, Hristiyanlığın ortaya çıkışından birkaç yüzyıl öncesinde, bilinen ilk Ermeni krallığı henüz ufukta belirmemişken, bu bölgede proto-Ermeni ve Ermeni nüfusların varlığına değinilir. Toros Dağları'nın kuzey yamaçlarındaki, Fırat Nehri'nin aşağı kollarıyla kesilen bu sarp, güzel topraklarda, biri stratejik bir dağ geçidi boyunca uzanan, öteki bereketli bir yaylada konumlanmış Pağes [Bitlis] ve Daron [Muş] doğmuştur.

İki bölge, ortaçağda Duruperan'da, akabinde Kürt emirliklerinde ve daha da sonra, önce Muş, ardından Bitlis vilayetlerinde olduğu gibi çoğu kez aynı eyalete dahil edilmiştir; ancak zaman zaman kendi soylu *nakharar* sülaleleri ya da beyliklerinin yönetiminde ayrı birimler olmuşlardır. MS 5. yüzyıla gelindiğinde bölgenin hemen tümü, Ermeni silahlı kuvvetlerinin komutanları (*ısbarabed*) ve Ermeni Hristiyanlığının savunucuları olan yiğit Mamigonyanlar yönetiminde birleşmişti. Bu sülalenin yüzyıllar içinde savaşlar nedeniyle zayıflaması, becerikli ve anlayışlı Pakradunilerin önünü açtı. Bunlar Bağdat'taki halife, yerel Müslüman emirler ve Konstantinopolis'teki imparator ile eş zamanlı olarak müzakere eden, Büyük Ermenistan'daki son Ermeni krallığının hükümdarlarıydılar. Ama sonra, 11. yüzyılda, yabancıların –Bizans, Selçuklu, Moğol, Kürt, Türkmen ve Osmanlı– yüzyıllar boyunca kesintisiz sürececek, genelde baskıcı idaresi başladı. Gene de Sasun gibi birkaç dağlık, ücra yerde Ermeni özgürlük ruhu yaşadı ve zaman zaman alevlendi.

PAGEŞ/BİTLİS

Birbirine bitişik Pageş ve Daron yörelerinin birçok ortak noktası vardır, ama aynı zamanda çok farklıdırlar. Pageş veya Bitlis doğu (Ermeni) Toros Dağları'nın en önemli geçidinde konumlanmıştır; kent nehir vadisinden yukarı bir amfitiyatro gibi yayılarak yükselir. Bol su ve doğal kaynaklar, Bitlis'i deniz seviyesinden 1500 metre kadar yükseklikte, her zaman yeşil bir şehir yapar. Bereketli ve nemli toprak yemyeşil, güzel kokulu, armut, elma, erik, kayısı, üzüm, ayva, nar, kiraz, incir, dut, ceviz ve fındık bahçelerine kucak açar. Tarihsel anlamda bir ticaret merkezi olan vadinin ortasındaki Bitlis, Ermeni zanaatkârların başta deri, dantel ve dokuma, resim, kuyumculuk ve silah imalatı gibi sanat ve zanaatlarla uğraştıkları yerdir. Tarihsel Ermenistan'ın diğer birçok kesimindeki konutlardan farklı olarak, burada evler taştan yapılmıştır ve çok katlıdır. Kentin üstünde, bir dizi hendek ve açılır kapanır köprüyle korunduğu ve yukarı doğru çıkan dar, zorlu patikaları kontrol edecek bir konumda olduğu için yüzyıllar boyunca hemen hemen ele geçirilemez kalan ortaçağ kalesi yükselir. Bölgedeki birkaç Ermeni manastırı arasında yer alan ünlü Amırdol Surp Hovhannes Mıgırdiç [Vaftizci Aziz Yahya] ya da Surp Garabed Manastırı, elyazmalarının kopyalanmasında en aktif hattatlık merkezini barındırırdı.

Toros Dağları Büyük Ermenistan'ın doğal güney sınırını oluşturur ve gerek yabancı tüccarlar, gerekse işgalci ordular ülkeye buradaki dağ geçitleri yoluyla kolayca ulaşabildiler. Pageş ve Daron bölgeleri birbirini izleyen Arap kabilelerinin egemenliği altına girdi ve Büyük Ermenistan'ın, önce Arap sonra da Kürt aşiretleri olmak üzere, daimi yabancı göçmen nüfusa sahip ilk bölgelerinden biri oldular. Bitlis birkaç yüzyıl boyunca güçlü bir Kürt feodal beyliğinin merkeziydi; bu dönemde Ermeni tebaya özel vergiler dayatılıyordu, ama onlar ticaret ve tarımdaki hayati rollerini sürdürdüler. Zor yaşam koşullarına rağmen Ermeniler, belli ki Kürt beylerinin onayı ya da en azından hoşgörüsüyle, kilise ve manastır inşa etmeyi sürdürdüler.

Bitlis bölgesi, Kürt ileri gelenlerine Safevi İran'a karşı destekleri

nedeniyle birçok ayrıcalık tanıyan Yavuz Selim döneminde (1512-20) Osmanlı İmparatorluğu'na katıldı. Bitlis'in Kürt emiri ya da hanı yetki alanını Sasun Dağları, Muş Ovası ve Van Gölü'nün doğu ve kuzey sahillerine kadar gitgide genişletti. Osmanlı saltanatı zayıfladıkça Kürtlerin gücü arttı ve bir süre Van ve Diyarbakır'a kadar uzandı; emirlik fiilen devlet içinde bir devlet haline geldi.

Sonunda bu ilişki 19. yüzyılın ortalarında, Osmanlı ordusunun Bitlis'i işgal etmesi ve emiri sürmesiyle bitti. Hal böyle olunca Bitlis daha büyük Van vilayetine, bundan kısa süre sonra da Erzurum'a katıldı, ancak bu büyük eyaletler sonradan, daha ufak olmakla birlikte yine de hayli geniş eyaletlere bölündüler. Tarihi Pağes ve Daron bölgeleri Muş vilayeti sınırları içine girdi, ama 1880'de ikisi de Toros Dağları'nın güneyindeki yoğun Kürt nüfuslu Sğert (Siirt) ile birlikte yeni Bitlis vilayetine dahil edildi. Eyalet dört sancağa bölünmüştü: Bitlis, Siirt, Genç ve Muş –bu sonuncusu hem Muş düzlüklerini, hem de Sasun yaylalarını kapsıyordu. Eyaletin başkenti olan Bitlis'in Ermenileri 1914'te, yani I. Dünya Savaşı'nın arifesinde 30.000 kişilik nüfusun üçte birini oluşturuyorlardı. Faal halde dört kilise ve bunların çevresinde dört manastır ile erkek çocukları için beş, kız çocukları için üç okul vardı.

DARON/DURUPERAN/MUŞ

Daha sonra ortaçağdaki Duruperan beyliğine dahil edilen Daron antik dönemden beri Ermeni yaşamı için bir kaynak niteliğindeydi. Aradzani (Murat) Nehri'nin orta mecrası ve Fırat'ın diğer kollarının suladığı bu bereketli ovanın ortasında Muş bulunurdu. 1.100 metreyi aşan bir yükseklikteki Muş düzlüklerinde (*Mşo taşd*), kuzeybatıdan güneydoğuya uzanan yaklaşık 65 kilometrelik bir hat üstünde sayıları yüze yaklaşan Ermeni köyü vardı. Verimli koyu topraklar ovayı, çok değişik türde tahıl, sebze ve meyvenin yetiştiği bir tahıl ambarına dönüştürürdü. Çevredeki dağlar altın ve demir cevheri açısından zengindi, yaylaları ise sayısız koyun, keçi ve diğer küçük boynuzlu hayvan sürüsünü beslerdi.

Daron kadim Ararat/Urartu krallığının merkezi eyaletlerinden biriydi. Gerek Hristiyanlık öncesi, gerekse Hristiyanlık döneminde Ermenistan tarihinin içsel bir parçası olan, önemli dini, siyasi ve iktisadi merkez Aşdişad [Dirik (Yüce-tepe)] buradaydı. Ermenistan'ın en önemli pagan tapınak külliyesi burada bulunuyordu; Ermeni alfabesinin yaratıcısı ve Hristiyanlığın aziz mertebesine çıkmış savunucusu Mesrob Maşdots buraya yakın bir yerde doğmuştu. Yoğun nüfuslu olan bu bölge Ermenilerin güneydeki ve doğudaki güçlü imparatorluklara –Ahemenişlere ve Sasanilere, daha sonra Araplara ve Türklere– karşı mücadelesinin odak noktasıydı. Yiğit Mami-gonyan sülalesi yarım binyıl bu mücadelenin başını çektikten sonra gücünü yitirmiş ve 8. yüzyıl sonlarında bölgeden çıkartılmıştı. Bu anlık boşluk, hızla yükselen Pakraduni sülalesi tarafından doldurulmuş ve sülale Duruperan'ı¹ ele geçirdiği gibi, hem Bağdat hem de Konstantinopolis tarafından tanınmış ve sonunda krallık tacını elde etmişti. Ancak 10. yüzyılda Daron/Duruperan'da doğrudan Ermeni egemenliği sona erdi ve onyıllarca süren Bizans yönetimini, Türk-Moğol-Osmanlı egemenliği altında geçen yüzyıllar izledi.

Bütün bu zaman boyunca Duruperan'da Ermeni yaşamı varlığını sürdürdü, çünkü halk Ermeni Kilisesi takvimine ve kökleşmiş geleneklere sıkı sıkıya uyarak, kimliğini korudu. Manastırlar önemli hac yerleriydi. Vartavar, yani Tecelli Yortusu (ki bu da bir pagan bayramının şekil değiştirmesiydi) ile Daronlular –Mşetsiler– arasında güçlü bir bağ vardı; Daronlular önce ritüelleşmiş aşai rabbanî ayinine katılır, sonra birbirlerine su atarak, oyun ve yarışmalara katılarak ve görkemli kiliselerin gölgesinde eğlenerek bayramı kutlardı. Muş'tan yalnızca kısa bir mesafede, güneyde, birkaç kilise ve şapelden oluşan büyük Surp Arakelots Vank [Aziz Havariler] manastır külliyesi bulunuyordu. Timur'un ordularının neden olduğu yıkıma rağmen ayakta kalmış ve defalarca yeniden yapıp bezenmiş olan manastırda büyük bir hattatlık merkezi vardı. Biraz daha uzakta, Muş'un kuzeybatısındaki bir dağ yamacında, tarihi Aşdişad'a ol-

1 Atonts'tan hareketle, Duruperan (Daruperan ya da Büyük Daron): Bizans'ın İç Ermenistan eyaletinin Ermenice adı. Bkz. s. 53.

dukça yakın bir yerde, dört bir yanda Mşo Sultan Surp Garabed diye bilinen Surp Hovhannes Mıgırdıç Manastırı yükselirdi. Bu manastır külliyesi 17. ve 18. yüzyıllarda özellikle öne çıktı ve 19. yüzyılın ikinci yarısında Piskopos Mıgırdıç Khırımıyan ("Hayrig") ve Piskopos Karekin Sırvantzdıyants önderliğinde Ermeni kültürel rönesansının ana akımına dahil oldu. Surp Garabed'in yetki alanı Daron'dan Hınıs'a, hatta Kiğı'ya kadar uzanırdı. Daron'da kopya edilen birkaç bin elyazmasından 1700 kadarı Ermeni Soykırımı sırasında kurtarılmıştır ve halen Erivan'daki Antik Elyazmaları Enstitüsü'nde (Madenataran) saklanmaktadır.

I. Dünya Savaşı arifesinde, belirgin bir biçimde Ermeni ve Müslüman mahallelerine ayrılmış Muş'ta yaklaşık 20 bin kişi yaşıyordu; merkezdeki karma yapıya sahip çarşıda Ermenilere ait yaklaşık 800 dükkân ve atölye vardı. Ermeni zanaatkârlar özellikle kunduracı, terzi, boyacı, demirci, kuyumcu ve çömlekçi olarak ün yapmışlardı. Kentte beş faal Ermeni kilisesi ile kilise okuluna ek olarak, ünlü İzmirliyan Kız Okulu ve İstanbul'daki Birleşik Cemiyet'in desteklediği saygın bir kolej bulunuyordu.

BITLİS VE MUŞ KRİZDE

19. yüzyıl ortalarında Bitlis ve çevresindeki dağlık bölgelerde merkezi hükümetin kontrolünün sıkışması Ermeniler için yaşamı daha da zorlaştırdı. Şimdi, onlara hükmeden iki ayrı grup vardı –merkezi hükümetin, resmi ve gayrresmi vergilerle borçları talep eden temsilcileri ile Türk ordusunun gözetimine tabi olduktan sonra bile Ermenilerden alışıageldikleri haracı talep etmeyi sürdüren Kürt aşiret reisleri. Ermenilerin huzursuzluğundan ve olası bir dış müdahaleden endişelenen Sultan II. Abdülhamid (1876-1908/09) bir yandan Kürtleri sindirip merkezi otoriteyi güçlendirirken, öte yandan Ermenilerin reform taleplerini bastırmak için Hamidiye Alayları denilen yarı düzenli Kürt süvari birliklerini örgütledi ve bunlara subay verdi. Talancı atlı aşiret mensuplarının devletın bas-

kı aygıtının içine dahil edilmesi, Ermeni köylülerinin durumunu daha da umutsuzlaştırdı.

Zorbalık ve tefecilik birçok Ermeni'yi iflasın eşiğine sürükledi. Toprağı işleyen binlerce kişi tarlasını kaybetti ve hayatta kalabilmek için geçici işçilik yapmak zorunda kaldı. Muş Ovası'nın bu süreçten daha da ağır etkilenmesi sayısız genç adamın göçüne neden oldu; bu gençler yıpratıcı, vasıfsız işlerde çalışmaya zorlandıkları İstanbul'da ve diğer uzak kentlerde, sefil koşullarda tükendiler. Bunlar, 19. yüzyılın son dönemlerinde haklarında pek çok nesir ve şiir yazılmış, sıra hasreti çeken, perişan *bantukhd*lardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasına ve yozlaşmasına paralel giden tahammül edilemez koşullar, zor durumdaki nüfusun, özellikle hassas konumda olan Türkiye (Batı) Ermenistanı diye bilinen altı doğu vilayetindeki insanların yaşamını ve mallarını güvence altına almak üzere, Ermenilere yönelik reform önerilerinin ve çağrılarının hazırlanmasına neden oldu. Çoğu kez padişahların kriz zamanlarında ya da bir veya daha fazla Avrupa devletinin baskısıyla duyurdukları reformların sürekli başarısız kalması, sonunda bazı Ermenilerin kendi kendilerine önlemler almalarına yol açtı. Edebi ve entelektüel akımlar, siyasi hareketlerin ve siyasi, ekonomik ve toplumsal reform isteyen yeraltı örgütlerinin öncüleri oldular. Ermenilerin çoğunluğu bu grupları açıkça destekleyemeyecek kadar korkuyorlardı ya da ürkütülmüşlerdi, ama bu riski göze alarak 1880'lerin siyasi aktivistleri ve 1890'ların *fedailer*i haline gelen kadın ve erkekler de vardı.

Aktivistlerin dağlara hem bir sığınak, hem de siyasi ajitasyon için uygun bir zemin gözüyle bakmaları belki de doğaldı. Zeytun [Süleymanlı], Hacın [Saimbeyli] ve Sasun gibi yerler özgür olma arzularını hiçbir zaman tümüyle kaybetmemişlerdi. Bu nedenle, hem merkezi hükümet hem de Kürt aşiretleri Sasun bölgesinden vergi ve mal almaya çalıştıklarında, Ermeni köylüler direndiler. 1894'teki Sasun ayaklanması ve bunun ardından birkaç bin Ermeni'nin Kürt aşiretleri, Hamidiye Alayları ve düzenli Türk ordu birlikleri tarafından hiçbir ayırım gözetilmeden katledilmesi, Ermeni Daron ve Pağış'ın

ve Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm Ermeni nüfusu için sonun başlangıcı oldu.

Sasun katliamlarının dünya çapında kınanmasının ardından Avrupa devletleri bir kez daha Ermeni sorununu gündeme aldılar; sonucu yeni bir reform projesi (gene uygulanması için gerekli koşullar sağlanmadan) ve yeni bir katliamla –bu kez daha yaygın ve dehşetli– oldu. 1895-96 kışında, Türkiye Ermenistanı'nın geri kalan bölümlerinde olduğu gibi, Muş Ovası'nda onlarca köy yağmalandı ve yakıldı, nüfus kıyımına uğratıldı, din değiştirmeye ve kalıcı sürgüne zorlandı.

1908'deki Jöntürk devriminin yarattığı umut ve iyimserlik kısa sürdü ve çok geçmeden bunun yerini bir dünya savaşı ve soykırım felaketi aldı. 1915'teki tehcir ve katliamlar sırasında Muş, Sasun ve Bitlis Ermenileri hiçbir kaçış yolları olmadığından kapana kısırıldılar. Van'ın, Mayıs 1915'te Rus ordusu ve Kafkasyalı Ermeni gönüllü birlikleri tarafından kurtarılması, Bitlis ve Sasun'un kuşatma altındaki halkının selameti için umut yarattı. Ama bu silahlı güçlere, Bitlis vilayeti sınırı yakınlarına, Van Gölü'nün batı ucuna ulaştıklarında aniden geri çekilme emri verildi. Bu vahim geri çekilme, etrafı çevrilmiş Ermenilerin yok edilmelerini kaçınılmaz hale getirdi. Rus ordusu 1916'da geri dönüp Muş ve Bitlis'i işgal ettiğinde, hayatta kalan Ermeni sayısı çok azdı.

Savaş sonrası dönemde muzaffer İtilaf Devletleri, Osmanlı İmparatorluğu ile antlaşma görüşmelerindeki uzun gecikmenin ardından, Toros Dağları'nın kuzeyindeki Bitlis vilayetini, 1918'in ortasında Kafkasya'daki Erivan çevresinde kurulan Ermeni cumhuriyetine verdiler. Sevr Antlaşması (Ağustos 1920) koşullarına göre Bitlis, Van, Erzurum ve Trabzon vilayetlerinden geçen Ermeni-Türk sınırı ABD Başkanı tarafından çizilecekti. Ancak Woodrow Wilson üç ay sonra, bu toprakların çoğunu Ermenistan'a tahsis eden kararını verdiğinde, barış antlaşması artık hükümsüz kalmıştı. Mustafa Kemal'in öncülüğündeki Türk ulusal hareketi İtilaf Devletleri'ne karşı koymayı başardı ve Türklerin Bitlis, Sasun, Muş ve Ermenilere verilen diğer bölgeleri kaybetmelerini önledi. Dahası, Kemal eski Rus-Türk sınırının ötesine geçip tüm Kars vilayetini ve Erivan'ın bir ilçesini ve Ararat

Dağı'nı, kısa süre sonra Türkiye Cumhuriyeti olarak ilan edilecek, tekrar hayat bulmuş Türk devletine katarak, doğmakta olan Ermeni cumhuriyetine son noktayı koydu.

O zamandan bu yana Daron ve Pağış'teki Ermeni varlığının kanıtları sistematik olarak yok edilmiştir. Ermeni mal ve mülkleri dağıtılmış, Ermeni okul, kilise ve manastırları yıkılmış ya da farklı amaçlarla kullanıma açılmıştır. Ama bu önemli bölgelerin anıları dağılmış bir halk arasında yaşamaktadır. Bu kitaptaki makaleler Bitlis ile Muş'un Ermeni tarihi ve kültürü hakkında fikir verme gayesindedir.

GENEL BİR BAKIŞ

Bunu izleyen bölümlerde farklı disiplinlerden on bir bilim insanı, Pağış ve Daron tarihinin yeniden canlandırılmasına mütevazı bir katkı için bir araya gelmektedir. Robert Hewsen antik Pağış ve Daron'un, ortaçağda Duruperan'ın ve modern Bitlis ve Muş'un coğrafi ve tarihi arka planını sağlamaktadır. Yazar bu yer adlarının kökenlerini araştırmakta ve bölgenin siyasi tarihini Urartu döneminden başlayıp, yüzyıllar süren Sığgunig ve Vahevuni hükümdarlığı, daha sonra da soylu *nakharar* sülaleleri olan Mamigonyanlar ve Pakraduniler boyunca izleyip, yabancıların idaresine kadar gelmektedir. Hewsen, Dicle ve Fırat ırmaklarının kolları tarafından kesilen bu topraklarda, kentte ve kırdan, evde ve işyerinde Ermeni yaşamını betimlemektedir. Siyasi değişikliklere rağmen, Bitlis, Muş ve Sasun I. Dünya Savaşı'nın korkulu yıllarına kadar Ermeni anavatanının ayrılmaz birer parçası olarak kalmıştı.

Nina Garsoïan, Levon Avdoyan ve Speros Vryonis Jr. Daron'un erken Hristiyan ve ortaçağ tarihini ele almaktadır. Garsoïan Daron'un, Eçmiadzin ile ilişkilendirilen ve Krikor Lusavoriç (Aydınlatıcı Gregory) aracılığıyla Kapadokya'daki Kaisereia (Kayseri) ile bağlantısı olan resmi hiyerarşik kiliseye kıyasla, Hristiyanlığın "güneyli" (ve daha demokratik) bir akımının odak noktası olduğunu öne sürmektedir. Yazar birincil kaynakları incelemektedir: Bunlar

Akatankeğos'un anlatısı ile geleneksel olarak Pavistos Püzant'a atfedilen, ancak Garsoian'ın bölgedeki güçlü Süryani Hristiyanlığı etkisi görüşünü desteklemek için *Püzantaran* ya da "Destansı Tarihler" diye yorumladığı bir kaynaktır.

Levon Avdoyan Ermeni tarihinde Daron/Duruperan'ın yerinin altını çizmenin bir yöntemi olarak Daron'un iki önemli *nakharar* sülalesine –Mamigonyan ve Pakraduni– odaklanmaktadır. Günümüze kalan, son derece önyargılı tarihi-edebi kaynaklar Mamigonyanların 5. ve 6. yüzyıl yazarlarının ilgi ve övgülerini neredeyse tekellerine aldıklarını ve sülalenin dinin ve ulusun sarsılmaz savunucusu olarak betimlendiğini göstermektedir; öte yandan, Pakradunilerin görkeminin, onların yükseliş dönemi olan daha sonraki yüzyıllarda vurgulanması şaşırtıcı değildir. Avdoyan'ın, her ne kadar farklı siyasi yönelimleri savunan rakip feodal aileler olsalar da, gerek Mamigonyanların gerekse Pakradunilerin aynı amaca, yani Ermenistan'ı asimilasyon tehdidiyle karşı karşıya bırakan güçleri yenmeye hizmet ettiğini öne sürmesi ilginçtir. Daron/Duruperan için ise yazar şu sonuca varır: "Özbeöz Ermeni olan bu bölgenin, Ermeni halkının uzun ve karmaşık tarihindeki merkezi rolünün kabul edilmesinin zamanı artık gelmiştir."

Bizans ve Daron ile kentin Ermeni seçkinleri arasındaki ilişki Speros Vryonis Jr. tarafından değerlendirilmektedir. Nigoğayos Atonts, Aleksandr Kajdan ve Viada Arutyunova-Fidanyan'ın eleştirel çalışmalarını temel alan yazar, özellikle 10. yüzyıldan sonra Ermeni-Bizans ilişkilerini etkileyen coğrafi ve tarihi faktörleri sunmaktadır. Bir yandan Bizans'ın Duruperan'a yayılması, öte yandan Ermeni seçkinlerin Bizans bölgelerine gitmeleri, önemli bir kültürel "temas bölgesi" yaratmıştı. Daronlu ya da Ermenistan'ın çeşitli yerlerinden bazı önde gelen kişiler, daha sonra Bizans'ta vali, general, hatta imparator ve patrik oldular. Bizans'a entegre olan bu seçkinlerin Ermeni kültürel özelliklerini ne derece korudukları, bu bölümde sorulan sorulardan biridir. Bir Ermeni aydını olan ve Duruperan ile Vaspuragan'ı [Van] içine alan büyük bir bölgenin Bizans valiliğini yapmış Krikor Pahlavuni bir gösterge olarak kabul edildiği takdirde,

Bizans İmparatorluğu'nda Ermeni kimliğinin çok uzun bir süre hayatta kaldığı anlaşılır.

Robert Thomson, Nona Manoukian ve Christina Maranci Ermenilerin elyazmalarına, kolofonlara², sanata ve mimariye katkılarını değerlendirmektedir. Thomson, Bitlis'in, elyazmalarının kopyalanması bakımından önemli bir hattatlık merkezi olduğuna işaret etmektedir. Amırdol Manastırı'nda (Amırdol Vank) üretilen çok sayıda elyazmasından bazıları, tüm diğer kopyaların tek kaynağı olmak gibi bir özelliğe sahiptir. Eğer bunlar olmasaydı, hayati önemdeki birincil tarih metinleri bilinmez kalacak ya da daha sonraki yazarlar tarafından alıntı yapılan, ama ne yazık ki günümüze kalmayan yapıtlar kategorisine düşecekti. Amırdol'un 17. yüzyıldaki başrahibi Vartan Pağişetsi [Bitisli] elyazmalarının toplanması ve kopyalanması işinde özellikle aktifti. Eğer böylesi kişilerin ilgisi ve öngörüsü olmasaydı Akatankegos, Gorün, Ğazar Parbetsi, Sepeos, Ğevond ve Hovhannes Gatoğigos gibi yazarların yapıtları elimizde olmayacak ve "erken dönem Ermeni tarihi hakkındaki bilgimiz ciddi düzeyde azalacaktı."

Nona Manoukian, Pağış ve Daron da dahil olmak üzere Duruperan'da üretilen elyazmalarının kolofonlarına önem vermektedir. Yazar, kâtiplerin kopya ettikleri elyazmalarına eklenen kolofonları "yazıldıkları tarihteki koşullara ilişkin, bize uzanan bilgi dalgaları" olarak tanımlıyor. Kolofonlar, okuyucunun kâtiplerin bıraktıkları izlerden yola çıkarak geçmişin parçalarını birleştirmesine olanak sağlarlar. Yazar kolofonun bir elyazmasının nabızı, "nüfus kâğıdı" olduğunu ve parça parça olarak verdiği hayati bilgilerin "bir halkın kalbinin çarpışı" haline geldiğini söylemektedir.

Christina Maranci, Pağış ve Daron'un sanat ve mimarisini incelemekte, özellikle de Arakelots (Havariler) ve Surp Garabed manastırları üstünde durmaktadır. Her ikisinin de kuruluşunu 10. yüzyıla tarihlemekte (oysa geleneksel olarak Krikor Lusavoriç dönemine, yani 3.-4. yüzyıllara tarihlenirler) ve kiliseler, şapeller ve diğer yapılardan oluşan manastır külliyelerini Ermeni mimari geleneği bağla-

2 Yazmaların ya da erken dönem basımların sonunda yer alan, kitaba ilişkin bilgiler içeren bölüm.

mı içinde sunmaktadır. Makale, taş ve tahta heykeller, oymalı anıt taşları (*haçkar*), bezemeler, geometrik desenler ve resimli elyazmaları üzerine bir tartışma da içermektedir. Yazar, Pağes ve Daron yöresinin bilimsel araştırmalar için zengin bir alan oluşturduğu ve eğer düzgün yapılırsa böylesi çalışmaların ortaçağ Ermeni sanatının daha kapsamlı ve derinden anlaşılmasını ve bir bağlama yerleştirilmesini sağlayacağı sonucuna varmaktadır.

Thomas Sinclair, Vahram Shemmassian, Christopher Walker ve David Calonne, Bitlis ve Muş'un erken modern ve modern dönemlerini ele almaktadır. Bölgenin Türk hanedanlarının egemen olduğu imparatorlukların bir parçası haline geldiği yüzyıllarda, Ermenilerin esas beyleri Kürt emirleriydi. Sinclair, Kürt aşiretlerinin yapısını, bunların devletle, birbirleriyle ve nüfusun en büyük unsurunu oluşturan Ermenilerle ilişkilerini yorumlamaktadır. Sık sık olağandışı vergilendirmeye ve çeşitli aşırılıklara maruz kalmalarına rağmen, Ermeniler direnmeyi, hatta zaman zaman gelişmeyi başarmışlardı. Kanıtlar Kürt emirlerin genel olarak Ermenilerin dinine hoşgörü gösterdiklerine ve yeni kiliselerin inşası ile mevcut manastırların geliştirilmesine izin verdiklerine işaret etmektedir.

Durum 18. ve özellikle 19. yüzyılda kötüleşmiş, birçok Ermeni ciddi düzeyde yoksullaşmıştı. Ekonomik zorluklar ve giderek artan güvensizlik nedeniyle birçok Ermeni bölgeyi terk ederek iş bulmak için imparatorluğun başka kentlerine ya da yurtdışına gitti. *Bantukhd* diye bilinen bu geçici (çoğunlukla daimi) göçmen ya da mültecilerin öyküsünü anlatan Vahram Shemmassian, Bitlis vilayetinin dağlık Sasun bölgesindeki köylerinden gelmiş Halep'teki göçmenler üstünde yoğunlaşmaktadır. Yazar onların acıklı ayrılışlarını, güç yolculuklarını, yaşadıkları yerleri, mesleklerini ve yaşam biçimlerini anlatmaktadır. Sasunlu *bantukhd*ların çoğunluğu vasıfsız işçi olarak çalışıyordu ama aynı zamanda Halep içinde ve civarında değirmencilik ve fırıncılık işlerini neredeyse tekellerine almışlardı. Aynı köyden Sasunlular çoğu kez birlikte yaşayıp çalışıyor ve memlekette kalanlara yardım etmeye çalışıyorlardı. Ermeni Soykırımı sırasında Sasunlu *bantukhd*lar Halep'ten geçen sürgünlere yardım etmiş ve savaştan sonra kaçı-

rılan kadın ve çocukların kurtarılmasında aktif rol oynamışlardı. Ancak ailelerinin ve yurtlarının yitirilmesi bu göçmenleri burada daimi kılacak, giderek tüm dünyaya dağılmalarına yol açacaktı.

Ermeni Bitlis ve Muş'un yok edilmesi, Christopher Walker'ın birincil belgelere ve anılara dayanan makalesinin konusunu oluşturmaktadır. Yazar suçluları, kurbanları ve tanıkları anlatmaktadır. 1915'te Van'daki başarılı Ermeni direnişi, Bitlis, Sasun ve Muş Ermenilerinin durumunu daha tehlikeli hale getirmişti, çünkü Jöntürk görevlileri ve ordu komutanları bu Ermenileri elden kaçırmamaya kararlıydılar. Rus orduları ve Ermeni gönüllülerin kurtaramadığı Bitlis Ermenilerinin kaderleriyle yüzleşmeleri kaçınılmaz olmuştu. Walker Ermeni trajedisinin birkaç düzeyde geliştiğini göstermektedir. Ermeni liderlerinin hayatta kalma stratejisi geliştirme doğrultusundaki umutsuz çabalarının başarıya ulaşmaması, diasporadaki sürgün yaşamında süregiden karşılıklı sert suçlamalara yol açtı. I. Dünya Savaşı 1918'de sona erdiğinde artık Ermeni Pağış ve Daron yoktu.

Daron/Duruperan, Bitlis ve Sasun hayatta kalanların anılarında yaşadı ve bunların birçoğu, doğal haklarına sahip çıkmanın bir yolu olarak, doğdukları kentlerin ve köylerin adını taşıyan hemşeri derneklerinde bir araya geldi. Hiç görmedikleri yerlerin isimleri ölümden kurtulanların çocuklarının ve torunlarının hayallerini ele geçirdi. Bunun belki de en iyi örneği William Saroyan'dır; Saroyan için Bitlis, ellili yaşlarının ortasında bir keşif yolculuğuna çıkıncaya kadar gizemli, tanımlanması zor bir yerdi. Saroyan'ın yaşamı ve yapıtları üstüne çalışan Dr. Calonne bu ünlü Amerikalı-Ermeni yazarın zihninde ve kaleminde Bitlis'in hangi biçimlerde görüldüğünü incelemektedir. Yazar, Saroyan'ın Bitlis arayışının onun kişisel yaşamındaki olaylar ve aşamalarla nasıl iç içe geçtiğini tahlil etmektedir. Ama zamanın ve mesafenin çoktandır yol açtığı kayıpların belki de bir kanıtı Saroyan'ın tarihi "Pağış" ismini, muhtemelen duyduğu biçimiyle, "Pağış" olarak yazmasıdır. Üstelik, Saroyan Bitlis adlı gerçek bir yeri gördükten sonra bile, atalarının simgesel memleketinde yaşamayı tercih eder gibidir. Belki de sonunda hem Bitlis'in Amerika'da doğmuş bir çocuğu, hem de Amerika'nın Ermeni olarak

doğmuş bir çocuğu olmayı kabullenmişti. Gene de insanın içine işleyen o sorusu ortada durmaktadır: “*Saroyannerı hos en, usgits egan?*” [Saroyanlar buradalar, nereden geldiler?]

Bu kitap Ermeni Pağış ve Daron’un kapsamlı bir tarihi olma iddiasında değildir. Aksine, geçmişe yalnızca bir bakış sunmaktadır. Bölgeyle ilgili derinlemesine çalışmalar hâlâ Ermenice yayınlarla sınırlıdır ve dolayısıyla birçok okuyucu için ulaşılabilir değildir. UCLA’nın “Tarihi Ermeni Kentleri ve Eyaletleri” dizisindeki ikinci uluslararası konferanstan doğan bu makale derlemesinin³, Pağış ve Daron’un zengin mirasının bir göstergesi olacağını umuyoruz. Kitapta Hristiyanlık öncesi Daron, Sasunlu Tavit’in (Sasuntsi Tavit) destanları, aydınlanma ve eğitimde akımlar, Ermeni direniş hareketi, 1894 ve 1904 Sasun ayaklanmaları, 1895-96 kışında Bitlis ve Muş’ta yaşanan dehşet gibi birçok önemli konunun, ayrıca bölgenin edebi, sanatsal, entelektüel, idari ve siyasi tarihinin diğer yönlerinin eksik olması üzücüdür. Neyse ki, özel konularda Batı dillerinde bazı çalışmalar mevcuttur ve ilgili yapıtlar her bölümde verilen notlarda bulunabilir.

Çok çeşitli makalelerin düzenlenmesi ve aralarında belli bir tutarlılık sağlanması, büyük sabır ve gayret gerektiren zorlu bir görevdir. Bu nedenle bu kitabın hazırlanmasında Dr. Simon Payaslian’ın kararlı desteğini belirtmekten özellikle memnunluk duyuyorum. Ani Sarkissian düzenleme sürecine yardımcı olmuş, Robert Hewsen haritaları hazırlamıştır. *Tarihi Kentler ve Ermeniler* başlıklı bu dizide, belli bir düzeyde Ermenice bilen, ama vurgu imli bilimsel transliterasyon sistemlerini (örneğin, ts sesini ifade için c’ harfinin kullanılması) kavramakta zorluk çekecek kişilerin sözcükleri ve sıfatları tanıyabilmeleri için, basitleştirilmiş bir transliterasyon sistemi kullanılmıştır.⁴ Ancak bilimsel bir sistem ve vurgu imi kullanan yapıtlara atıfta

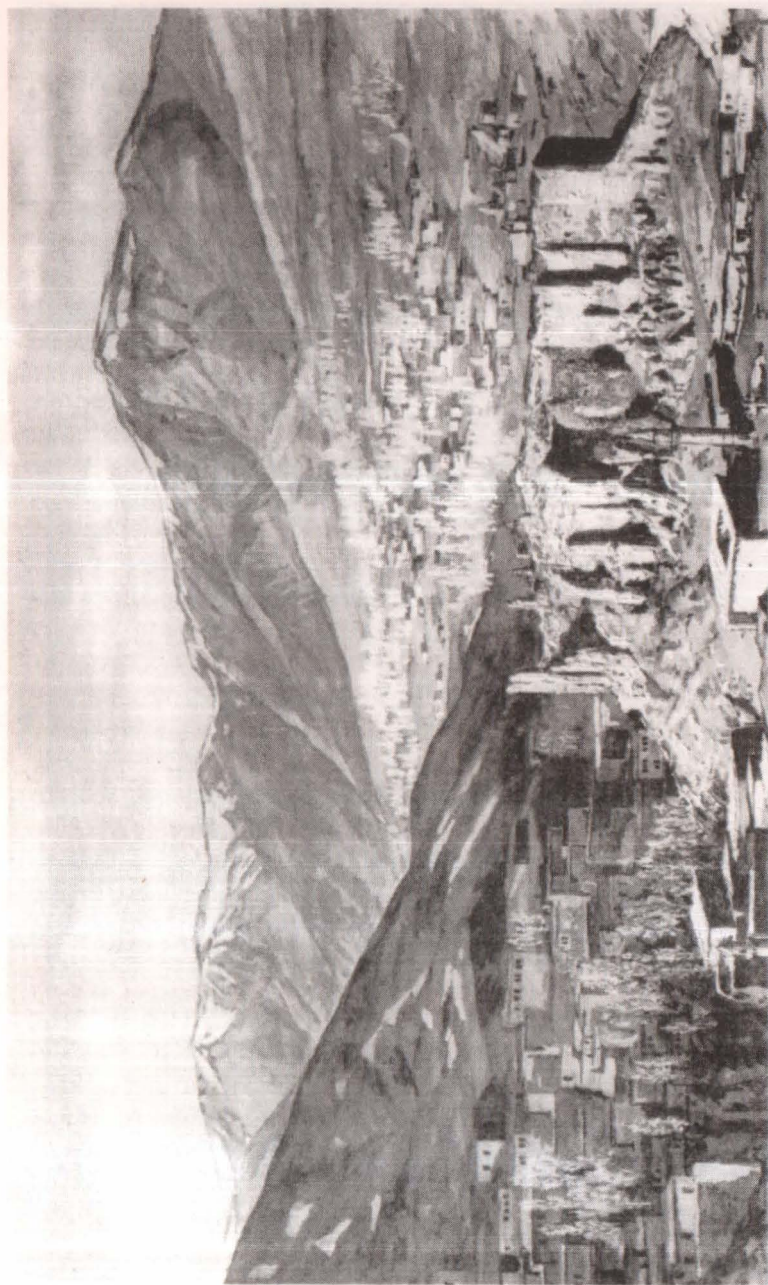
3 Richard Hovannisian’ın düzenlediği “Tarihi Ermeni Kentleri ve Eyaletleri” başlıklı konferanslar dizisinin kitaplaşmış hali olan ve *Bitlis ve Muş* cildinin de aralarında bulunduğu 14 kitap Aras Yayıncılık yayın programında yer almaktadır. Özgün serinin birinci kitabı olan *Van*, Kasım 2016’da yayımlanacaktır.

4 Kitabın Türkçe baskısında Ermenice sözcük ve isimlerin yazımında telaffuz ağırlıklı bir yazım tercih edilmiş ve Türkçe transliterasyon kuralları uygulanmıştır.

bulunulurken, belli bir kapak sayfasında görünen orijinal biçim korunmuştur. Bu dizideki değiştirilmiş transliterasyon sistemi, Doğu Ermeni fonetik değerlerine dayanmaktadır; örneğin Daron yerine Taron kullanılmıştır.⁵ Öte yandan, bir terim ya da şahıs adı resmi evraklarda ya da literatürde Latin harfleriyle sürekli aynı biçimde yazılmışsa, zaman zaman Batı Ermenice biçimleri de kullanılmıştır.

Şimdi gözümüzü Bitlis ve Muş'un uzun ve renkli tarihine çevirelim.

5 Özgün baskıda Doğu Ermeni fonetiğine göre verilen sözcüklerin pek çoğu bu baskıda Batı Ermeni fonetiğine göre düzenlendi.

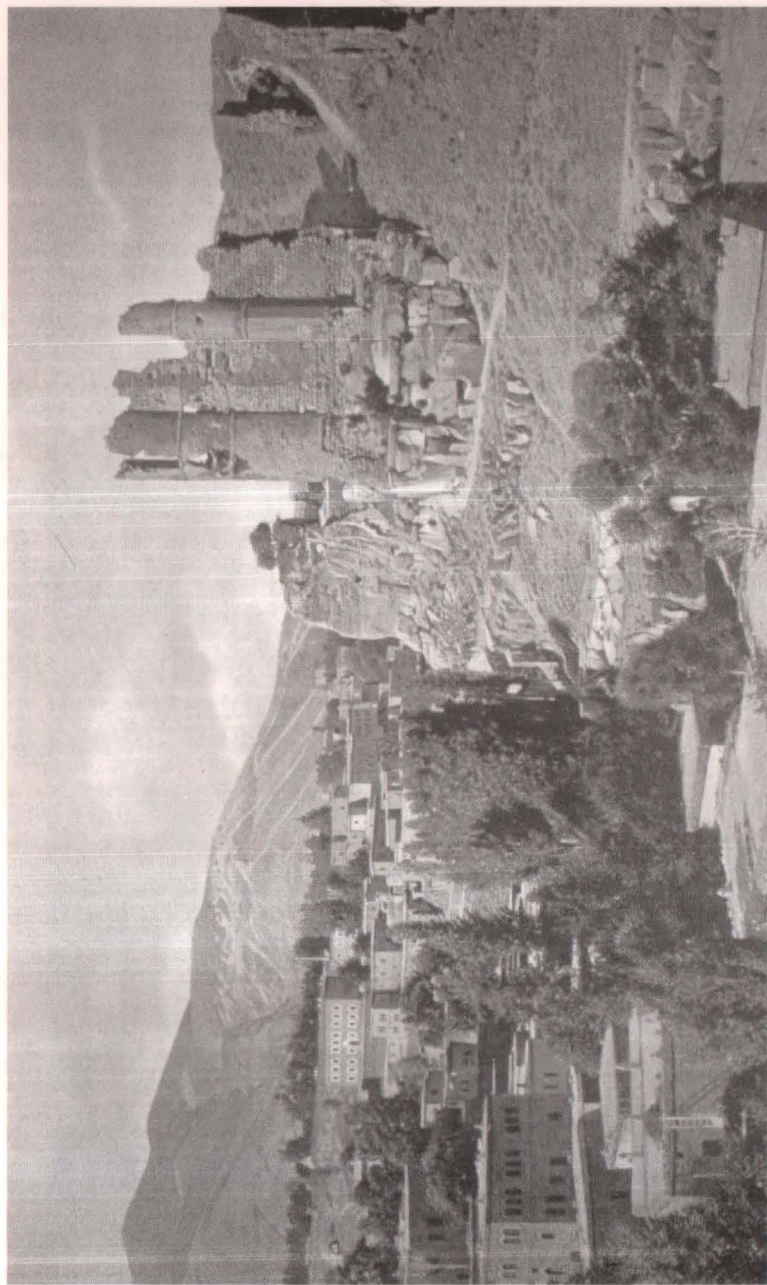
19. yüzyılda Bittlis (Müller-Simonis)

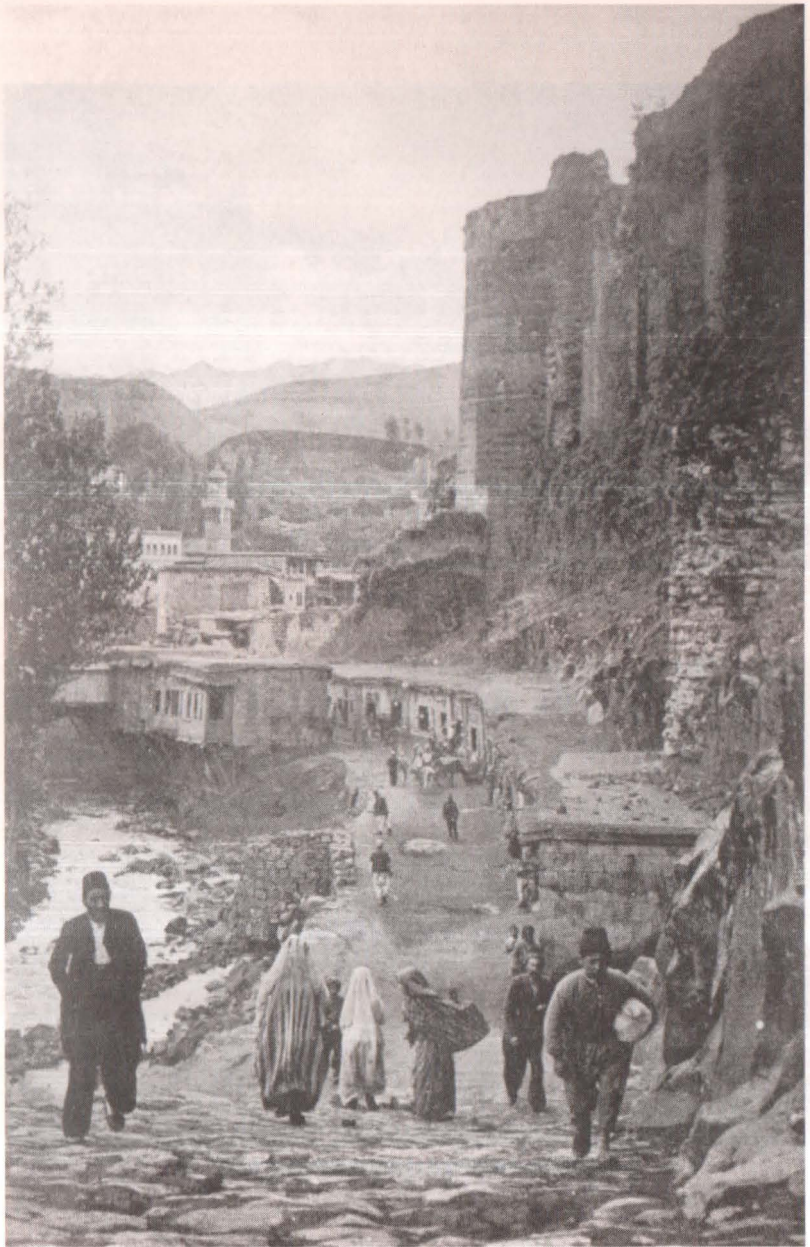
Bitlis Çayı vadisi (Lynch)

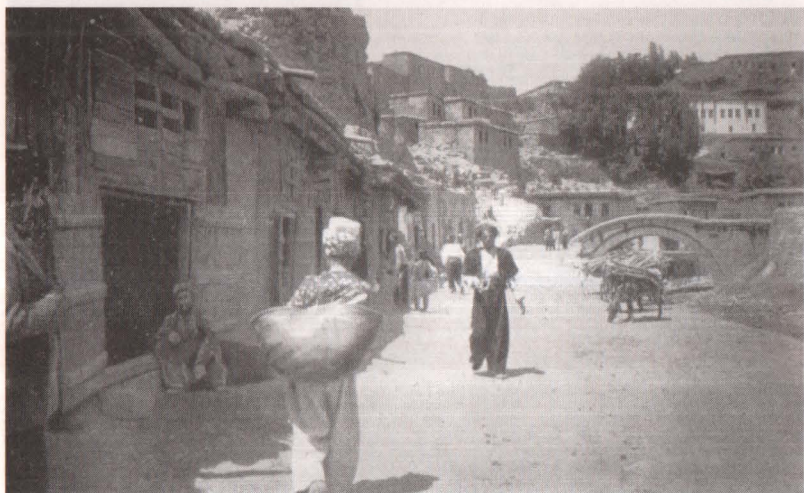
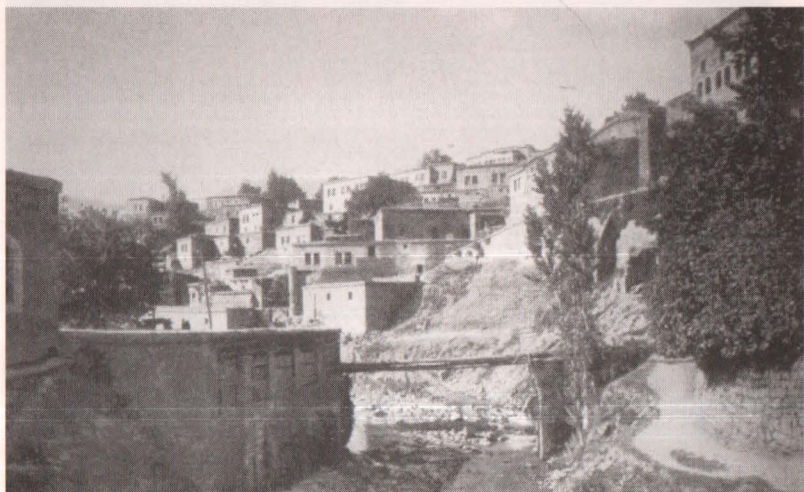
Bitlis merkez (Bachmann)

Bitlis Kalesi (Lehmann-Haupt)

Hisar boyunca uzanan dükkânlar (Kévorkian ve Paboudjian)

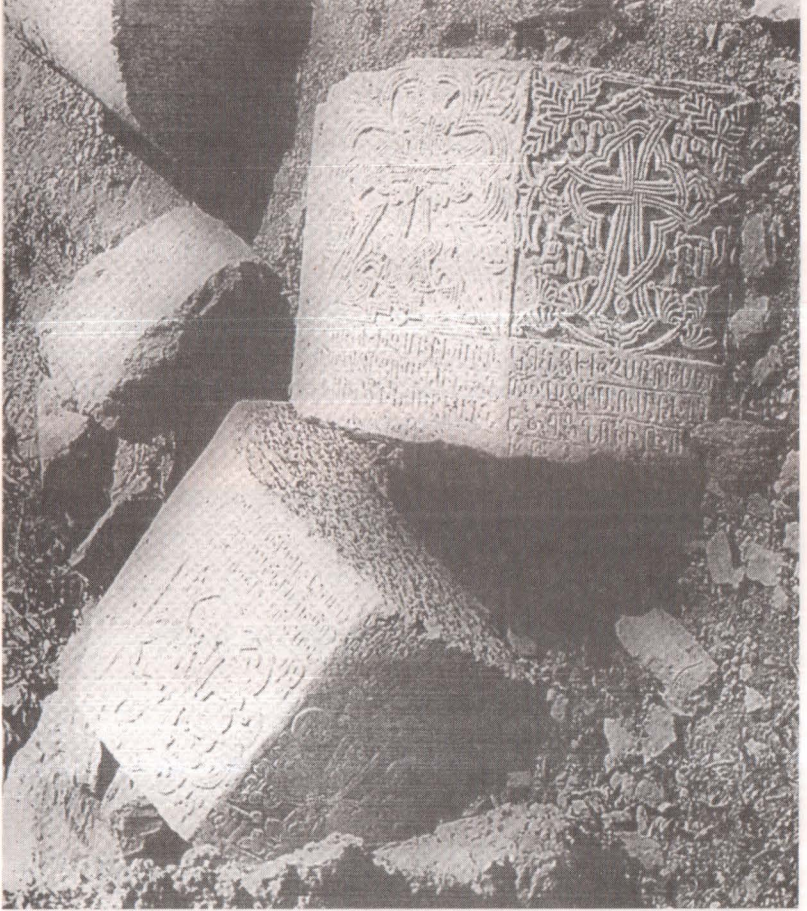
Bitlis sokakları (Kévorkian ve Paboudjian)

Bitlis kışı (Lynch)

Fındıkçıyan Okulu öğrencileri, Varto (NuK)

Sütun parçaları, Bitlis (*Armenian Architecture*: A. Haknazarian ve O. Schöne)

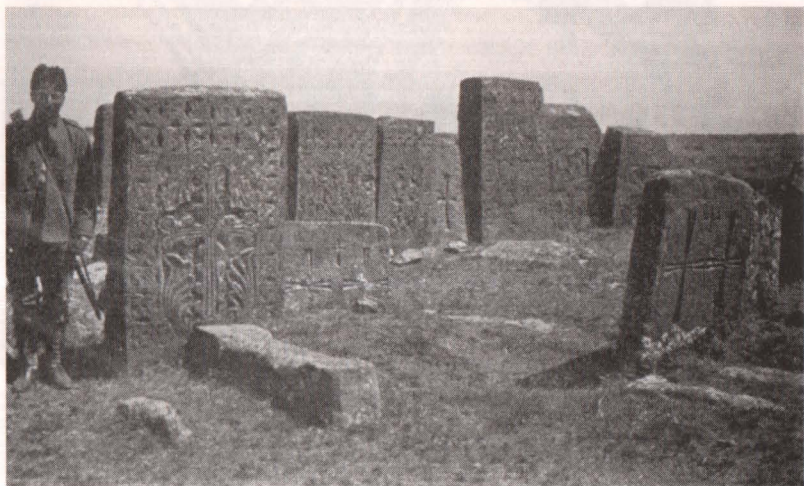
Sütun parçası, Bitlis (*Armenian Architecture*: A. Hakhnazarian ve O. Schöne)

Diyarbakır yolu üstündeki Ortaçağ köprüsü (Armenian Architecture: Schöne)

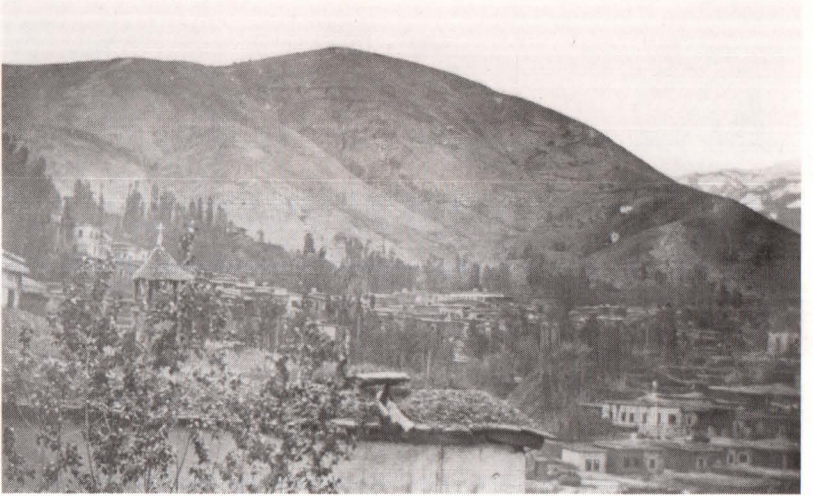
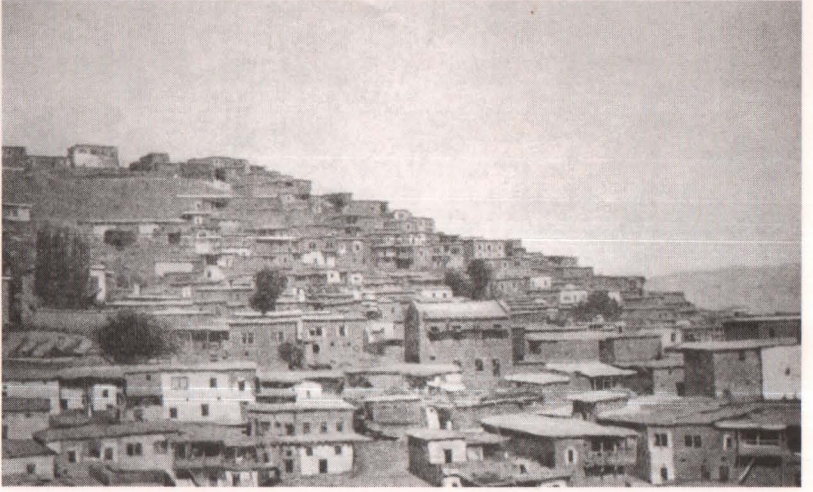
Ortaçağ'dan kalma haçkarlar (mezar taşları), Manazgerd/Malazgirt
(*Armenian Architecture: G. Bruchhaus*)

Ermeni mezarlığı, Khlat/Ahlat (Bachmann)

Daron Kartali

Ermeni mahalleleri, Muş

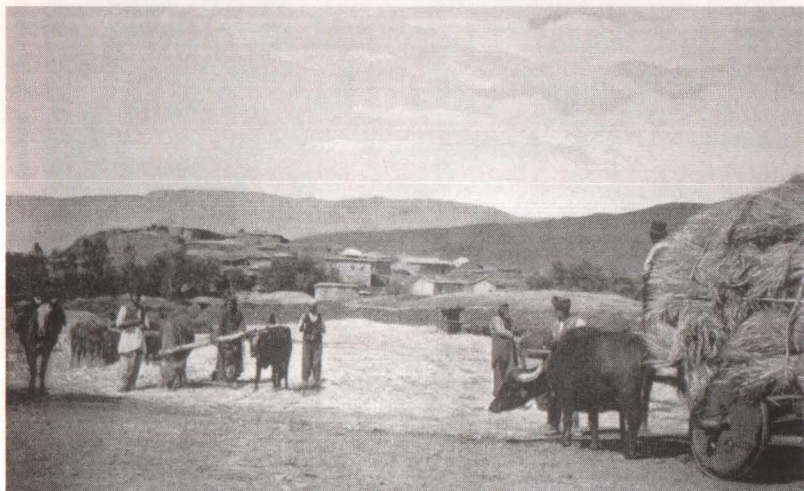
Ermeni tüccar ailesi, Muş (Vosgyan)

Ermeni düğünü, Muş (Kévorkian ve Paboudjian)

Yoksul köylüler, Muş Ovası (Kévorkian ve Paboudjian)

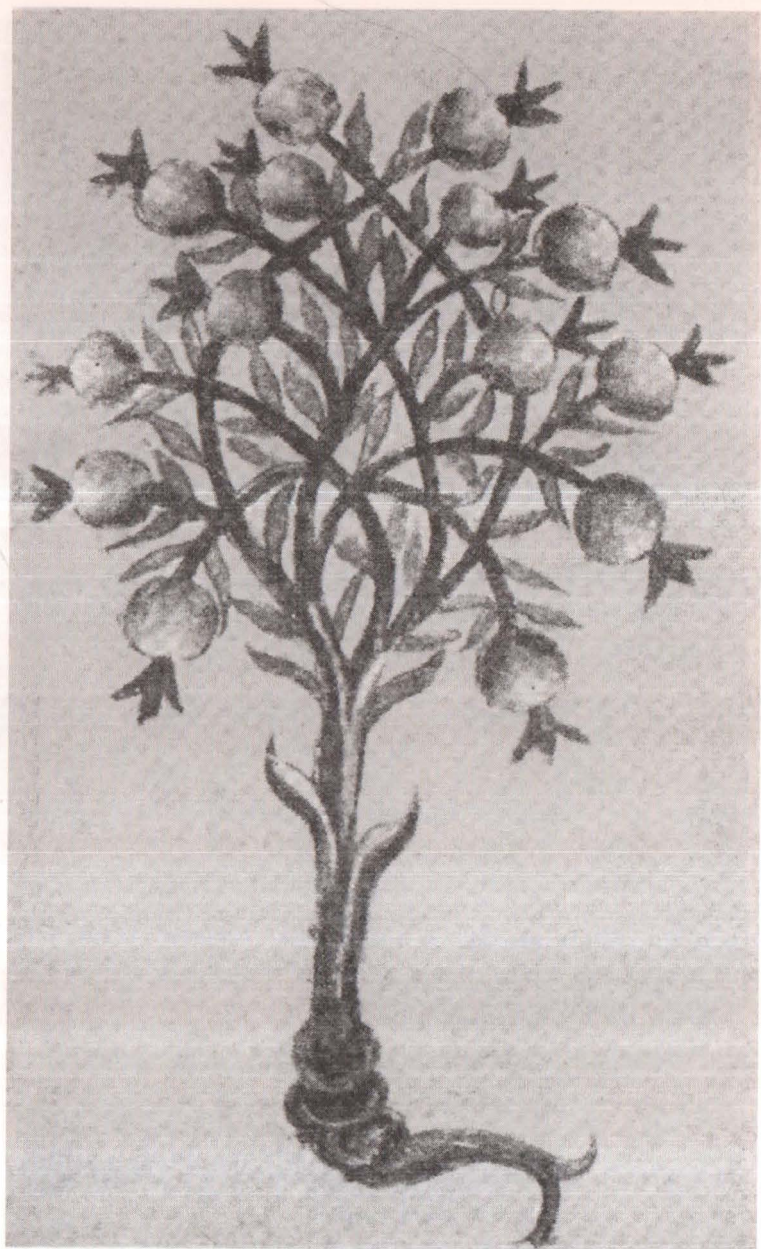
Ermeni köyü, Varto (Lynch)

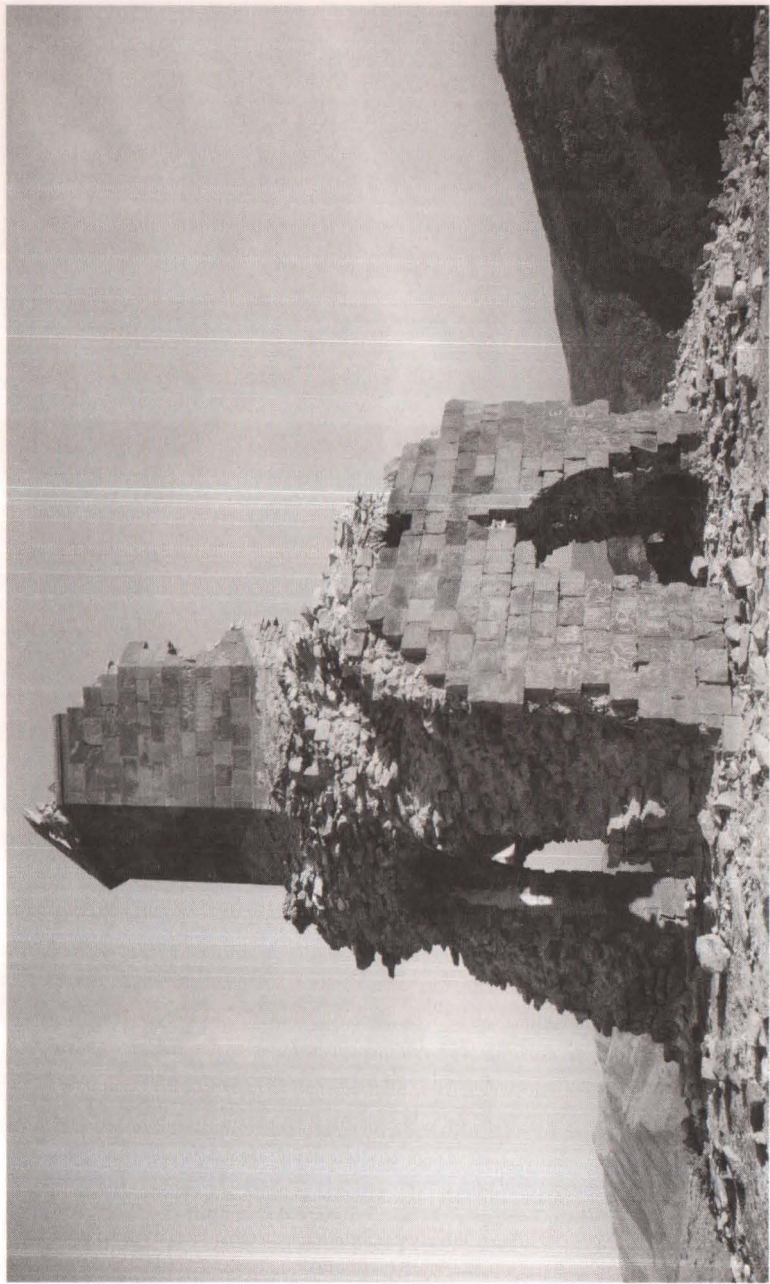
Daronlu Ermeni Protestan papaz ailesi, Muş

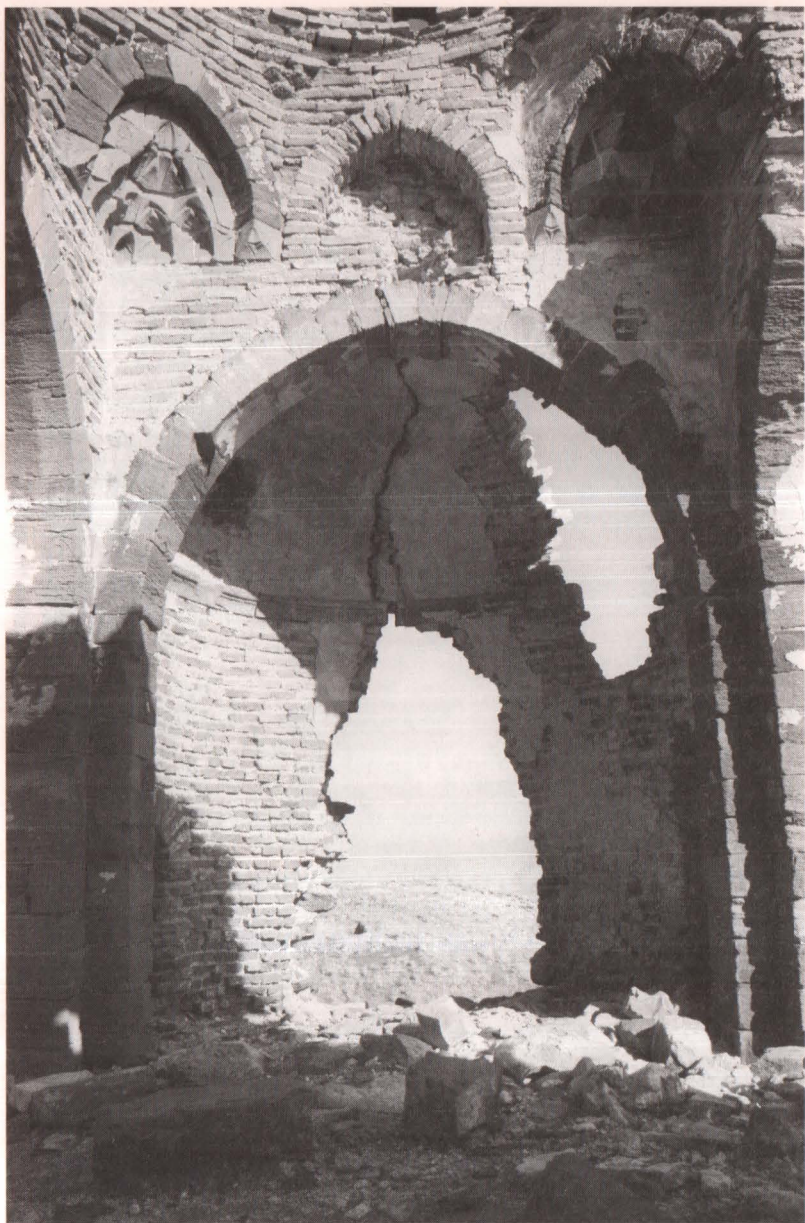
Surp Arakelots Vank [Aziz Havariler Manastırı], Muş (Kévorkian ve Paboudjian)

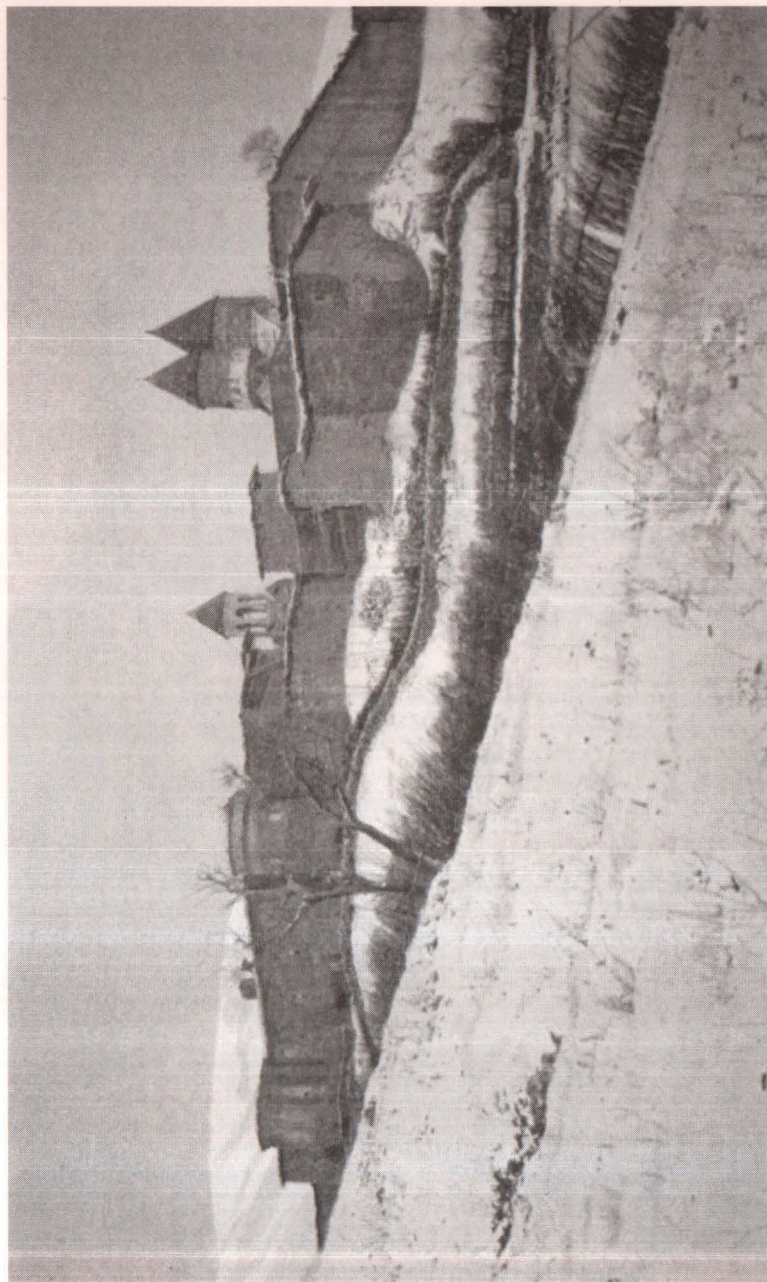
Tezhipli Elyazması MS 1204, Surp Arakelots (Vosgyan)

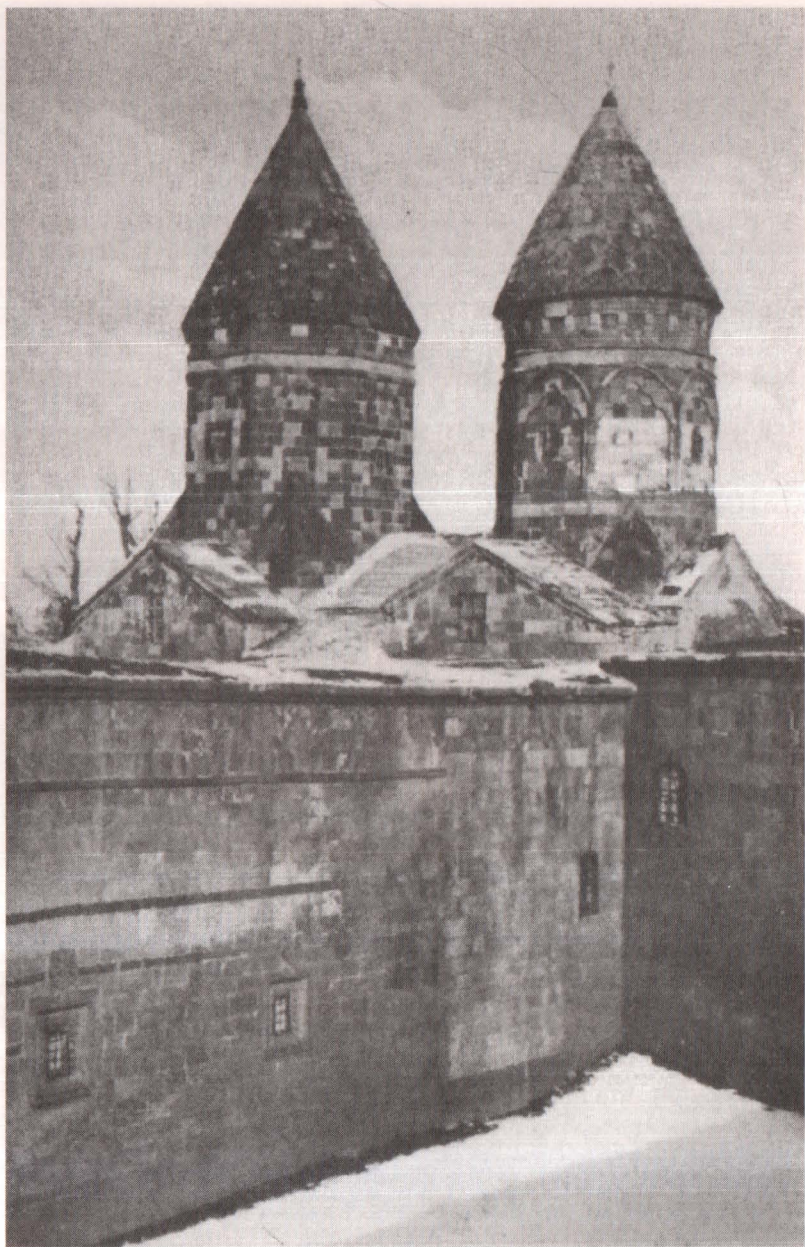
Surp Tateos (Thaddeus) Şapeli, Surp Arakelots Manastırı (Zakarya Mildanoglu)

Surp Tateos Şapeli'nin içi
(Zakarya Mildanoğlu)

Surp Garabed (Surp Hovhannes Migirdic) Manastırı (Lynch)

Surp Garabed ve Surp Isdepanos'un merkezi şapelleri

ԼՐԱՐՏԵՐ

ԵՐԾՈՒՐԻԿ ՏԵՐՕՆԱՅ

ԲՈՒՌՅԱՆ, ԹԵՐՕՐԻ ԿԵՐԱՊՈՐԵԱՆ ԵՐԾՈՒՐՅԱՆ
ԻՄԵՐԻԱՆԵՆ ԵՄԵՐՔԷՆ, ՅԵՆԵՆԵՆԵՆ ԼԵՐԵՆՅՈՒՆ
ԻՄԵՆՈՅ ՍՈՒՐԵՊՈՒՄԻ ԶԵՐԱՆԻՄԻՍԷՆ:

ԵՊՐԻԼ Լ.

1862.

ԹԻՒՐ.

Կ'հաստատուի միայն երկու անգամ:

Տարեկան գինը 24 դրոշմ է:
Կ'հաստատուի գինը 12 դրոշմ է:
Սակը հասար 40 դրոշմ է:

Մեր թիւ ԼԵՆ. գինը, ինչպէս եւ անորոշուած է:
Չորսը հիմնարկը իրաւունք ունի
պահել ծառերը:

Լ. իրաւունք ունի պահել ծառերը, ինչպէս եւ
գրաւմունքն առ իւրաւունքն պահել ու պահել է:

ԵՐԾՈՒՐԵՆ ԹԻՐԵՐԱՆԻ:

Ր. ԵՐԾՈՒՐԻԿ

Հարգանքներով գրաւմունքն իւր
յանքով, Թաթար Տարածուի, իւր քա
ղաքում առ հարաւոր լինելով, որ երբեք
անցող գրաւմունքն փոխադրելով:

Լ. իրաւունք ունի պահել ծառերը:

Լ. իրաւունք ունի պահել ծառերը:

Ինչպէս եւ իւր քաղաքում, որպէս
Թաթար Տարածուի, իւր քաղաքում
պահելով ծառերը, ինչպէս եւ իւր քաղաքում
պահելով ծառերը:

Գրաւմունքն իւր քաղաքում, ինչպէս
Թաթար Տարածուի, իւր քաղաքում
պահելով ծառերը, ինչպէս եւ իւր քաղաքում
պահելով ծառերը:

Լ. իրաւունք ունի պահել ծառերը:
Ինչպէս եւ իւր քաղաքում, որպէս
Թաթար Տարածուի, իւր քաղաքում
պահելով ծառերը, ինչպէս եւ իւր քաղաքում
պահելով ծառերը:

Լ. իրաւունք ունի պահել ծառերը:
Ինչպէս եւ իւր քաղաքում, որպէս
Թաթար Տարածուի, իւր քաղաքում
պահելով ծառերը, ինչպէս եւ իւր քաղաքում
պահելով ծառերը:

Surp Garabed'in yıkıntıları

Asdvadzadzin Şapeli'nin yıkıntıları, Surp Garabed

Pağış/Bitlis ve Daron/Muş'un Tarihi Coğrafyası

Robert H. Hewsen

Kürdistan'ın merkezindeki küçük bir Ermeni kentinde bahar: Yılın geri kalan zamanında kasvetli biçimde çıplak ve kahverengi olan tepeler seyrek, uçup gidici otlarla hafifçe yeşillenmişti; sokakların ve su yollarının iki yanlarındaki kavaklar, güneşin aradan sızdığı yerlerde camgöbeği alevlere dönüşen, soluk yeşil duman kuleleriydi; yüksek bahçe duvarlarının ardındaki meyve ağaçları beyaz çiçek yığınlarıydı. Her yerde akarsuyun sesi ve kokusu vardı, çünkü bu kent bir dereler ve çağlayanlar ve çeşmeler şehriydi, dağların en yükseklerinde bir şehirdi; tepelerin içine öyle kıvrılmış, derin ve dar vadilerin bağrına öyle gömülmüştü ki, çevredeki zirvelerin hiçbirinin tepesinden bütününüyle görülmesi mümkün değildi.

Grace Knapp, The Tragedy of Bitlis, s. 9.

Ermenistan'ın çok sayıda unutulmayacak manzarası arasında, Daron [Muş] en güzellerinden biri olmalıdır. Burada Toros Dağları sanki aralarına mesafe koyar ve kuzey ve güney sıradağları birbirinden uzaklaşarak, merkezi Kaliforniya'nın açık alanlarını anımsatan geniş bir düzlük yaratırlar. Tahılların olgunlaştığı, sürülerle dolu yeşil ve verimli tarlaların arasından akan Aradzani (Murat) Nehri, kalabalık ve varlıklı köylerin serpildiği yeşil ve verimli bir ülkeyi sular. Dağların çok büyük bölümünü içine alan düzlük öylesine yüksektir ki, dağ zirveleri uzaktan önemsiz gibi görünür ve gerçekten deniz seviyesinden ne kadar yüksek olduğumuzu, o uzak görünüşlü sıradağları aşmanın ne kadar güç olduğunu unutmak kolaydır. Eyaletin iklimi sağlıklı, ama haşındır; yazlar sıcak geçer ve kışların yedi aya kadar uzadığı olur. Burası Muş Ovası, antik Daron/Duruperan (Doğu Ermenicesi: Taron/Turuberan) ülkesidir.

Daron terimiyle üç farklı birim kastedilmektedir. Orijinal anlamıyla Daron, orta Ermenistan'ın güneybatısındaki, yukarıda anlatılan ovanın adıdır.¹ İkincisi, bu ovada palazlanan bir beyliğin adıdır.² Üçüncüsü, çevredeki dağlarla sınırlanmış ve bir dizi beylik ile ovanın ötesinde diğer bölgeleri de içeren, daha geniş bir alanın adıdır.³ Osmanlı'da Bitlis eyaletinin çekirdeği, doğal bir coğrafi birim oluşturan bu üçüncü ve büyük bölgeden meydana geliyordu.⁴

Daron ovası tüm Ermenistan'ın en zengin ve bereketli bölgelelerinden biridir. Yaklaşık 3.000 kilometrekarelik bir alanı kaplayan ova,⁵ Ermenistan'ın tarih öncesi geçmişinde var olan çok sayıda yanardağdan bir zamanlar akan kabuklaşmış lavın daha sonra çözülmesiyle zengin, bereketli volkanik toprakla örtülüdür. Daron ovasının ortasından Fırat Nehri'nin güney kolunun orta mecrası akar; bu kola Ermeniler çoğunlukla Aradzani, ama zaman zaman da Yeprat (Fırat) derler.⁶ Yunanlar ve Romalılar bu ırmağı Arsanias,⁷ Araplar ise Arsanas olarak bilirlerdi.⁸ Türkler için burası Murat Nehri'dir. Tüm Ermeni nehirleri gibi bu da tekne trafiğine müsait değildir ve çok balık yoktur. Ancak sulamaya uygundur ve antik zamanlardan beri bu amaç için kullanılmıştır. Ovada iyi arpa ve çavdar yetişir ve sı-

- 1 Garo Sasuni, *Badmutyün Daroni aşkharhi* (Daron Ülkesinin Tarihi) (Beyrut: Sevan, 1956).
- 2 "Mşo Taşd" [Muş Düzlüğü], *Haygagan Sovedagan Hanrakıdaran* (Ermeni Sovyet Ansiklopedisi), c. 7 (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1981), içinde, s. 659; "Daron," c. 11, 1985, s. 616-17 ve "Daroni İşkhanutyun" (Daron Beyliği), s. 617-18; S.T. Yeremyan, *Hayasdanı ısd Aşkharhatsuytsi* (Aşkharhatsuyts'a Göre Ermenistan) (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1963), s. 85.
- 3 Yeremyan, *Hayasdanı ısd Aşkharhatsuytsi*, s. 116.
- 4 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, c. 2, Bitlis'le ilgili bölüm (Paris: E. Leroux, 1890).
- 5 Yeremyan, *Hayasdanı ısd Aşkharhatsuytsi*, s. 116.
- 6 "Arazdani," *Haygagan Sovedagan Hanrakıdaran*, c. 1 (1974), içinde, s. 684-85, Asur-Babil biçimi Arsanias'a atıfta bulunur.
- 7 Pliny, *Natural History*, Loeb Classical Library baskısı, V.xx.83. Ptolemy, *Geography*, çev. ve ed. Edward L. Stevenson (New York: New York Public Library, 1932), V.xiii.13, gariptir ki yazar bu ırmağın adını yazmaz, ona sadece "Fırat'a akan ırmak..." diye değinir.
- 8 Josef Markwart, *Südarmanien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen* (Viyana: Mikhitarian, 1930), s. 445 (Masudi'den naklen).

ğır, koyun ve keçi sürüleri için bol otlak vardır. Osmanlı döneminde ovada, tümü Muş civarında konumlanmış iki yüzü aşkın köy vardı;⁹ Muş, yıkık bir kalesi ve görece bilinmeyen bir tarihi olan, elverişli konuma sahip bir pazar kentidir.¹⁰

Daron'un adı belki de ilk olarak Urartu ve Asur yazıtlarında benzer adlı bölgeler arasında geçmektedir, ancak burada çok tedbirli olmamız gerekir, çünkü Urartu coğrafyası çok belirsizdir ve Urartu yer adlarının konumlandırılması çoğu kez salt tahminden ibarettir. Eğer bu kuşku bu yer adlarını bir kenara bırakırsak, aslında Roma dönemine kadar Daron ile ilgili bir şey duymuyoruz ve bu dönemde de Daron'un söz konusu yerle aynı olup olmadığı konusunda kesinlikle emin değiliz. MS 1. yüzyıl başlarında yazan Yunan coğrafyacı Amasyalı Strabo, Ermenilerin MÖ 2. yüzyılda Suriyelilerden Tamonitis adlı bir yeri aldıklarına değinir.¹¹ Bazı araştırmacılar bu adı Taronitis olarak düzeltmişlerdir ve bu makul gözükmemektedir, ama aslında güney Ermenistan'da, bir zamanlar Suriye'ye ait olan bir bölgede Tman adlı bir kale vardı. Dolayısıyla, doğru ifadenin gerçekten de Tamonitis olması ve bu tarihte alınan yerin Taron [Daron] değil, Tman olması da olanaksız değildir.

Ne yazık ki, böylece elimizden Daron tarihinin beş yüz yılı daha kayıp gitmektedir, çünkü bölgenin bundan sonraki ilk bahsine ve kesin atfına, yapıtlarını MS 5. yüzyılda veren en erken dönem Ermeni tarihçilerinde rastlanmaktadır. Bu kaynaklardan antik zamanlarda Daron ovasında iki farklı siyasi birim olduğunu çıkarıyoruz: Sığgunig ailesinin Oğagan kalesini merkez alan beyliği¹² ve Ermenilerin

9 Cuinet, *La Turquie d'Aste*, s. 523-628.

10 Muş'un 19. yüzyıl sonunda bir anlatımı için bkz. H.F.B. Lynch, *Armenia: Travels and Studies*, c. 2 (London: Longmans, Green, 1901; Beyrut: Khayats, 1965; New York: Armenian Prelacy, 1990), s. 167-73.

11 Strabo, *Geography*, Loeb Classical Library baskısı, XI.xiv.5.

12 Pavistos Püzant, *Badmutyun hayots* (Ermenilerin Tarihi), ed. Keropé Badganyan (St Petersburg, 1883; yeniden basım, Delmar, NY: Caravan Books, 1984); *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand* (Buzandaran Patmu'iwunk'), çeviri, yorum ve eklerle: Nina G. Garsoian (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989). Garsoian, Oğagan ve çevresindeki beyliğin aslında Sığguniglere ait olduğunu sorgulamaktadır, s. 485.

en önemli üç pagan tanrısı Vahagn, Asdğig ve Anahit'e¹³ adanmış Aşdişad [Dirik (Yücepete)] tapınağı.¹⁴ Murat Nehri'nin bu iki birimi birbirinden ayıracağı açıktır ve neyse ki bunlardan hangisinin nehrin doğusunda, hangisinin ise batısında olduğunu biliyoruz. Murat'ın batısındaki Oğagan [Mercimekkale] köyü, Sığgunig ailesinin beyliğini ırmak ile Bitlis arasına konumlanmaktadır. Geleneksel olarak Aşdişad tapınağının yerine inşa edilmiş olduğuna inanılan Surp Garabed ise, ırmağın batısındaki bölgedeydi ve büyük ihtimalle tapınak devletine aitti.¹⁵

Burada tapınak devleti kurumu hakkında biraz bilgi vermek yerinde olacaktır.¹⁶ Tapınak devleti Ermenistan'da ve Ortadoğu'nun çeşitli yerlerinde iyi bilinen bir olgudur. Bu birimler, içinde bulundukları Büyük Ermenistan, Pokr Hayk [Küçük Ermenistan], Kilikya, Kapadokya ya da Pontus gibi krallıklar dahilinde, tapınak hiyerarşisi tarafından özerk bir devlet olarak yönetilen büyük bir tapınak ile çevresindeki bölgeden oluşurdu. Bu tip tapınakların sahip olduğu çok geniş topraklarda, tarlaları işleyen ve tapınak sürülerine bakan binlerce köylü çalışırdı. Tapınağın bakımı, büyük bir köle kadrosu tarafından desteklenen bir rahip ve rahibe sınıfı tarafından yapılırdı; ama burada kadın ve erkek müzisyenler, şarkıcılar ve dansçılar ile tanrıyla iletişime aracılık etmekle yükümlü bir dizi kutsal fahişe de bulunurdu. Tapınaklar yılın belli zamanlarında büyük hac merkezleriydi ve müminlerinden çok büyük gelir sağlardı. Bu türden en az sekiz büyük tapınağın bulunduğu Ermenistan tapınak toprakları¹⁷

13 Akatankeğos, *Badmutyun hayots*, çev. ve yorum. Robert W. Thomson, *Agathangelos: History of the Armenians*, (Albany, NY: State University of New York Press, 1976), bölüm 809-15.

14 James R. Russell, *Zoroastrianism in Armenia* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1987), s. 192-96.

15 *age*, s. 193-94.

16 Erez'deki (şimdiki Erzincan) tanrıça Anahts (Anahit) tapınak devletinin ayrıntılı bir betimlemesi için bkz. Strabo, *Geography*, XI.xiv.16.

17 Bkz. Akatankeğos, *History*. Akatankeğos'un, Surp Krikor Lusavoriç tarafından yıkıldığını belirttiği tapınaklar şunlardır: Ardaşad ve Yerazamoyn'daki Anahit ile Ardaşad ile Yerazamoyn arasındaki yolda bulunan Tir (böl. 778); Tordan'daki Barşamin (böl. 784); Ani-Kamakh'daki Aramazt (böl. 785); Erez'deki Anahit ve Til'deki Nane (böl. 786); Pakayariç'teki Mihr (böl. 790); Aşdişad'taki

Ermenistan'ın geleneksel başrahipleri olan Vahevuni sülalesinin denetimi altındaydı, ama bu sekiz tapınağın tümünün doğrudan Vahevunilere mi ait olduğu, yoksa bazılarının kendi başına ayrı, yerel, belki de tek bir ailenin tekelindeki rahipliğe mi bağlı olduğu açık değildir.¹⁸

Ermenistan'ın 4. yüzyıl başlarında Hristiyanlığı benimsemesi her şeyi değiştirdi. Anlaşıldığı kadarıyla krala isyan eden Sıggunig ailesinin mallarına el kondu ve toprakları, kraliyet ordusunun başkomutanlığını nesillerdir elinde tutan soylu Mamigonyan sülalesine devredildi.¹⁹ Öte yandan Aşdişad tapınak devleti Ermeni Kilisesi'ne verildi ve bu kilisenin en erken ruhani merkezi oldu; kısa süre sonra da Ermeni Kilisesi'nin, Surp Krikor Lusavoriç'in [Aydınlatıcı Aziz Krikor] soyundan gelen başpiskoposlarının eline geçti. Daron Ermenistan'ın dini tarihi için büyük öneme sahiptir, çünkü kanıtlar onun ülkedeki ilk Hristiyanlık merkezi olduğuna işaret etmektedir; ilk misyonerler Ermenistan'ın bu kesimine muhtemelen Suriye'den gelmişlerdi. Krikor Lusavoriç'in soyunun erkek tarafından gelen son kişi, 387 ile 438 arası Ermenistan başpiskoposu olan Büyük İshak'tı (Surp Sahak). Onun ölümünden sonra tüm malları tek kızı Sahakanuş'a geçti; Sahakanuş'un büyük Mamigonyan sülalesinin başı Hamazasp Bey ile evlenmesi Aşdişad da dahil bütün bu toprakları kocasına, sonra da oğulları Cesur [Kaç] Vartan'a geçirdi.²⁰ Böylece, Daron ovasının iki yarısı tek bir Mamigonyan beyliğinde birleşti; kendine ait bir piskoposu olan bu yöre –adı Ermeni piskoposlar listelerinde ilk kez görünüyordu– ailenin bir kolu tarafından yönetiliyordu.²¹

Vahakn, Anahit ve Asdgig tapınakları (böl. 809). Akatankeğos bunlardan sonuncusunu sekizinci olarak belirtir, ama eğer Yerazamoy'nı sayarsak (ve burada ifade bunu kuşkulu kılmaktadır) yıkılan toplam tapınak sayısı dokuzdu. Ermenistan'daki tapınaklar kesinlikle bunlardan ibaret değildi, ama bu tapınakların en ünlü ve ulusal önemde olanlar oldukları anlaşılmaktadır.

18 Cyril Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History* (Washington, DC: Georgetown University Press, 1963), s. 215.

19 *age*, s. 209; *Moses Khorenats'i: History of the Armenians*, çev. ve yorum. Robert W. Thomson (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978), II.84.

20 Toumanoff, *Christian Caucasian History*, s. 209.

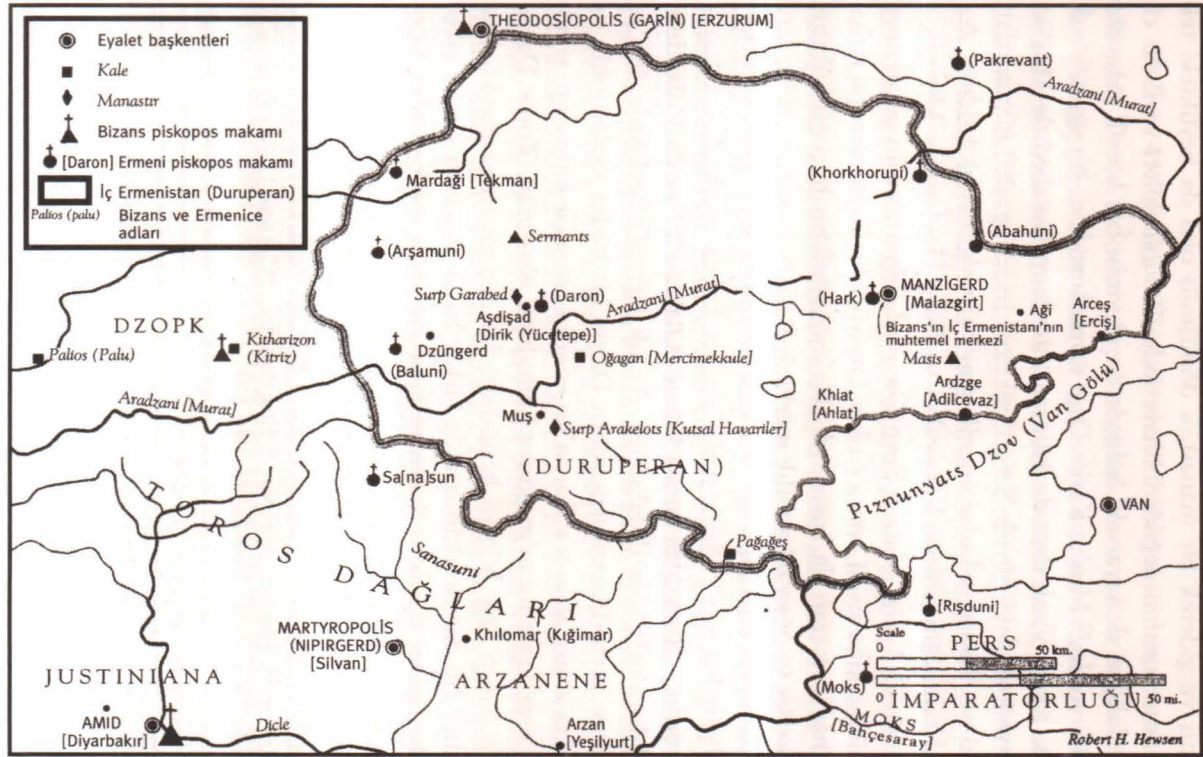
21 Robert H. Hewsen, "An Ecclesiastical Analysis of the Naxarar System," *From*

Vartan Mamigonyan

Tanrıça Anahid

Bizans'ın İç Ermenistan eyaleti (Duruperan)

Aşdışad'daki tapınak yerini çoktandır bir tür dini kuruma bırakmış ve giderek bir manastıra dönüşmüş olsa da beylikteki tek manastır kurumu değildi. Nihayetinde, Sasun'dakileri ve Bitlis civarındakileri de sayarsak, bölgede en az yirmi beş büyük manastır bulunuyordu.²² Muş'ta Karke Dağı yamaçlarındaki, İnnagnia Vank ya da Kлага Vank diye de bilinen ünlü Surp Garabed ile Muş'un güneybatısındaki büyük Surp Arakelots [Aziz Havariler] manastırları I. Dünya Savaşı'na kadar önemli dini kurumlar olarak kaldılar. Aşdışad tapınağının yerinde kurulan ve Surp Hovhannes Mıgırdiç'e [Vaftizci Aziz Yahya] adanan Surp Garabed, Mamigonyan sülalesinin gömülme kilisesiydi; ayrıca Krikor Lusavoriç'in büyük torunu Athanakines'in mezarı da buradaydı. Bu manastırların birçoğu kültürel merkezler ve önemli hattatlık merkeziydi.

Daron'da kuşkusuz bir dizi kale ve müstahkem mevki vardı;²³ bunların başında Sığguniglerin atadan kalma merkezleri Oğagan geliyordu – Romalılar burayı Olane (Olakane?)²⁴ ya da Volandum (Volakanum?)²⁵ olarak bilirdi. Ancak Ağtznik beyliğinin 387'de Perslere kaybedilmesinden sonra Daron bir hudut eyaleti oldu ve bundan sonra, yalnızca Daron'un sınırını çizmekle kalmayıp, şimdi tüm orta Ermenistan'ın güney hududunu oluşturan, Toros Dağları'nın Sasun diye bilinen kesiminde bir dizi savunma mevkii inşa edildi.²⁶ Bu dağ istihkâmlarında birkaç başka manastır ortaya çıktı; bunlardan en önemlisi Sasun piskoposluğunun merkezi olan Surp Ağperik ya da Vandir'di.²⁷

Byzantium to Iran: Studies in Honour of Nina Garsoïan içinde, ed. Jean-Pierre Mahé ve Robert W. Thomson (Atlanta: Scholars Press, 1997), s. 124.

22 Robert H. Hewsen, *Armenia: A Historical Atlas* (Chicago: University of Chicago Press, 2001), haritalar 82, 193, 194.

23 Mikayel Hovhannesyan, *Hayasdani perten* (Ermenistan'ın Kaleleri) (Venedik: Mıkhitarian, 1970), s. 177-224.

24 Strabo, *Geography*, XI.xiv.6

25 Tacitus, *Annals*, Loeb Classical Library baskısı, XIII.xxix.

26 Robert H. Hewsen, *The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhac'oyc') : The Long and the Short Recensions* (Wiesbaden: Reichert, 1992), s. 162-67.

27 Jean-Michel Thierry, "Sasun: Voyages archéologiques," *Revue des études arméniennes*, yeni dizi, 23 (1992): 315-91. Bu, I. Dünya Savaşı'ndan bu yana bölgenin ilk modern araştırmasıdır.

DURUPERAN

Ovanın 438'de tek bir beylik olarak birleşmesinden sonraki yüzyılda Daron'da neler olup bittiği hakkında çok az bilgimiz vardır. Ancak, Bizanslılar İran ile uzun bir savaşın ardından 591'de orta Ermenistan'ın tümünü ele geçirdiler ve burayı üç eyalet olarak düzenlediler: Aşağı Ermenistan, Yukarı Ermenistan ve İç Ermenistan. Ermeni kaynaklarında Aşağı Ermenistan ile gerçekten de Ermeni Platosu'nun en alçak kesimi olan Ararat Ovası'nın ve Yukarı Ermenistan ile de yoğun ve neredeyse geçilmez Dayk Dağları'nın –Ardahan bölgesinin– kastedildiği açıktır.²⁸ Eleme yöntemi kullanıldığında, İç Ermenistan'ın ancak, o dönemde gene Bizans işgali altında olan merkezi Ermenistan'ın güneybatı kesimi olabileceği görülür. Bundan birkaç on yıl sonra Ermenice kaynaklarımız arasına *Aşkarhatsuyts* diye bilinen ünlü coğrafi metin girer ve ilk kez Ermenistan'ın *Daruperan vor e goğmn Darono* (Daron'un yöresi olan Daruperan) diye belirlenen büyük bir yöresine değinilir.²⁹ Atonts'u izleyerek,³⁰ bu yeni Daruperan'ın ya da Büyük Daron'un Bizans'ın İç Ermenistan eyaletinin Ermenice adı olduğunu çıkarabiliriz. Daron'u, komşu beylik ve ilçelerle ilk kez aynı gruba sokan dağların düzenlenişini temel alan siyasi bir yapıydı bu; böylece ovanın kendisinden daha büyük bir birim haline geliyordu. Coğrafi bakış açısından bu öylesine doğal bir idari formasyondur ki, bin yıl sonra Osmanlı'nın Bitlis eyaletinde hemen hemen aynı biçimde yeniden görülecekti. Bu büyük Daron, Daron'un yanı sıra Balunik, Arşamunik, Varajunik, Khorkhorunik, Abahunik ve Ağiovit adlı altı beylik ile iki eski beylik olan Pıznunik ve Hark'ı da (bunların her ikisi de çoktan Ermeni Kilisesi'nin eline geçmişti) kapsıyordu. Ayrıca, beyi olmayan

28 Bizans'ın İmparator Mavrikiyos döneminde, 591'de, Ermenistan'ı yeniden düzenlemesine ilişkin bir inceleme için bkz. Hewsen, *Asxarhac'oyc'*, s. 19-27.

29 age.

30 N. Atonts, *Armenia v epokhu Justiniana* (St. Petersburg, 1908), böl. 11 ve 12; *Armenia in the Period of Justinian*, çev. ve yorum. Nina G. Garsoïan, (Lizbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1970), s. 179, 242-46. Atonts'dan daha sonraki alıntılar bu çeviridir.

sekiz bölge de buraya dahildi: Yerevark, Mardaği [Erzurum, Tekman], Dasnavork, Tvaratsatap, Gori, Khoyt, Talar ve Aspagunyats Tzor; bunların tümü beyliklerden birine ya da Kilise'ye aitti.³¹

Büyük Daron ya da Daruperan³² toplam 7.700 kilometrekareyi kapsıyordu ve merkezi muhtemelen, bölgede kendi piskoposuna sahip olacak kadar önemli tek kent olan Manazgerd'di (Malazgirt). Hristiyanlığı yeni kabul etmiş Ermenistan'da, Ermeni Kilisesi piskoposları normalde kentlere değil, beylerin saraylarına atanırlardı; 450 yılına gelindiğinde, bu bölgede, Manazgerd'dekinin dışında, Daron'da, Dar(u)peran'da (muhtemelen Hark); 505'te ise Hark'ta (muhtemelen bu tarihte ortadan yok olan Dar(u)peran'dakiyle aynı piskopos), Arşamunik'te ve Khorkhoruni'de piskoposlar olduğunu biliyoruz.³³

855-62 yılları arası, Ermenistan'da Arap egemenliği döneminde Daron Mamigonyanlardan giderek güçlenen Pakraduni sülalesine geçti;³⁴ Pakraduniler Daron'u küçük evladın soyundan gelen kolun yönettiği ayrı bir beylik haline getirdiler. Daron ile batıda sınır komşusu olan Bizans İmparatorluğu bu koldaki beylere büyük ilgi gösterdi ve onlara erken bir dönemde Bizans'ın *kuropalates* unvanını verdi.³⁵ Bu nedenle yeni Pakraduni beyliği çoğu kez Daron *kuropalates*liği olarak anılır.³⁶ Öte yandan, mülkleri Pakradunilerin eline

31 Daruperan'ın bölgeleri için bkz. Hewsen, *Asxarhac'oyc'*; Atonts, *Armenia*, s. 242-46; Yeremyan, *Hayasdanı isd Aşkarhatsuytsi*, II.6. Hark'ın kilisenin eline geçmesi için bkz. *Epic Histories*, III.4. Pıznunik için bkz. Atonts, *Armenia*, s. 245.

32 Duruperan olarak da yazılan Daruperan adının tam anlamı belirsizdir. Yeremyan, *Hayasdanı*, s. 85'de bunu Dauruperan olarak değiştirmiş ve sözcüğü Toros (Taurus) Dağları'nın adıyla ilişkilendirerek, "Toros'un ağzı" (Ermenicede ağız: *peran*) ya da girişi (*Tauro peran*) anlamına geldiğini ileri sürmüştür. Ermenice adı olan Daron'un kökeni bilinmemektedir.

33 7. yüzyıldaki Arap işgallerinden önce kiliseyle ilgili düzenlemeler için bkz. Atonts, *Armenia*, böl. 12 ve Hewsen, "Analysis," çeşitli yerlerde.

34 Toumanoff, *Christian Caucasian History*, s. 210.

35 Cyril Toumanoff, "Armenia and Georgia," *The Cambridge Medieval History*, c. 4: *The Byzantine Empire, I: Byzantium and Its Neighbours*, ed. J.M. Hussey vd., (Cambridge: Cambridge University Press, 1966), içinde, s. 593-637.

36 Hewsen, *Atlas*, harita 82.

geçen Mamigonyanlar Bizans işgali sırasında ortadan kaybolmadılar. Ailenin Çortvaneli diye bilinen bir kolu Ermenistan'da kaldı.³⁷ Aslında Sasun Dağları'na sığınan bu grup hem Selçuklu Türkleri hem de Moğollar zamanında hayatta kaldı, ancak 13. yüzyıl başlarında ailenin artakalan son üyeleri Kilikya Ermenistanı'na göç ettiler; böylece Daron asırlık Ermeni hükümdarlarından yoksun kaldı.³⁸ Sasun piskoposluğunun tam bu dönemde kurulmasına muhtemelen, Sasun'da ortaya çıkan Çortvaneli beyliği yol açmıştı.³⁹

Dediğim gibi, Daron *kuropalates*liğinin tarihi hakkında fazla bilgimiz yoktur, ancak dönemin yerel yazarları, bu bölgenin, Klaglı Zenop ve Hovhannes Mamigonyan tarafından yazılan tarihi olduğunu iddia ettikleri, kadim bir aşk öyküsü ürettirler; bu, muhtemelen 10. yüzyılda derlenen, esas olarak kurgusal bir yapıtı.⁴⁰ 10. yüzyılın ortalarında Bizans İmparatorluğu doğuya, Ermenistan'a doğru üçüncü genişleme hareketine başladığında ele geçirilen ilk yer Daron oldu; bölge 968'de Bizans'a katıldı ve Daron askeri eyalet (*tema*) olarak yeniden düzenlendi.⁴¹ Malvarlıkları giderek ellerinden alınan Pakraduni hükümdar sülalesinin kolları, Tornigler (Tornikios), Daronlular ve Musele-Krinitesler, Bizans'a bağlı aileler olarak imparatorluğa yerleştiler.⁴² Bizanslılar Daron'u yüz yılı biraz aşan bir süre ellerinde tuttular, ta ki 1071'deki Malazgirt Savaşı'ndan sonra bölge Selçuklu Türkleri tarafından işgal edilene kadar.

Bu yüzyıl boyunca Bizanslılar Daron'da güçlü bir kilise varlığı geliştirerek, çoğu yerel manastırları merkez alan bir dizi Kalkedoncu

37 Cyril Toumanoff, *Les dynasties de la Caucasic chrétienne* (Roma: 1990), s. 337; 14, 15 ve 17. soyağaçları.

38 Anlaşıldığı kadarıyla Çortvaneliler, Rus İmparatorluğu'nda Toumanoff olarak bilinen Gürcü prens ailesi Tumanışvililerin atalarıydı. Bkz. *age*, s. 337.

39 Hewsen, "Analysis," s. 124.

40 Hovhannes Mamigonyan (sahte), *Badmutyün Darono* (Daron'un Tarihi), çev. ve yorum. Levon Avdoyan, *Pseudo-Yovhannes Mamikonean: The History of Taron* (Atlanta: Scholars Press, 1993).

41 Bizans'ın Daron temasındaki idari örgütlenmesi için bkz. Karen N. Yuzbashian, "L'administration byzantine en Arménie aux Xe-XIe siècles," *Revue des études arméniennes*, yeni dizi, 10 (1973-74), 139-88.

42 Toumanoff, *Christian Caucasian History*, s. 211-38.

● Vilayet merkezi	● Erm. gatoğigos	● başpiskopos	● piskopos	● marhasa
● Sancak mekrezi	⚪ Ermeni Katolik başpiskoposu	⚪ piskopos		
● Kaza merkezi	⚪ Süryani Ortodoks (Yakası) piskoposu			
■ Kürt aşiretleri merkezi				
◆ Ermeni manastırı				

Bitlis Vilayeti

1. Surp Asdvadzadzin Manastırı
2. Madnavank
3. Odzkağak
4. Hatsig/Hasik [Güven]
5. Tsironk/Sirotonk [Kırköy]
6. Oğagan [Mercimekkale]
7. Aşdişad [Dirik (Yücepete)]
8. Kuars/Kivar
9. Meğdi [Yaygın]
10. Gençköy
11. Ziyaret

Kürt egemenliğindeki Ermeni bölgeleri

12. Khoronk [Harman]
13. Yeğrtudi Vank
14. Koms [Bozbulutlar]
15. Khoyt
16. Babşen [Yumurtatepe]
17. Por [İncekaya]
18. Pakhşan
19. Modgan [Mutki]
20. Marutavank
21. Surp Asdvadzadzin Manastırı
22. Arzan Yıkıntıları [Dikranagerd (Diyarbakır)]

Bitlis vilayeti

piskoposluk kurdular.⁴³ Kesinkes kent temelli bir örgütlenmeye meyilli Bizanslıların *temanın* idari merkezi olarak nereyi saptadıkları konusunda emin değiliz, ama (onların Mus diye adlandırdıkları) Muş olası bir aday gibi duruyor. Muş'un erken tarihi hakkında çok az bilgi mevcuttur, ama kadim bir ada sahip olması kentin muhtemelen çok eski zamanlardan beri var olduğunu teyit etmektedir. Asurluların Muşki dedikleri Frigyalılar, Ermenistan'ın bu kesimini Urartu öncesi ve erken Urartu dönemlerinde işgal etmişlerdi ve Muş adı da onların yerleşimlerinden yadigâr kalmış gibi görünmektedir.⁴⁴ Muhtemelen bu kentle bağlantılı olan Muşeg adını Mamigonyan sülalesi sıkça tercih ediyordu; Muşeg, Muşlu demektir.⁴⁵

11. yüzyılda Ermenistan'ı işgal eden Selçuklu Türkleri döneminde orta Ermenistan'ın güneyi, tarihte Şah Armen ya da Şah-i Ermen, yani "Ermenilerin kralı" olarak bilinen Müslüman bir beyliğin eline geçti.⁴⁶ Şah Armenler Daron'un da dahil olduğu bu bölgeyi neredeyse 13. yüzyıldaki Moğol işgallerine kadar ellerinde tuttular, ancak bir soyun adı bilinmeyen beylerinin egemenliğini sürdürdüğü Sasun Dağları'nın güneyine hâkim olamadılar; bu beylerden biri 1123'te, şimdi Erivan'daki Devlet Tarih Müzesi'nde korunan, Muş'taki Surp Arakelots Manastırı'nın ünlü kapılarını yaptırmıştı.⁴⁷

43 Daron eyaletinde Bizans kilise örgütlenmesinin ayrıntıları için bkz. V.A. Arutunova-Fidanian, *Armiane-khalkidonty na vostochnykh granitsakh vizantiiskoi imperii (XI°)* (Erivan: Hayasdan, 1989) ve "Some Aspects of the Military-Administrative Districts and of Byzantine Administration in Armenia during the 11th Century," *Revue des études arméniennes*, yeni dizi, 20 (1986-87).

44 Toumanoff, *Christian Caucasian History*, s. 56-57.

45 age, s. 211 n238.

46 *Encyclopaedia of Islam*, yeni baskı, c. 9 (Leiden: Brill, 1997), s. 193, "Shah-i Arman" maddesinde. Ayrıca bkz. Thomas A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, c. 1 (Londra: Pindar Press, 1987), s. 291-342.

47 Sinclair, *Eastern Turkey*, s. 328-30.

BİTLİS

Kürtlerin, İlhanlılar diye bilinen Moğol hanedanı egemenliği döneminde Ermenistan'ın bu kesiminde ortaya çıktıkları anlaşılmaktadır; kaybolmuş herhangi güçlü bir otoritenin bıraktığı boşluğu dolduran Kürtler, Ermenicede bir zamanlar Pağageş, daha sonra Pağış diye bilinen eski Ermeni kalesi Bitlis'i merkez alan bir emirlik kurdular. Emirnin altında bir dizi Kürt vasal bulunuyordu ve bunlardan biri Muş'u kendisine merkez yaparak, bereketli ovaya sahip olmuştur. Emirlikler İlhanlıların çökmesinden sonra Türkmen savaşları döneminde de varlıklarını sürdürdüler. Osmanlı Türkleri geldiğinde de ayakta kaldılar; aslında 19. yüzyıla kadar bastırılmadılar. Cizvitler, Kürt emirlikleri döneminde, 1685'te Bitlis'te bir misyonerlik istasyonu oluşturdular ve ünlü Osmanlı gezgini Evliya Çelebi bize Bitlis'in onun dönemindeki durumu hakkında ayrıntılı bir betimleme bıraktı.⁴⁸ Kürt yönetiminin, herhalde erken bir tarihte efendileriyle bir uzlaşmaya varan yerel Ermenilere özellikle sıkıntı vermediği anlaşılmaktadır. Başta Amırdol olmak üzere yerel manastırlardan birkaçı emirler zamanında kültür merkezlerine dönüşürken, Surp Garabed Batı Ermenistan'ın en önemli mabedi olarak kaldı. Müslümanlar buraya Çengelli [Çanlı] Kilise diyorlardı, çünkü bir tür muafiyetle kilisenin çan çalmasına izin verilmişti ve bu Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kiliselere genellikle tanınmayan bir ayrıcalıktı.⁴⁹

Erken Osmanlı döneminde, Ermeni Platosu'nda doğrudan merkezi hükümetin yetki alanına giren yalnızca iki kaza vardı: biri Erzurum'u merkez alan bir *paşalık* ya da askeri eyalet, ötekisi ise Van merkezli, daha küçük bir *paşalık*.⁵⁰ Ancak 1875'te, son Kürt emirlerinin bastırılmasından yaklaşık otuz yıl sonra, Erzurum'un güney-

48 age, s. 330-36; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, birinci bölümün çevirisi: Ritter Joseph von Hammer, *Narrative of Travels in Europe, Asia and Africa in the Seventeenth Century* (Londra: Oriental Translation Fund, 1834-1850), c. 2.

49 Batı dillerinde Surp Garabed'in tek ayrıntılı betimlemesi için bkz. Lynch, *Armenia*, c. 2, s. 176-81.

50 Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908* (Viyana: Routledge, 1977), s. 26-31.

batı bölgeleri ayrılarak, Bitlis merkezli yeni bir vilayet oluşturuldu.⁵¹ Böylece gerek *Aşkarhatsuyts*'da anlatılan eski *Goğm Darono* ya da "Daron yöresi", gerekse daha sonraki Kürt emirliği, Bitlis vilayetinin bir parçası olarak yeniden ortaya çıktılar. 1883'te Siirt (Sğert, Sert) kazası Diyarbakır vilayetinden alınarak Bitlis'e eklendi ve böylece eyalet güneyde büyük ölçüde genişledi. Bu bölge aktarımı vilayete çok sayıda Keldani Katolik getirdi; bunlar eskiden Nasturi Kilisesi'ne mensup olup, 17. yüzyılda Cizvit etkisiyle Katolik inancını benimseyen Hristiyan Süryanilerdi.⁵² Genişlemiş vilayete dört piyade ve bir süvari taburu ile hem piyade, hem de süvarilerden oluşan dört jandarma birliği yayıldı. Posta ve telgraf hizmetleri ile askerlerin karargâhları Bitlis'teydi. Bölgenin uzaklığına rağmen jandarma askerleri Bitlis, Muş ve Erzurum arasında düzenli, Bitlis ile Diyarbakır arasında ise düzensiz posta hizmeti sağlıyorlardı.⁵³

Ermeni Platosu'nu Mezopotamya düzlüklerine bağlayan önemli bir yolun üstünde olan Bitlis'e karşın, Osmanlı döneminde Muş Ovası'ndan geçen herhangi bir ana ticaret hattı yoktu ve Alman Karl H.E. Koch⁵⁴ ile Hermann Abich⁵⁵ dışında çok az yabancının yolu buraya düştü. Ancak 19. yüzyıl sonlarında Daron diğer bazı Avrupalı gezginlerce ziyaret edildi; bunların en önemlileri 1880'lerde Osmanlı İmparatorluğu'nu Düyun-u Umumiye adına denetleyen Vital Cuinet⁵⁶ ile birkaç yıl sonra İngilizler için araştırma yapan H.F.B. Lynch ve F. Oswald'dı.⁵⁷ 20. yüzyılın başında Bitlis'i anlatan Lynch, kentteki evleri, Asya'nın bu kesiminde bulunan en iyi yapılı evler olarak gördüğünü belirtir, bununla birlikte kentin dezavantajlarına yazın bunaltıcı sıcaklığını ve yılın soğuk zamanlarında oluşan kar yığınları-

51 Cuinet, *La Turquie d'Aste*, s. 523.

52 *age*.

53 *age*.

54 Karl Heinrich Emil Koch, *Wanderungen im Oriente, während der Jahre 1843 und 1884*, 2: *Reise im pontischen Gebirge und türkischen Armenien* (Weimar: Verlag des Landes-Industrie-Comptoirs, 1846).

55 Hermann Abich, *Geologische Forschungen in den kaukasischen Ländern*, c. 3 (Vienna: Alfred Hölder, 1878-1887).

56 Cuinet, *La Turquie d'Asie*.

57 Lynch, *Armenia*, c. 2, böl. 6.

nı örnek verir. Ancak kentte çeşitli tesisler de vardı. Lynch, evlerin daha yaygın olan kerpiç yerine yontma taştan yapıldığını kaydetmesinin yanı sıra, 1858'de kurulan Amerikan misyonunun, bir Türk rüştiyesine, İngiliz konsoloslukuna, birkaç camiye, büyük çarşılarla ve sayıca çok fazla olan çeşme ve ağaçlara da değinir. Kentte ayrıca Ermenilerle birlik içindeki bir mezhep olan Suriyeli Yakubilerin bir kilisesi vardı. Kent çevresinde birkaç manastır hâlâ duruyordu.

Lynch Muş'u o kadar güzel bulmamıştı: moloz taştan yapılı evleri çamurla kaplıydı, çok azı badanalıydı, çarşısı küçük ve pisti. Muş'u ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun en kötü yönetilen kenti olarak tanımlıyordu ve nüfusu genelde sefil bulmuştu; özellikle de dehşet içinde olduklarını düşündüğü Ermenileri. Ancak kentte üç güzel han, sağlam inşa edilmiş iki cami, dört Ermeni Apostolik kilisesi ve Katolik Ermenilere ait bir kilise vardı.⁵⁸ Ermeni Platosu'ndaki diğer yerler gibi Bitlis ve Muş, gözlemlenen sorunlara rağmen, 19. yüzyıl boyunca nüfus ve tesisler açısından sürekli gelişmiş gibi görünüyordu; bu olgu, kırsal kesimin yıkımı gibi bir sorunla karşı karşıya olan, çöküş içindeki bir Osmanlı İmparatorluğu imajıyla yer yer uyuşmaktadır. Bu çelişkinin arkasındaki nedenlerin araştırılması gerekir.

Burası, Bitlis vilayeti ile Bitlis ve Muş'un çok tartışılan ve hâlâ üstünde anlaşmaya varılamayan nüfus büyüklüğü ya da nüfusta bir unsurun diğerine oranı konularını açmanın yeri değildir.⁵⁹ Nüfusun oldukça heterojen olduğunu söylemek yeterlidir. Cuinet vilayetin

58 age.

59 Bu konuda araştırmalar için bkz. Justin McCarthy, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire* (New York ve Londra: New York University Press, 1983) / *Müslümanlar ve Azınlıklar: Osmanlı Anadolu'sunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*, çev. Bilge Umar (İstanbul: İnkılap, 1998); Kemal Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics* (Madison: University of Wisconsin Press, 1985) / *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı (İstanbul: Timaş, 2010); Levon Marashlian, *Politics and Demography: Armenians, Turks and Kurds in the Ottoman Empire* (Cambridge, MA: Zoryan Institute, 1991); Raymond H. Kévorkian ve Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman a la veille du Génocide*, Editions d'Art et d'Histoire (Paris: ARHIS, 1992) / *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, çev. Mayda Saris (İstanbul: Aras, 2012).

Müslüman, Ermeni, Suriyeli Yakubi ve Yezidi Kürtler ile az sayıda Rum, Süryani, Yahudi, Kıpti ve diğerlerinden oluşan karışık bir nüfusa sahip olduğunu belirtmektedir.⁶⁰ Cuinet'nin ayrıca bahsetmediği çok sayıda Kürt belli ki "Müslüman" terimine dahil edilmişti. Van vilayetinde de olduğu gibi, Türkler görece azdı. Bugün de, Ermeni nüfus gittikten sonra, Bitlis Kürtlerin bölgesi olmaya devam eder.

Ermeni Kilisesi Bitlis vilayetini üç piskoposluk bölgesine ayırmıştı: Muş'ta bir başpiskopos, Bitlis ve Siirt'te piskoposlar vardı. Ermeni Patrikliği'ne göre 1910'da vilayette 462 kilise bölgesi ile 361 kilise bulunuyordu. Buna göre, 100 küsur bölgenin ibadethanesinin olmadığı alışılmadık bir manzara ortaya çıkar.⁶¹ Ermeni Katolik Kilisesi bünyesinde Van ve Bitlis vilayetleri birlikte tek bir kilise bölgesi oluşturuyor, piskopos Muş'ta ikamet ediyordu. Ancak, 200 yılı aşkın bir süre sonra bölgede Ermeni Katolikliğinin yitip gitmek üzere olduğu açıktı. 1914'te Muş Ovası, Muş'taki 125 Ermeni Katolik hanenin yanı sıra, tüm çevrede yalnızca üç Ermeni Katolik köyü barındırıyordu.⁶² Bir zamanlar Cizvitlerin misyonerlik çabalarının merkezlerinden olan Bitlis'teki Katolik cemaat 1913'e varıldığında dağılmış, Cizvitler çoktan misyonlarını Mezopotamya düzlüklerinin çok daha güneyine, Musul'un daha sağlıklı iklimine taşımışlardı. Amerikan misyonerlik faaliyetleri sonucu Bitlis'te Protestanlar vardı ama Muş'ta bunların sayısı azdı.⁶³ Daha önce belirtildiği gibi çok sayıda Keldani Katoliğin yaşadığı Siirt kazasında Keldanilerin en az üç piskoposluğu bulunuyordu. Bitlis'in de kendi Keldani Katolik piskoposu vardı.

Bitlis vilayeti Ermeni Soykırımı'nda ağır bir darbe yedi. Sasun,

60 Cuinet, *La Turquie d'Asie*, s. 526-33.

61 Malachia Ormanian, *The Church of Armenia*, gözden geçirilmiş 2. baskı (Londra: A.R. Mowbray, 1955), s. 206; Kevorkian ve Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman*, Bitlis bölümü.

62 Jean Naslian, *Les mémoires de Mgr. Jean Naslian, Eveque de Trebizonde* (Beyrut ve Viyana: Mikhitaryan, 1951); Kévorkian ve Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman*, Bitlis maddesi.

63 Grace H. Knapp, *The Tragedy of Bitlis* (New York: Fleming H. Revell, 1919). Knapp bu eserde Bitlis'teki misyonu ve bunun faaliyetlerini ayrıntılı olarak anlatır.

çok önceden, daha 1894'te kıyımlara sahne oldu; 1895'te ise Muş ve Bitlis katliama uğradı ve yalnızca Bitlis'te 600 ila 800 Ermeni öldürüldü, köylerde çok daha fazlası İslam'ı benimsemeye zorlandı. Ancak 1915 yazında vilayetin tüm Ermeni nüfusu öldürüldü ya da Mezopotamya'ya sürüldü.⁶⁴ Bitlis'in Ermeni piskoposu Yeğişe ile Keldani Katolik Piskopos Monsenyör Adday Şer diri diri yakıldılar. Bundan kısa süre sonra Muş'un Ermeni Katolik Piskoposu Monsenyör Hagop Topuzyan öldürüldü.⁶⁵

Dünya savaşından sonra Mustafa Kemal (Atatürk) tarafından kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti'nde, Türk eyaletlerinin idaresinde büyük değişiklik yapıldı. Eski Osmanlı vilayetleri dağıtıldı ve bunların altındaki sancaklar, bazı küçük değişikliklerle yeni Türkiye'nin "il"leri oldu. Böylece, eski Daron beyliği bugün Muş ili olarak varlığını sürdürmektedir, ama Büyük Ermenistan'ın eski Daron yöresi ile Osmanlı'nın Bitlis vilayeti artık mevcut değildir.

Günümüzde Muş Ovası her zamanki kadar zengin ve bereketlidir ama nüfusu hâlâ çok azdır. Öte yandan Muş, iyi bir oteli ve birkaç Batı tarzı dükkânı olan, hareketli bir kent haline gelerek bazı eski Ermeni köylerini içine alacak kadar büyümüştür, şimdi bu köyler kentin banliyöleri olmuşlardır. Bunların birinde yardımsever bir Müslüman bir ambarın kapısını açıp, üstünde haçlar çizili ve mum dumanından kararmış bir nişi gösteriyor. Çocukluğunda yaşlı kadınların buraya gelip dua ettiklerini anlatıyor. Modern Daron'da dikkati çeken en hüzünlü şey ova köylerinin Ermenice adlarının toptan değiştirilmesidir – Tıvniğ [Durugöze], Khoronk [Harman], Nor Şen [Sungu], Marnig [Gökyazı], Vartenis [Altınova], Hatsig [Güven], Til [Korkut], Oğagan [Mercimekkale], Meğdi [Yaygın], Tsironk [Kırköy], Arnist [Kapılı],

64 *Haygagan Hartsi Hanrakıdaran* (Ermeni Sorunu Ansiklopedisi) (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1999), "Bitlis" maddesi, s. 84-85; "Muş," s. 343; "Sasun," s. 401-04; Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation* (Londra: Croom Helm, 1980), s. 158, 213; ed. Arnold J. Toynbee, , *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce*, Miscellaneous no. 31, 1916 (Londra: Sir Joseph Causton and Sons, 1916), s. 79-98.

65 Naslian, *Mémoires*, c. 1, s. 145-46.

Koms [Bozbulutlar] bu köyleri durmaktadır ama isimleri yok olmuştur. Öte yandan, en dokunaklı deneyim, Muşluların, büyükannesi Ermeni olduğu için kenti ziyaret eden Ermenilerle karşılaştıklarında onlara gösterdikleri yakınlıktır; daha önce başka bir Ermeni'yle asla karşılaşmamışlardır.⁶⁶ Yerli ile ziyaretçi birlikte oturup sohbet ederler ama acılı geçmişe ilişkin fazla bir şey konuştukları kuşkuludur.

66 Hewsen, kişisel gözlemler, 1998, 1999.

Erken Dönem Ermeni Hristiyanlığının Merkezi Olarak Daron

Nina G. Garsoïan

Ermeni ülkesinin Hristiyanlaşmasıyla ilgili “benimsenmiş gelenek”, Yunanca “müjdecî” anlamına gelen “Agatangeghos” (Akatankegos) isimli bilinmeyen bir yazara atfedilen kronolojide kayda düşüldüğü üzere, Surp Krikor Lusavoriç’in [Aydınlatıcı Aziz Krikor] havarilik misyonunu kutsallık mertebesine taşımıştır. Çok sayıda versiyonu korunmuş bulunan bu kronolojinin bilinen en eski örneği muhtemelen 6. yüzyılın 60’lı yıllarına tarihlenmektedir.¹ Bu geleneksel anlatıya göre aziz, İncil’in mesajını Ermenistan’da yaymak için Kapadokya’dan gelmiş, o dönemde hâlâ pagan olan kral Büyük Dırtad’ın (Tiridates) işkencelerine maruz kalmış, ölmesi için atıldığı çukurdan mucizevi biçimde kurtulmuş, kralı ve hanesini Hristiyan yapmış, ülkedeki pagan mabetlerini yıkmış, bir piskoposlar konseyi sırasında Kapadokya’daki Kaisereia [Kayseri] başpiskoposu Leontius tarafından kutsanmış ve tüm ülkeyi vaftiz etmek ve Ermeni Kilisesi hiyerarşisinin temelini atmak üzere Ermenistan’a dönmüştü.² Öykünün orijinal biçiminin Ermenice olduğu tartışılmazdır, bu nedenle yazarın 4. yüzyıl başlarında Krikor Lusavoriç’in misyonunun ve tüm ülkenin Hristiyanlığı benimsemesinin görgü tanığı olma iddiasının doğru olması olanaksızdır, çünkü Ermeni alfabesi Aziz Maşdots tarafından

1 Agathangelos, *History of the Armenians*, çev. ve yorum. Robert W. Thomson (Albany, NY: State University of New York Press, 1976), s. xxi-xxiii, lxxviii-lxxix, xc; bundan böyle Aa olarak anılacaktır. Bu sentezin birçok yönü, *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium* dizisi içindeki *L’Eglise arménienne et le Grand Schisme d’Orient* başlıklı çalışmamda daha derinlemesine incelenmektedir: c. 574. Subsidia 100 (Louvain: Peeters, 1999).

2 Aa, §24-34, 48-124, 214-25, 778-819, 829-45, 856, s. 42/43-50/51, 60/61-136/37, 218/19-26-27, 316/17-56/67, 364/65-80/81, 390/91.

tam bir yüzyıl sonra icat edilmişti.³ Dahası, Krikor Lusavoriç'in Ermenistan'da kurduğu ileri sürülen 400 piskoposluk, o dönem için akla hayale sığmayacak bir durumdu.⁴ "Akatankeğos"un anlatısında kralın ve krallığının din değiştirmesine ilişkin birçok diğer ayrıntı kuşkusuz efsanevidir, ama aralarında bağımsız kaynaklarca doğrulanlar da vardır. Piskopos Leontius'un Kapadokya'da Kaisereia'da olduğu ve 314'te burada bir kilise konseyi yapıldığı kanıtlanmış olgulardır ve "Akatankeğos"un Surp Krikor Lusavoriç'in kutsanması öyküsüne sahici bir arka plan sağlamaktadır.⁵

Ermeni Kilisesi'nin erken dönemi konusunda en yakın ve en iyi kaynağımız olan, yanlışlıkla Pavistos Püzant'a atfedilen *The Epic Histories* [Destansı Tarihler] adıyla da bilinen anonim derleme *Püzantaran badmutyunk* [Bizans Tarihleri], nesilden nesile aktarılacak patriklik mertebesinin ancak Krikor Lusavoriç'in soyundan gelenlerin –tabii söz konusu kişiler bulunabildiği takdirde– hakkı olduğu konusunda ısrarcıdır:

Sonra [Ermenilerin ileri gelenleri] ruhani liderleri [araçnort] olarak kimi bulabileceklerini düşündüler ve oybirliğiyle soylu Krikor sülalesinden, atalarının tahtına geçecek birisini bulmaları gerektiği görüşüne vardılar.⁶

Bu mümkün olmazsa, istemeyerek başka adaylar seçilebilirdi:

Sonra, aynı zamanda, krallık konseyi patriklik kat'oliate'sinin kimin elinde olacağını tartıştı. Sonra, Krikor sülalesinden bu onura layık kimse olmadığından [çünkü Krikor'un torunlarının torunları bunu reddetmişlerdi], Sahak adlı birini belirlediler...⁷

3 Aa, § 14, s. 24/25.

4 Aa, § 856. Bkz. Nicolas Adontz, *Armenia in the Period of Justinian*, çev. ve yorum. Nina G. Garsoïan (Lizbon: Caluste Gulbenkian Foundation, 1979), s. 254-56.

5 Josephy Lebon, "Sur un concile de Césarée," *Le Muséon* 51, 1938, 89-132.

6 Pavistos Püzant, *Badmutyun hayots*, 4. Baskı (Venedik: Mkhitryan, 1933), III. xv., s. 54; bundan böyle PP olarak anılacaktır = *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand (Buzandaran Patmut'iwnk')*, çev. ve yorum. Nina G. Garsoïan (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989), s. 91; bundan böyle: PP-G.

7 PP, III.xvii, s. 56 = PP-G, s. 92.

Krallığın refahı patriklerin Krikor'un sülalesinden çıkmasına bağlı olduğundan, bu merteye onlara iade edildi:

Sonra, orada bulunanların tümüne şu fikir egemen oldu: Krikor'un sülalesinden gelen, aynı soydan kim kaldıysa, onların arasından bir ruhani lider seçmeliydiler. "Çünkü," dediler hep birlikte krala, "Tanrı krallığını yenilediğine göre, ruhani liderlik de onun soyundan biri aracılığıyla yenilenmelidir. Çünkü," dediler, "yenilenen bu taht ile beraber Ermeni Krallığı'nın manevi görkemi de aynı biçimde yenilenecektir."⁸

Dolayısıyla, "benimsenmiş geleneği" tümüyle reddetmek için bir neden yoktur, ama bu gelenekle aktarılan bilgiler kısmidir ve tamamlanmalıdır. Somut olarak, "Akatankeğos"un anlatısındaki önemli hususlardan birine yeterince dikkat gösterilmemiştir. Yazar her zaman, Surp Krikor'un misyonunun Ermenistan Krallığı'nın tamamına hitap ettiğini söylese de, aslında bu misyon, Fırat Nehri'nin batısındaki Pokr Hayk'ın [Küçük Ermenistan] Roma eyaletleri ya da güneydeki yarı özerk beylikler veya satraplıklar yerine, Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırını belirleyen nehrin ötesinde kalan, Büyük Ermenistan'daki Arşaguni (Arsacid) Krallığı'na yönelmişti. Kaldı ki bu misyon, Büyük Ermenistan topraklarının da yalnızca kuzey kesimiyle sınırlıdır. Yazar, Surp Krikor'un faaliyetlerini Ermeni Krallığı'nın dört bucağına taşıdığını belirtmiştir, ancak⁹ azizin Zerdüşt tanrılarının tapınaklarını yıkmasını anlatırken güneyde somut olarak değindiği tek bölge, Daron'un [Muş] güneybatısındaki Aşdişad'da [Dirik (Yüce-tepe)]bulunan Vahakn, Vosgemayr [Altın Anne] Anahit ve Asdğig mabetleridir.¹⁰ Yıkımından söz edilen diğer pagan tapınaklarının tümü, Ayrarad, Taranağik, Yegeğats ve Deran gibi, krallığın kuzey ve kuzeybatı kesimlerinde bulunmaktadır.¹¹ Aynı

8 PP, IV.iii, s. 77-78 - PP-G, s. 108-09.

9 Aa, §842, s. 376/77.

10 Aa, §809-813, s. 346/47-352/53.

11 Aa, §778, 784-86, 789-90, s. 316/17, 322/23-28/29. Bkz. Heinrich Hubschmann, *Die altarmenische Ortsnamen* (Strazburg: K.J. Trubner, 1904; yeniden basım Amsterdam: Oriental Press, 1969), s. 244, 248-64, 286-87, 361-71; *The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhac'oyc')*: *The Long and the Short*

şekilde, Surp Krikor'un misyonunun bazı farklı örnekleri, onun kurduğu piskoposlukların büyük çoğunluğunun kuzeyde olduğunu göstermektedir.¹² *Tarih* yapıtının bize ulaşan ilk Ermenice versiyonunda "Akatankeğos", Krikor'un ilahi vizyonunun Ermeni Hıristiyanlığının ilk yeri olarak Aras Nehri'nin kuzeyini, yani bir kez daha krallığın kuzey kesimini işaret ettiğini açıkça ifade eder:

741. ...Çünkü burada katledilen kutsal şehitler, yukarı doğru çıkıp, diğerlerinin geçeceği patikayı hazırlayarak, Kuzey bölgelerine giden yolu açtılar.¹³

742. Gör ülkeyi ve Kuzey bölgesini kaplayan, kelamın vaazı bu ışığı. Ve bu huzme aşağı inmeyi çok arzuluyordu.¹⁴

841. [Krikor] sonra... Ayarad eyaletinin başkentine, ilahi buyrukların başlangıcının yapıldığı, ilk kez (vizyonu) gördüğü ve belirtilen kutsal hac işaretini kurduğu... ve vizyonda ona gösterilen, Tanrı'nın evi için belirtilen yeri inşa ettiği... ve İsa'nın kilisesini kurduğu Vağarşabad kentine geldi.¹⁵

Böylelikle, Surp Krikor'un misyonunun özgün niteliği ve Vağarşabad kentinin üstünlüğüne ilişkin olarak Ermenistan'da hâkimiyetini kurmaya başlayan "benimsenmiş geleneğin" iddialarına rağmen, Büyük Ermenistan'da başka bir Hıristiyanlık merkezi daha vardı.

Büyük tarihçi Nigoğayos Atonts daha 20. yüzyılın başlarında, 3. yüzyılın ortaları kadar erken bir dönemde, Yunanca Meruzanes adını taşıyan bir Ermeni piskoposun bulunduğunu kaydetmiş ve Ermenicede Merujan olan bu ismin özel olarak, satraplıkların güney bölgesindeki Sopheneli (Ermenice: Dzopk) Ardruni sülalesiyle özdeşleştiğini gözlemlemişti.¹⁶ Ermeni Kilisesi, havariler tarafından ku-

Recensions, çev. ve yorum. Robert H. Hewsen (Wiesbaden: Reichert, 1992), s. 59-59A, 65, 70-74, 150-52, 210-20, haritalar s. 60A, 61, 68A.

12 Gérard Garitte, *Documents pour l'étude du livre d'Agathange, Studi e Testi* 127 dizisi içinde (Vatikan: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1946), s. 102-04; Garsoïan, *l'Eglise*, s. 7-8.

13 Aa, §741-42, s. 282/83.

14 *age*.

15 Aa, §641, s. 374/75-76/77.

16 Atonts, *Armenia*, s. 270-71.

bulduğunu ileri sürmüş ve buna dayanarak bir geleneksel anlatı inşa etmiştir. Bu anlatının kökleri de Mezopotamya'nın Edessa [Urfa] kentinden Ermenistan'a gelen havari Tateos'a [Addai] uzanıyordu.¹⁷ Bu gelenek, sorunlu efsanevi unsurlar içermesine rağmen, açıkça Büyük Ermenistan'da Surp Krikor'un misyonundan önce gelen ve nihayetinde Grek-Kapadokya'dan değil, Antakya kentinden temellenerek güney Süryani dünyasından türeyen erken bir Hristiyanlık akımı olduğuna işaret etmektedir.

Bu erken geleneğin doğruluğu ne olursa olsun, daha önce söylendiği gibi 4. yüzyıl Ermeni Hristiyanlığına ilişkin en iyi ve en ayrıntılı kaynağımız olan *Püzantaran badmutyunk'*un yazarı bunu, "Akatankeğos"un ayrıntılandığı "benimsenmiş geleneğin" iddia ettiği üzere Büyük Ermenistan'ın kuzeyine değil, tartışmasız olarak güneydeki Daron yöresine yerleştirmekte, üstelik bu akımı kesinlikle Süryani dünyasıyla ilintilendirmektedir:

O dönemde... takdire değer bir kişi olan kutsal ihtiyar, *korepiskopos* Taniel hayattaydı. Büyük Krikor'un öğrencisi olmuştu ve Daron eyaletinde, Krikor'un mülklerinden olan kiliselerin denetçisi ve başıydı. Bu bölgede yüksek yargı makamı otoritesine sahipti ve bu otorite yalnızca ona aitti. Ayrıca Büyük Ermenistan'ın her yerindeki tüm kiliselerin nezaretçisi, yasa yapıcısı, denetçisi ve koruyucusuydu... Süryani milletindendi [azk] ve tüm Ermenistan'daki katedrallerin en büyüğü ve ilki olan Daron'un tahtının onuru ona aitti. Yani, bu en birincil ve üstün şeref mevkiydi, çünkü ilk kutsal kilisenin yapıldığı ve Tanrı adına bir mihrabın dikildiği ilk yer burasıydı... Piskopos babalarına ait bu kadim yerleri... ve aynı şekilde, her şeyden önce... Aşdişad denen yerdeki ilk kiliseyi onurlandırmak krallığın isteği idi...¹⁸

Bu kesin ifade karşısında, daha sonraki Hristiyan gelenekte baskın hale gelecek Vağarşabad'ın hak iddiasına rağmen, eskiden üç Zerdüş tanrısının tapınakları bulunan Daron'daki kutsal Aşdişad mevkiinin 4. yüzyıl ortalarında Ermeni Hristiyanlığının ana ve bel-

17 Michel van Esbroeck, "Le roi Sanatrouk et l'apotre Thaddée," *Revue des études arméniennes*, yeni dizi, 9, 1972, 241-83.

18 PP, III.xiv, s. 46-47 = PP-G, s. 86-87.

ki de başlıca merkezi olduğundan kuşku duymak olanaksızdır. *Püzantaran badmutyunk*'un yazarının, Süryani Taniel'i Surp Krikor'un astı yapma çabasına karşın, onun Taniel'in "Büyük Ermenistan'daki tüm kiliselerin" başı olduğu ve "kutsal kilisenin ilk kez Daron'daki Aşdişad'ta inşa edildiği" doğrultusundaki kendi ifadeleri, Taniel'in ve başında olduğu Daron piskoposluğunun üstünlüğünü tartışılmayacak biçimde ortaya koymaktadır.

Aşdişad'ın Surp Krikor'un sülalesinin gözündeki önemi de aynı şekilde *Püzantaran badmutyunk*'un yazarı tarafından kaydedilmiştir. "Daron ülkesinde bulunan, Ermenistan'ın ilk kilisesi ve ana katedrali" bir kez daha vurgulayan yazar, Surp Krikor'un ikinci ardılı, oğlu Surp Vırtanes'in kötü pagan papazların entrikasına karşı mucizevi zaferini de buraya yerleştirir.¹⁹ Üç kuşak sonra Aşdişad ile Daron'un tümü hâlâ Ermenistan'ın ilk kilisesi ve Krikor ailesinin "miras yoluyla, doğuştan hak kazanılan mülkü" olarak tanımlanıyordu; onların buradaki piskoposluk sarayını patrik Surp Büyük Nerses, kralın gasp teşebbüslerine karşı başarıyla savunmuştu.²⁰

Püzantaran badmutyunk'un yazarı muhtemelen Daronluydu zira bu derleme büyük ölçüde o dönemde bölgenin beyleri olan Mamigonyanların övgüsünden oluşuyordu; ayrıca yazar belli ki Süryani geleneğini Kapadokya geleneği kadar iyi tanıyordu.²¹ Yapıtın yazıldığı Ermenice, Süryaniceden bazı izler taşımaktadır.²² Yazar Mezopotamya'da Nisibis [Nusaybin] piskoposu olan Surp Hagop'un efsanesini bilmekte, ondan bir Ermeni azizi olarak bahsetmektedir; Süryani ve genellikle Doğu geleneğine uygun olan anlatısında azizin, Nuh'un gemisinin tahtalarını Nisibis yakınlarındaki Sararad Dağı'nda (modern Cudi) bulunduğunu söylemektedir. Bu olay kuzeydeki Masis/Ararat Dağı'na daha geç Ermeni kaynakları tarafından taşınmıştır.²³

19 PP, III.iii, s. 19 = PP-G, s. 68-69.

20 PP, IV, xiv, s. 122-24 = PP-G, s. 139-40.

21 PP-G, s. 3, 16, 44-45. Daron beyleri olarak Mamigonyanlar için bkz. bu kitapta Levon Avdoyan, "Feodal Tarihler: Daronlu Mamigonyanlara ve Pakradunilere Saygı" bölümü.

22 PP-G, s. 8, özellikle n30.

23 PP, III.x, s. 33-34 = PP-G, s. 77-78, 252-53 n.3, 489, "Sararad" maddesinde.

Hem Daron'un kültürel önemi, hem de onun Süryani dünyası ile bağlantıları 5. yüzyılda hâlâ görülebilmektedir. Ermeni kimliğinin, o dönem egemenliği altında olduğu İran'ın güçlü kültürü içinde kaybolması tehlikesine karşı korunmasında hayati önem arz eden Ermeni alfabesinin yaratıcısı Mesrob,²⁴ yaşamöyküsünü yazan Gorün'e (Goryun) göre Daron'un Hatsegats köyünde doğmuştu.²⁵ Aynı kaynağa göre Maşdots, çift dilli (Yunanca ve Süryanice) Ermeni krallık idaresinde çalışabilmek için ikinci dili Süryaniceye ek olarak Yunanca öğrenmişti, ancak hemen hemen çağdaşı olan tarihçi Ğazar Parbetsi onun bu dile tümüyle hâkim olmadığını belirtir:

Harfler icat edildiğinde, mübarek Maşdots işe koyuldu; Ermeni patriği Sahak... mübarek Maşdots gibi Yunancanın imlasını şu ya da bu derecede bilen Ermenistan papazları arasından eğitilmiş ve akıllı olanları ona yardımcı olması için görevlendirdi... Ancak, mübarek Maşdots ve yanındaki diğer şerefli papazlar böylesine güç ve önemli bir görevi –İncil'in Yunancadan Ermeniceye çevrilmesini– yerine getiremediler, çünkü Yunancaya yeterince vâkıf degillerdi.²⁶

Ayrıca, Maşdots'un Ermeniceye uygun bir alfabe ararken önce memleketi Daron'a özgü şablonu izlediğini, ayrıca yardım ve fikir için, batının Yunanca konuşan dünyası yerine Mezopotamya kentleri Edessa [Urfa], Amida [Diyarbakır], Samosata [Adıyaman] ile gene Taniel adındaki Süryani bir piskoposa başvurduğunu kaydetmekte yarar vardır.²⁷ Güneye ait kültürel geleneğin bir kuşak sonra bile eği-

24 Paul Peeters, "Pour l'histoire des origines de l'alphabet arménien," *Revue des études arméniennes* 9 (1929). 203-37; yeniden basım, Peeters, *Recherches d'histoire et de philologie orientales*, c. 1 (Brüksel: Societé des Bollandistes, 1951), s. 171-207.

25 Gorün, *Vark Maşdotsi* (Maşdots'un Yaşamı), ed. Manuk Abeğyan, (Erivan: Haybedhrad, 1941); yeniden basım *Classical Armenian Texts and Reprint Series*, baş ed. J.A.C. Greppin (Delmar: NY, Caravan Books, 1985), içinde, iii, s. 36 = *The Life of Mashtots*, çev. Bedros Norehand: Koriun (New York: A.G.B.U. of America, 1964), s. 27. PP-G, s. 467, "Hac'ekac" (Hatsegats) maddesi.

26 Ğazar Parbetsi, *Parbetsvo badmutyun hayots yev tuğt ar Vahan Mamigonyan* (Parbetsi Tarihi ve Vahan Mamigonyan'a Mektup), ed. Kalusd Der Mıgırdıçyan ve Isdepan Malkhasyan (Tiflis: Or. N. Ağanyan, 1904), I.x, s. 15-16 = *The History of Lazar P'arpec'i*, çev. ve yorum. Robert W. Thomson, (Atlanta: Scholars Press, 1991), s. 49-50.

27 Gorün, vi-viii, s. 42-50 = çev. s. 29-31; Garsoïan, *L'Eglise*, s. 68-69.

timli Ermeniler arasında egemenliğini sürdürdüğü anlaşılmaktadır; Süryani papazların yapıtlarını çevirmeleri için Surp Maşdots tarafından Edessa'ya gönderilen öğrenciler orada hemen işe koyulabilmisti. Ancak daha sonra, aynı çalışmayı Yunanca metinler üzerinde yapmak için Konstantinopolis'e nakledildiklerinde, öğrencilerin öncelikle becerilerindeki eksiklikleri tamamlamaları gerekmişti:

Ve sonra öğrencileri arasından iki kardeş, kilise önderlerinin geleneklerinin kaydedilmesi ve Süryaniceden Ermeniceye çevrilmesi için Süryani bölgesindeki Edessa kentine gönderildiler.

Bu nedenle çevirmenler hedeflerine ulaştıklarında verilen talimatları yerine getirdiler ve [çevirileri] seçkin papazlara gönderdiler. Sonra Yunan bölgesine gittiler, burada çalıştılar ve Yunancadan çeviri yapabilecek çevirmenler haline geldiler.²⁸

Daron'un bir dini merkez olarak önemi 7. yüzyılda da sürdü ve Ermeni Kilisesi, İsa'nın ilahi ve insani doğalarını ayıran ve "Nasturi" denen doktrine karşı dogmatik konumunu kesinleştirerek –Dvin'deki Ermeni patriğinin Bizans sınırları dışında ikamet etmesi onu Pers kralının uyruğu yaptığı halde– İran Kilisesi'nde egemen doktrine meydan okudu. Dvin'de yarım yüzyıl arayla iki konsey toplandı; 506'da Otmuslu Gatoğigos Papken I'nin liderliğinde toplanan birinci ve Aşdaraglı Gatoğigos Nerses II başkanlığında 21 Mart 555'te, Paskalya'dan önceki pazar günü toplanan ikinci konseyde Ermeni Kilisesi iki oğullu "Nasturi" doktrinini kesin olarak ret ve aforoz etti; bu doktrin Tanrı'nın İlahi Oğlu ile, erdemliliği nedeniyle Tanrı'nın evi ve tapınağı olma şerefine ulaşan, Meryem'in insan nitelikli oğlunu birbirinden ayırıyordu.²⁹ Her iki konseyin de bu kuzey kentinde toplanmasına karşın, Daron'un ve Mamigonyan sülalesinin piskoposu olan ve olağanüstü uzunluktaki görev süresiyle, 6. yüzyılın ilk yarısının tamamını bu mevkide geçiren Merşabuh bu konseylerde önemli bir rol oynadı. Günümüze ulaşan konsey tutanaklarında toplantıya katılan ve konsey kararlarını imzalayan piskoposların ad-

28 Görün, xix, s. 71 = çev. s. 43.

29 Kirk tıgtots (Mektuplar Kitabı), 2. Baskı (Kudüs: Sirpots Hagopyants, 1994), s. 154-55 = çev. Garsoïan, L'Eglise içinde, s. 444-5.

ları normalde belirli bir sırada verilmezken, Daron piskoposunun adı her zaman Gatoğigos'un isminden hemen sonra, birinci sırada görülüyor;³⁰ üstelik bu ayrıcalık yalnızca Merşabuh için değil, ardılı Abraham için de sürdürülmüştü.³¹ Bu saygınlığın yalnızca, Merşabuh ve Abraham'ın temsilcileri oldukları büyük Mamigonyan sülalesinin üstün konumundan kaynaklanmadığı anlaşılmaktadır. Piskopos Merşabuh, Gatoğigos'un bazı mektuplarını onunla birlikte imzalamış ve Süryanilerin Ermenilere gönderdiği mektuplarda patrikle birlikte ona da hitap edilmişti, ama daha ötesi, görüldüğü kadarıyla, Dvin'deki ikinci konseyde Gatoğigos ile birlikte aslında eş-başkanlık yapmıştı.³²

Daha da önemlisi, eğer günümüze yalnızca Yunanca çevirisi kalan, Kalkedoncu Ermeni düşmanı *Narratio de rebus Armeniae* başlıklı belgeye inanabilirsek, Ermeni Kilisesi 7. yüzyılın ortalarında, İran'dan gelebilecek dogmatik tehlikeye karşı tetikteydi. Bu, Daron piskoposunun Mezopotamyalı Süryani din adamlarıyla sürdürdüğü ilişkilerin bir sonucuydu:

Onlar [Süryaniler], piskoposluğa Khavad'ın [488-496, 498/9-531] ilk döneminde gelen ve Sasun yakınlarındaki Sarepa Manastırı'ndan arkadaşları Abdişo ile uzun yıllar geçiren Daron piskoposu Merşabuh ile bir dostluk kurmuşlardı. Ona, Nestorius'u izleyen herkes yolundan şaştı, dediler... Piskopos Merşabuh bunu duyduğunda, durumu Aşdaraglı Gatoğigos Nerses ile diğer piskoposlara ve azadlara [soylular] bildirdi ve bunlar Dvin kentinde büyük bir konseyin yapılmasına karar verdiler.³³

Süryaniler, Nerses II ve Merşabuh arasındaki, ortaçağ Ermeni Kilisesi'nin *Mektuplar Kitabı* olarak bilinen derlenmiş yazışmaları içinde

30 age, s. 148, 157, 196, 199, 201, 204 = çev. s. 439, 446, 474, 476-77, 749-80. Ayrıca aşağıdaki 33. nota bkz.

31 age, s. 206, 210 = çev. s. 484, 487.

32 age, s. 172, 176, 184 = çev. s. 457, 460, 66.

33 Gerard Garitte, ed., *La Narratio de rebus Armeniae, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium* dizisi içinde, c. 132. ek 4, (Louvain: L. Durbecq, 1952), §61-62, 68, s. 34-35, = "La Narratio de Rebus Armeniae," çev. Jean-Pierre Mahé, *Revue des études arméniennes*, yeni dizi 25, 1994-95, 433.

korunan mektuplarda yazılanlarla bağdaşan bu bilgi, Daron'un hem Ermeni ve Süryani Hristiyanlığı arasındaki bağ olması açısından, hem de Ermeni doktrininin saflığının koruyucusu olarak rolünün önemini bir kez daha vurgulamaktadır.³⁴

Dolayısıyla, bu kısa inceleme bile, kuzeydeki Eçmiadzin merkezli kilisenin sonradan kurduğu üstünlüğe rağmen, Daron'un hiçbir koşulda önemsiz bir periferik bölge olarak görülemeyeceğini gösteriyor. Kuşkusuz, 591 yılında Ermeni Platosu'nun İran ile Bizans arasında yeniden bölünmesi Daron'u Bizans'ın etki alanına kaydırmıştı ve İranlıların birkaç yıl içinde bölgeyi yeniden ele geçirmelerine karşın, 7. yüzyılın ortalarındaki Arap atılımı bölgedeki siyasi ve idari düzenlemeyi sonraki yüzyılları etkileyecek düzeyde değiştirmişti. Mamigonyan sülalesinin gücü azalmış ve giderek yok olmuştu. Bu tarihte Ermeni Kilisesi'nin odak noktası artık kuzeye çekilse de, Mamigonyanların piskoposu ve muhtemelen Daron'u temsil eden Sahak'ın gene de, 725-26'da, eskisi gibi Dvin yerine, güneydeki Manazgerd'de [Malazgirt] düzenlenen, Ermeni-Süryani birlik konseyine katıldığı kaydedilmektedir.³⁵ Ancak, Ermeni Hristiyanlığının sıfırdan şekillenmeye başladığı en az üç yüzyıl boyunca Daron'un büyük bir dini ve kültürel merkez olduğu göz ardı edilemez. *Püzantaran badmutyunk'un* defalarca belirttiği gibi, önemi Hristiyanlık öncesi dönemlere uzanan kutsal bölge Aşdişad muhtemelen Ermenistan'ın ilk kilise merkeziydi ve prestij açısından Eçmiadzin ile yarışlıyordu. Daron'un güneydeki Mezopotamya ile süregiden bağlantıları, onu gerek doğrudan gerekse Süryani Kilisesi'nin kurucularının eserlerinin çok sayıdaki çevirisi aracılığıyla, Süryani Hristiyanlığının ikinci akımı için bir aktarım noktası yapmıştı. Bu eserler Ermeni klasik kültürünün zenginleştirilmesini, Yunanca konuşan dünyadan getirilen Batı geleneği kadar derinden etkileyecekti. Söz konusu bağlantılar gerek Maşdots'un Ermenice literatürü yaratması, gerekse Ermeni Kilisesi'nin benimsediği doktrinin dönüşümü aracılığıyla, Ermeni kimliğinin oluşmasında önemli bir rol oynayacaklardı.

34 Bkz. yukarıda 29-31. Notlar.

35 Atonts, *Armenia*, s. 261-64.

Feodal Tarihler: Daronlu Mamigonyanlara ve Pakradunilere Saygı Duruşu

Levon Avdoyan

Bu kitapta yayımlanan, antik döneme ve ortaçağa ilişkin makaleler Daron [Mus] diye bilinen bölgenin çeşitli coğrafi birimlerine ve gerek paganizmin gerek Hristiyanlığın dini önemine tanıklık etmektedir.¹ Bu nedenle burada yalnızca özel olarak bu bölgeyi değil, antik dönem ve ortaçağ boyunca Ermeni topraklarının tümünü belirleyen karmaşıklık katmanlarını ele aldığımız açıktır. Daron'da hiçbir şey basit değildir ve Daron'un Ermenilerin tarihindeki benzersiz öneminin yeniden keşfiyle sonuçlanabilecek bir yapıta katkıda bulunmak özellikle memnuniyet vericidir.² Ermenistan'ın bu

-
- 1 Özellikle bkz. bu kitapta Nina Garsoïan, Robert Hewsen ve Speros Vryonis, Jr. tarafından yazılan bölümler.
 - 2 Bu makale Daron'a dair kapsamlı bir antik dönem ve ortaçağ tarihi sunma iddiasında bulunamaz. Bölgenin tarihi ve bölgedeki ve civarındaki olaylar konusunda daha detaylı bilgi edinmek isteyenler için bkz. ed. Richard G. Hovannisian, *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, c. 1: *The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century* (New York: St. Martin's Press, 1997), çeşitli yerlerde, bundan böyle, Hovannisian, *Armenian People* olarak anılacaktır; Nina G. Garsoïan, "Armenia, History of," Joseph A. Strayer, baş editör, *The Dictionary of the Middle Ages* (New York: Charles Scribner's Sons, 1982-1989) içinde, c. 1, s. 474-87, bundan böyle *Middle Ages* olarak anılacaktır; Robert Hewsen, "Taron," *Middle Ages*, c. 1, s. 598-99; Levon Avdoyan, *Pseudo-Yovhannes Mamikonean: The History of Taron [Patmut' iwn Taronoy] Historical Investigation, Critical Translation, and Historical and Textual Commentaries* (Atlanta: Scholars Press, 1993), s. 1-48, bundan böyle Avdoyan, *Pseudo-Yovhannes* olarak anılacaktır; Nicolas Adontz, "Les Taronites en Arménie et a Byzance," aynı yazar, *Etudes Arméno-Byzantines* (Lizbon: Livraria Bertrand, 1965) içinde, s. 197-296; M. Gadvalyan, "Daron," *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran* (Ermeni Sovyet Ansiklopedisi), c. 11 (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1985) içinde, s. 616-17, bundan böyle *Ermeni Ansiklopedisi* olarak anılacaktır; E.L.

bölgesini incelediğim uzun yıllar boyunca, Ermeni tarihine bu kadar çok katkıda bulunan, bu tarihte böylesine önemli olan, içinde yararlılığını ebediyen sürdürecektir çok şey yaratılan, Ermeni tecrübesini tanımlamış ve tanımlamaya devam eden bu yörenin³ neden Ermenistan'ın birçok diğer tarihi bölgesinden daha az bilindiğini sık sık düşündüm.⁴ Burada Daron'u ve tarihini eski görkemine yeniden kavuşturmaya çalışmak, çelişkili görünse de, basit olmalıdır. Bölgede 5. ila 13. yüzyıllar arasında meydana gelen tarihi olayları kısa bir makalede ele almak bir plan gerektirmektedir ve bunun en iyi yolu, Daron'un o dönemdeki soylu⁵ hükümdar ailelerine⁶ ilişkin –Mamigonyanların (Mamigonitler) ve Pakradunilerin (Pakraditler)– tarihini izlemektir.

İlerlemeden önce başlığı açıklamamız gerekir. Ermenistan'a uygulandığı biçimiyle “feodal” terimi kimi bilim insanlarının itirazına yol açabilir. Burada Avrupa'nın iyi bilinen şövalyelik çağını, tehlikede olan genç kadınları ve öldürecek bir ejderha bulmak için sürekli dolanan St. George'ları kastetmiyorum. Sözcüğü bu dönemde Ermeni topraklarında gelişen ve sonunda egemen olan ve gene bu toprakların gelecekteki kaderine –iyi ve kötü açılardan– katkıda bulunan soyluluk sistemini⁷ tanımlamak için kullanıyorum. Geç Avrupa fe-

Tanielyan, “Daroni hay-puzantagan haraperutyunnerum (ix tari yergort ges-x dar)” [Ermeni-Bizans İlişkilerinde Daron (9. Yüzyılın İkinci Yarısı-10. Yüzyıl)], *Badma-Panastagan Hantes*, no. 1, 1978, 124-40. Bölgenin karmaşık coğrafyası için bkz. Robert H. Hewsen, “Armenia, Geography,” *Middle Ages*, c. 1, s. 470-74; Robert H. Hewsen, “The Geography of Armenia,” *Hovannisian, Armenian People*, c. 1 içinde, s. 1-17; *The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhac'oc')*: *The Long and the Short Recensions*, çev. ve yorum Robert H. Hewsen (Wiesbaden: Reichert, 1992), “Tarawn” maddesi.

3 Ermenice: *kavar*.

4 Akatankeğos, *Badmutyün hayots*, ed. K. Der-Mıgırdıçyan ve S. Ganayants (Tiflis, 1909; yeniden basım, Delmar, NY: Caravan Books, 1980 ve Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1987); *Agathangelos: History of the Armenians*, çev. ve yorum. Robert W. Thomson, (Albany, NY: State University of New York Press, 1976), “Giriş,” olası bir açıklama için özellikle: s. xcii-xcvii.

5 Ermenice: *nakharar*.

6 Ermenice: *dun*.

7 Ermenice: *nakhararutyun*. Bu önemli konudaki genel ve çoğu kez çelişkili tartış-

odalizminden farklı olarak, çeşitli Ermeni soylu aileleri topraklarını ve prestijlerini Tanrı tarafından atanmış bir krala borçlu değillerdi. Ermenistan'da topraklar çeşitli sülalelerin ve sülalelerin başlarındaki beylerin elindeydi⁸ ve bu beylerin ve sülalelerin tümü, kendisi de bir sülalenin başı olan krala hizmetle⁹ yükümlüydüler –kral diğer beylerle aynı derecede itibarlı, ama kuşkusuz mevki olarak birinci konumdaydı. Bu tip bir sistem Ermeni halkının hem parçalanmasına, hem de hayatta kalmasına katkıda bulundu. Dolayısıyla “feodal” sözcüğünü genel olarak sülalelerde, özel olarak da Mamigonyan ve Pakraduni soylu ailelerinde görülen bu parçalanmaya işaret etmek için kullanıyorum.¹⁰ Ermeni ortaçağının muhtemelen bu iki en önemli sülalesinin sağladıkları hizmetin merkezinde askeri gücün bulunması

malar için özellikle bkz. N. Atonts, *Armenia v epokhu Justiniana* (St. Petersburg, 1908); *Armenia in the Period of Justinian: The Political Conditions Based on the Naxarar System*, çev. Nina G. Garsoian (Lizbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1970); Sirarpie Der Nersessian, “Society and Economics,” aynı yazar, *The Armenians*, (New York: Praeger Publishers, 1970) içinde, s. 54-71; Nina G. Garsoian, Hovannisian, *Armenian People*, c. 1 içinde, bölüm 3-8, çeşitli yerlerde; Nina G. Garsoian, “Armenia, Social Structure,” *Middle Ages*, c. 1 içinde, s. 488-91; Hagop Manantyan, “Feodalagan haraperutyunneri zarkatsumi Arşagunyats Hayasdanum” (Arşaguni Ermenistanı'nda Feodal İlişkilerin Gelişimi), aynı yazar, *Kinnagan desutyun hay joğovurti badmutyan* (Ermeni Halkının Tarihinin Eleştirel Bir İncelemesi), c. 2 (Erivan: Haybedrhrad, 1957) içinde, s. 314-34; Hagop Manantyan, *Feodalizmi hin Hayasdanum* (Antik Ermenistan'da Feodalizm) (Erivan: Melkonyan Fond, 1934); Cyril Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History* (Washington, DC: Georgetown University Press, 1963).

8 Ermenice: *der ya da danuder*.

9 Ermenice: *dzarayutyun*.

10 Mamigonyanlar ile ilgili olarak bkz. Dikran Yeremyan, “Mamigonyanner,” *Ermeni Ansiklopedisi*, c. 7 içinde, s. 193; Avdoyan, *Pseudo-Yovhannes*, çeşitli yerlerde; Robert Bedrosian, “Sparapet,” *Middle Ages*, c. 11 içinde, s. 460; Robert Bedrosian, “The Sparapetut'iwn in Armenia in the Fourth and Fifth Centuries,” *Armenian Review* 36:2 (1983), 6-46. Pakraduniler için bkz. Krikor H. Maksoudian, “Bagratids (Bagratuni), Armenia,” *Middle Ages*, c. 2 içinde, s. 47-48; Aram Der Çevontyan, “Pakraduniner, Hay” (Pakraduniler, Ermeni) ve “Pakradunineri takavorutyun” (Pakradunilerin Krallığı), *Ermeni Ansiklopedisi*, c. 2 içinde, s. 201-02. Pakraduni *dun'*ünün gelişimi ve tarihi için bkz. özellikle Hovannisian, *Armenian People*, c. 1, s. 117-85; Adontz, *Armenia* ve Toumanoff, *Christian Caucasian History*.

garip değildir; dönemimizin başında Mamigonyanlar başkomutanlar¹¹ ve krallığın generalleri, Pakraduniler ise süvarilerin komutanlarıydılar.¹² Daha sonraki yüzyıllarda başkomutanlık görevi bu iki güçlü aile arasında gidip gelecekti.

Feodal, “tarihler” sözcüğünün önüne geldiğinde daha güçlü bir anlam kazanır. Eğer bu iki ailenin yükselişini, iktidarda kalışını ve düşüşünü izlemek Daron’un hem talihinin, hem de lanetinin altını çiziyorsa, o zaman şu ya da bu tarafın yandaşı tarihçileri gözden geçirmenin, söz konusu yüzyılların toplumsal ve siyasi olaylarını aydınlatacağı açıktır. Ancak, Ermenice tarihlerin 5. yüzyılda, Ermeni alfabesinin Gatoğigos Büyük Sahak tarafından temsil edilen Kilise ile Arşaguni Kralı Vramşabuh tarafından temsil edilen devlet arasındaki bir işbirliği sonucu yaklaşık MS 405-07’de keşiş Mesrob Maşdots¹³ tarafından icat edilmesiyle başladığını unutmamamız gerekir. Görünüşte Ermenistan’da Hristiyanlığın yayılması için yaratılan alfabe, Ermenicenin, Rumca, Süryanice ya da Farsça kullanımı nedeniyle kolayca ikinci plana düşebileceği zamanlarda hayatta kalmasını güvence altına almak gibi ayrıca bir yarar sağlıyordu. Gene basitleştirerek ifade edersek, Ermeni Ortodoksluğunu yansıtan Hristiyan tarihyazımları sebebiyle Ermeni feodal tarihi, her durumda dinidir. Bu ortodoksluğu bilen ve destekleyen aileler bu tarihin sayfalarında başarılı olur, diğerleri ise olmazlar.

5. yüzyılın zengin literatürü gelişip, belirgin bir biçimde Ermenice olan bir tarihi geleneğe uyum sağlar ve boyun eğerken, Ermenilerin Hristiyan, pagan ve daha sonra Müslüman komşularıyla yürüttüğü ilişkilerin giderek artan karmaşıklığı bu tarihyazımına canlılık kattı. Bu komşularla kurulan siyasi ve dini ilişkiler yerel tarihyazımı geleneğindeki tutumları biçimlendirmekte ve büyük ölçüde her çağdaş Ermeni tarihçisinin konuyu ele alış biçiminin nedenini açıklamaktadır. Ortaçağ Ermeni tarihçilerinin tümünü eleştirel bir gözle okurken,

11 Ermenice: *isbarabed*.

12 Ermenice: *asbed*.

13 Bu saygın Ermeni’nin Daron’un Hatsegats köyünden olduğunu kaydetmekte yarar vardır. Bkz. Gorün, *Vark Maşdotsi* (Maşdots’un Yaşamı) çev. ve ed. Manuk Abeğyan (Erivan: Haybedhrad, 1941), bölüm G, s. 36-37.

bu dış etkiler sürekli akılda tutulmalıdır. Bir dönem Mamigonyanlardan, başka bir dönem Pakradunilerden yana taraf tutan bu tarihler, bir istisna dışında, hiçbir zaman sadece Daron yöresini ele almazlar. Çoğu kez öykülerin ayrılmaz bir parçası olmasına rağmen, Daron'un tarihi, bütüne bakıldığında yüzeysel kalır. Her iki ailenin kökeni de Hristiyanlık tarihine dair daha geç döneme ait tanıklıklar ve modern bilimsel yorumlar yoluyla incelenmelidir. Mamigonyanların kökeninin en net edebi açıklaması, günümüze Piskopos Sepeos'un yazdığı tarih metninin bugünkü haliyle ulaşan, yazarı bilinmeyen, 7. yüzyıldan kalma "Birincil Tarih"te bulunur: "[Mamigonyanlar] milletimizin atası Aramanyag'ın soyundandır, ama –Çin kralının elçisi olarak Kral Khosrov'a gelen büyük bir adamdan duyduğum kadarıyla– bunlar Part kralı Artabanos ile Ermenistan kralı Büyük Khosrov zamanında Çin'den¹⁴ gelmişlerdi."¹⁵ Genelde Çinli olarak çevrilen Çenk ile bu ilişkiler birkaç kaynaktan öne sürülmektedir, ama desteklenebilir nitelikte değildir; öte yandan onların gerçek kökenlerinin modern yorumları ise araştırmacıdan araştırmacıya değişmektedir. Mamigonyanların Kafkasya bölgesinden gelmiş olmaları mümkündür; bu nedenle kuzeydeki Dayk'ı merkez edinmeleri de kolayca anlaşılabılır. Pakradunilerin kökenleri de "Birincil Tarih"te gözüktür,¹⁶

14 Ermenice: Çenk. Mamigonyanların Çinli kökenlerine dair geleneksel anlatı ilk kez *Püzantaran badmutyunk* 5.4.37'de görülür; buna ilişkin bkz. Pavistos Püzantatsi, *Badmutyunk hayots*, ed. Kerop Badganyan (St. Petersburg, 1883; yeniden basım, Delmar, NY: Caravan Books, 1984); *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand (Buzandaran Patmut'iwnk')*, çev. ve yorum. Nina G. Garsoian (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989). Modern araştırmacılar Çenk'in ya da metinlerde sık görüldüğü biçimiyle *Çenats aşkharh*'ın aslında Kafkaslardaki Çen ülkesi olduğunu savunmuşlardır. Bu, burada yeterli düzeyde ele alınamayacak karmaşık bir sorundur. Bkz. Movses Khorenatsi, *Badmutyunk hayots*, ed. Manuk Abegyan ve Set Harutyunyan (Tiflis: Mnatsagan Mardirosyants, 1913; yeniden aynı basım, Delmar, NY: Caravan Books, 1981), ve Aşod B. Sarkisyan'ın ek derlemeleriyle (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1991); *Moses Khorenats'i: History of the Armenians*, çev. Robert W. Thomson (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978), s. 230, notlar 2-4, konunun kısa, ama özlü bir değerlendirmesi için.

15 Thomson, *Moses Khorenats'i*, Ek: "Birincil Tarih," s. 357-68 (alıntı, s. 367).

16 *age*, s. 365.

ama bu konuya dair en ayrıntılı açıklamayı büyük tarihçileri Movses Khorenatsi yapar ve Pakraduni soyağacına Yahudi kökenlerle başlar: “En başta [Kral Vağarşag] bir Yahudi olan güçlü ve akil adam Şambad Pakarad’ın ailesine iyilikleri karşılığında Arşagunilerin takatiri (taç giydiren) olma hakkını bahşetti ve kendi adından yola çıkarak, kendi soyundan gelenlerin Pakraduni diye bilinmesini buyurdu.”¹⁷ Ailenin soyu daha sonra Kral Davut ve Meryem Ana kadar önemli kişilere dayandırılır. Ancak, Pakradunilerin en eski Ermeni soylu ailelerinden biri ve muhtemelen İran kökenli oldukları kesin görünmektedir.

İki ailenin kökenleri ne olursa olsun, 5. yüzyıla gelindiğinde Daron Mamigonyanların elindeydi. Bölgenin bir kısmı onlara 4. yüzyılda kral tarafından verilmişti; Krikor’un sülalesinden gelenlerin sonuncusu olan Büyük Sahak’ın MS 438’de ölümünün ardından, eskiden Krikor Lusavoriç’in [Aydınlatıcı Krikor] ailesine verilen kısım da evlilik yoluyla Mamigonyanlara miras kalmıştı. Bu, 5. yüzyıl tarihçisi Akatankeğos’un belirttiği gibi, Mamigonyanların Ermeni Ortodoksluğunun savunucusu rolünü belirleyecekti.¹⁸ Aslında Mamigonyanların 5. ve 6. yüzyıllarda tarih geleneğine egemen olmalarının nedeni, öncelikle, merkezi güneyde, hatta Daron’da olmasına karşın 5. yüzyılda kuzeye taşınan ve yeniden inşa edilen Ermeni Kilisesi’ne yönelik kararlı destekleri ile Ermeni Arşaguni Krallığı’nın 428-29’da düşmesinden sonra Persermenistanı’nda Perslere karşı uzun bir isyan geçmişleri olmasıydı.¹⁹ Mamigonyanların Daron’un gerek içinde gerek dışındaki kahramanlıkları bir zamanlar Pavistos Püzant’a ait olarak bilinen, ama şimdi geniş çevrelerce *Püzantaran badmutyunk–Destansı Tarihler* adıyla tanınan 5. yüzyıl tarihinde ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.²⁰ 4. yüzyılda Doğu ile Batı arasında sıkışan Ermenistan’ı ve onun MS 387’de Roma/Bizans ile Persler arasında bölüşülmesini anlatan 5. yüzyıla ve daha geç döneme dair anlatımlarda, Mamigonyan sülalesinin başarıları övülür ve bunlar

17 age, s. 132-33.

18 Bkz. Thomson, *Agathangelos*, özellikle “Giriş”.

19 Persermenistanı, MS 387’deki büyük bölünmeden sonra Ermenistan’ın Pers kontrolüne verilen parçasıdır.

20 Bkz. Pavistos, *Püzantaran*.

Pakradunilerin başarılarını ciddi ölçüde ve gözle görülür biçimde bastırır ya da ortadan kaldırır. Tarihyazımında taraflılık başlamıştır. Yeğişe'nin Mamigonyanların Perslere karşı cesaretini anlatan öyküsü bu dönemin en etkileyici ve sevilen tarihi ürünlerinden biridir; ancak iddia ettiği gibi 5. yüzyılda değil, muhtemelen daha geç yazılmıştı.²¹ Yapıtın Perslerin işgalini, başkomutan Vartan Mamigonyan önderliğindeki isyanı ve MS 451'deki Avarayr muharebesini anlatışı bu dönemdeki Mamigonyan hayranlığının mükemmel bir örneğidir.

Ancak 5. yüzyıl sonlarında yazılan ve kesinlikle en güvenilir Ermeni kaynaklarından biri olan Ğazar Parbetsi'nin tarihi o kadar iyi bilinmemektedir.²² Bu tarihin yazımını bizzat Pers yönetimi altında genel vali²³ ve başkomutan olan Vahan Mamigonyan'ın emretmiş olması tesadüf değildir:

Mamigonyanların beyi, general ve *marzban*, düşünceli ve yiğit Vahan, basiret sahibi biri olarak tedbiri elden asla bırakmıyordu. Hükümdar olduğu dönemde Ermenistan'a sayısız iyiliği dokunmuş ve kişisel örneğiyle daha birçoklarını cesaretlendirmişti... böylece Ermenistan'ın yararına olabilecek her türlü meseleyle ilgilenmekle kalmıyor, Ermenistan'ın meselelerini Pavistos'un bıraktığı yerden ele alarak yazmayı çok daha uygun ve yerinde buluyordu.²⁴

Şimdi de, ailenin bir üyesinin doğrudan talimatı üzerine yazılan bir Mamigonyan sülalesi tarihiyle karşı karşıyayız. Yeni bir akım başlamıştı: edebi tarihin soylu hamiliği.

Ancak 5. yüzyıl geleneği, genellikle Doğu ve Pers yanlısı olan, Ermeni Ortodoksluğunu savunmayan, hatta Avarayr meydanında Er-

21 Bkz. Yeğişe, *Vasn Vartanay yev hayots baderazmin* (Vartan ve Ermeni Savaşı Hakkında), ed. E. Der-Minasyan (Erivan: Haybedhrad, 1958); *Elishe: History of Vardan and the Armenian War*, çev. Robert W. Thomson (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982).

22 Bkz. Ğazar Parbetsi, *Badmutyun hayots*, ed. Kalust Der-Mıgırdıçyan ve Isdepan Malkhasyan (Tiflis, 1904; yeniden basım, Delmar, NY: Caravan Books, 1985), s. 101; *The History of Ğazar P'arpec'i*, çev. Robert W. Thomson (Atlanta: Scholars Press, 1991).

23 Ermenice ve Farsça: *marzban*

24 Thomson, *Ğazar P'arpec'i*, s. 37-39.

meniler için savaşımayan Pakradunilere o kadar şefkatli davranmaz. Pakradunilerin gerek kilise, gerekse ulus nezdinde popüler bir taban oluşturmak için yüzyıllarca uğraşmaları gerekir. Bu taban ancak kefaret ödeyip, dava için kendi şehitlerini ortaya koyduktan sonra oluşur. Birçok bilim insanının, önde gelen Pakraduni tarihçisi Movses Khorenatsi'nin yapıtını, kendi iddia ettiği gibi 5. yüzyıla değil, 8. ila 10. yüzyıllar arasında bir yere –Pakradunilerin Ermenistan'da yükseldikleri döneme– tarihlendirmesinin güçlü nedeni budur. Bu tartışmalı konunun ardındaki gerçek ne olursa olsun, Movses'in *Badmutyun hayots'u* 5. yüzyıl meselelerini ele aldığını öne sürmektedir ve bizim amaçlarımız için bu tarihe yerleştirilmelidir. Erken dönem Ermeni pagan ve Hıristiyan sözlü geleneğinin pek çok değerli kalıntısını bizim için koruyan “Ermeni tarihinin babası,”²⁵ *Badmutyun'u* sözde Persermenistanı'nın 5. yüzyıldaki valisi Sahak Pakraduni'nin talebi üstüne yazmıştı: “Sizin muhterem talebiniz aracılığıyla, şahsınızdan önce ruhunuzu tanıdığım için, Tanrı'nın inayetinin her daim üstünüzde, Kutsal Ruh'un da idrakiniz üzerinde her daim etkili olduğunun bilincine vardım. Talebiniz benim uğraş alanım ve özellikle mesleğim için değerlidir. Bu nedenle sizi sadece övmemeli, aynı zamanda olduğunuz gibi kalmanız için sizin adınıza dua etmeliyiz.”²⁶ Movses'in Pakraduniler hesabına, Ğazar, Sahte-Pavistos ve birçok diğer yazarın Mamigonyanlar için olduğu kadar ateşli davrandığını söylemeye gerek yoktur. Belki amacı Pakraduni sülalesini yüceltmek değildi, ama yapıtı aracılığıyla bu fazlasıyla gerçekleşmişti.

Kaynaklarımızın anlattığı faaliyetlerden her iki ailenin de tek bir amaçta birleştiği açıktır: Bilinçli ya da bilinçsiz olarak, kendilerini Ermenileri asimile etmeyi hedefleyen güçlerle savaşmaya adanmış görünmektedirler. Amaç benzer olsa da, bağlılıkları çoğu kez başka taraflaraydı. Genelde Batı yanlısı Mamigonyanlar ile genelde Doğu yanlısı Pakradunilerin oluşturdukları bu model Arap istilalarının erken dönemine ve İslam'ın Ermenistan akınlarına kadar devam etti. Daha önce sözü edilen 7. yüzyıl tarihinde Piskopos Sepeos kayda

25 Ermenice: *Badmahayr*.

26 Thomson, *Moses Khorenats'i*, s. 65.

değer düzeyde tarafsız gözükse de, değişim başlamıştı.²⁷ 640'lardaki Arap istilaları ve eski soylu sülalelerin birçoğunun önemi ve konumundaki değişikliklerle birlikte, eskiden her sülaleye mahsus olan çeşitli mevkiler paylaşılmaya başlandı. Örneğin artık Mamigonyanların krallığın başkomutanı olmaları gerektiği kabul edilmiyordu. Rışduni ve Pakraduni gibi diğer sülaleler de bu unvan ve yükümlülüğün onurunu üstlenmişlerdi. Bu dönemde Mamigonyan yanlısı tarihyazımının fazla görülmemesi tesadüf değildir. Daron'un kendisi de MS 591'de Doğu ile Batı arasındaki yeni bir bölünme sonucu Bizans İmparatorluğu'na geçmişti ve beraberinde gelen asimile olma tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Ama Arap istilaları ve Bizans'ın Küçük Asya'nın doğusunda zayıflaması onun tekrar Ermeni dokusuna bürünmesini sağladı. Bu dönem bir kez daha eski modelin yeniden tanımlandığını ve yeniden doğduğunu görüyoruz: Batı ve Bizans yanlısı Mamigonyanlar Arap Halifeliğine karşı bir çalışma yürüttüğü için etkisini ve gücünü giderek kaybetti, genelde Doğu ve Halifelik yanlısı Pakraduniler ise bu politika sonucu güçlendiler.

Öte yandan, 8. yüzyıl giderek daha baskıcı ve hoşgörüsüz hale gelen Halifelige karşı giderek büyüyen bir hayal kırıklığının yaşandığı dönem oldu. Ermeni soyluları arasındaki huzursuzluk MS 705'te Nahçıvan'da soyluların katledilmesine yol açtı; bu katliamları, başını çoğu kez Mamigonyanların çektiği periyodik isyanlar izledi. 774-775'te, daha önce görülmemiş biçimde Pakraduniler ile Mamigonyanları birleştiren büyük bir ayaklanma Pakrevant'taki büyük savaşla sona erdi; savaş soylu ailelerin birçoğunu tümüyle yok etti, aralarında Mamigonyanların da olduğu bazı aileleri ciddi düzeyde zayıflattı ve sonunda Pakradunilerin, Vartan Mamigonyan düzeyinde bir şehit vermesine yol açtı. *Ġevond Vartabed*'in savaş alanındaki soylu ölüle-re ilişkin dokunaklı anlatısı bugün bile okuyucuları duygulandırabilmektedir.²⁸ Mamigonyanlar bir daha hiçbir zaman eski önemlerini

27 Bkz. Sepeos, *Badmutyun Sepeosi*, ed. Kevork V. Apkaryan (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1979); *The Armenian History Attributed to Sepeos*, çev. Robert W. Thomson ve James Howard-Johnson (Liverpool: Liverpool University Press, 1999).

28 *Ġevond, Badmutyun Ġevondia medzi vartabedi hayots* (Ermenilerin Büyük Rahi-

geri kazanamadılar. Ailenin bir kısmı Bizans İmparatorluğu'na göç etti; diğerleri atadan kalma Dayk'ın kuzeydeki görece güvenli bölgelerine ve Gürcistan'a gittiler. Daron Pakradunilerin eline geçti ve 10. yüzyıl sonlarına kadar onlarda kaldı.

Diğer kaynaklardan Şabuh Pakraduni'nin bir tarihi olduğunu biliyoruz, ancak yapıt günümüze kalmamıştır; dolayısıyla Pakradunilerin öneminin artışı hakkındaki bilgilerimiz kısıtlı ve son derece yetersizdir. Neyse ki, 10. yüzyılda yaşayan Gatoğigos Hovhannes Traskhanagerdtsi'nin yazdığı *Ermenilerin Tarihi* hâlâ mevcuttur.²⁹ Gatoğigos, "bazı kişilerin" ondan, bu tarihi yazmasını istediğini belirtmesine rağmen, söz konusu kişilerin kim olduğunu hiçbir zaman net bir biçimde söylemez. Ancak, bu yapıtın gerçek bir tarihçinin elinden çıktığını fark edebiliriz; çağının gerçeklerini tüm çıplaklığıyla veren bir yapıttır ve Pakraduni sülalesinin ilk yıllarının, birbiri ardına kurulan ve en sonunda Pakradunilerin düşüşüne yol açan devletlerin sebep olduğu siyasi parçalanmanın başlangıcının ve bizzat Gatoğigos'un sürülmesiyle sonuçlanacak dini parçalanmanın tarihi açısından önemlidir. Aslında, 966 yılına gelindiğinde, Pakradunilerden iki kardeş arasında bölünerek içten parçalanmış olan Daron çeşitli siyasi nedenlerle Bizans İmparatorluğu'na devredildi. Bölge Bizans'ın etki alanına girince, o an için hem Mamigonyan hem de Pakraduni varlığı yok oldu ve Bizans'taki Ermeni sürgünler, yani Daronlular bu ülkede etkin konumlara geldiler.³⁰

Bu noktaya kadar, şu ya da bu taraf için yazılmış, kesinlikle yanlış tarihleri gördük. Bir tarih bilinçli olarak atlanmıştır; o da aslında Ermeni ortaçağından bugüne ulaşan, Daron yöresini merkezine alan tek edebi yapıttır. Zaten bu yapıt çoğu zaman *Daron'un Tarihi* (*Badmutyun Darono*) olarak adlandırılır ve günümüze kadar gelen, çok sayıdaki eksiksiz veya kısmi kopyalarının ortaya koyduğu popüler-

bi Ğevond'un Tarihi), 2. Baskı (St. Petersburg, 1887).

29 [Hovhannes Gatoğigos], *Hovhannu gatoğigosi Traskhanagerdetsvo badmutyun hayots* (Traskhanagerdli Hovhannes Gatoğigos'un Ermeniler Tarihi) N. Aġanyants (Tiflis, 1912), s. 25 ve *Yovhannes Drasxanakertc'i, History of the Armenians*, çev. Krikor H. Maksoudian (Atlanta: Scholars Press, 1987).

30 Bkz. Adontz, "Taronites."

liği nedeniyle dikkat çekicidir.³¹ Yalnızca bu bölgeyi inceleyen tek tarihsel yapıt olarak uzunca tanımlanması gerekir. Eğer yapıtın ne olduğuna ilişkin kendi ifadesine inanırsak, bu, iki adam tarafından yazılmış, karma bir kitaptır. Daron'un Hristiyanlık öncesi tarihi ile Krikor Lusavoriç'in ve Kral Büyük Dırtad'ın (Tiridates) Daron'da Hristiyanlığı dayatma faaliyetlerini anlatan birinci bölüm, Klaglı Zenop adında, Süryani bir papaza atfedilmektedir. Bu, Daron'daki ünlü Surp Garabed ya da Surp Hovhannes Mıgırdiç Manastırı'nın [Vaftizci Aziz Yahya] kuruluşuna, Ermeni yaylalarındaki Hint prensleri ve tanrılarına, Surp Hovhannes Mıgırdiç'in kemiklerinden kaçan şeytanlara ilişkin mitik öyküleriyle, soylu Mamigonyan sülalesini öne çıkaran ve Ermenistan'ı metheden inanılmaz derecede eğlenceli bir tarihtir. Yazar eserinde bazı meraklı piskoposlara hitap eder:

Ama siz eğer bu ülkeye gelmek isterseniz, burası ılıman iklime sahip yerleri olan iyi bir ülkedir. Ayrıca bol sulu ovaları olan bir ülkedir ve dağlarında birçok kale vardır; hem çimenlerle kaplı, hem de bal akan bir ülkedir... Siz buraya gelmelisiniz, çünkü sizin ülkeniz güneşten kavrulur ve buğday bulunmaz ve fazla hayvan yoktur, oysa bu ülke hem hayırlı, hem sağlıklı olan iyi şeylerle doludur. Prenslerimiz [çoğula dikkat edin] keşişleri desteklerler ve kötülüğün ortasında mütedeyyindirler; hayırseverdirler, yetimleri korur, kiliseleri savunur, herkese göz kulak olurlar.³²

Yapıtın kolofonu³³ da özünde ilginçtir. Kolofonda, Zenop asıl yazar olarak övüldükten sonra, tarihi anlatıda, 4. yüzyılın başlarından 7. yüzyılın başlarına kadar olan sürede geçen olayların eksikliğinden oluşan boşluk, Piskopos Hovhannes'in kayıp kitapları Edessa'da [Urfa] arayıp bulması gerektiği ve ancak ondan sonra bunları çevirip, ekleme yapabildiği öne sürülerek açıklanmaya çalışılır. Bu, kuşku verecek derecede, Görün'ün anlatısında aktardığı, Maşdots'un bazı

31 Bkz. Avdoyan, *Pseudo-Yovhannes*. Daha önce değinilen tarihlerin hiçbiri, *Daron'un Tarihi*'ni temsil eden kopya sayısına ulaşamaz; yapıtın 50'yi aşkın kopyası vardır. Metindeki anlatı bu yapıtın girişine ve yorumuna dayanmaktadır.

32 *age*, s. 102-03.

33 Ermenice: *hişadagaran*.

eksik Ermeni mektuplarını aramak için yaptığı gezileri anımsatmaktadır. Yazar devam eder:

Heraklius'un saltanatı sırasında ve Pers Kralı II. Hüsrev'in ölümü zamanında, Ermenilerin Gatoğigosu Der Nerses'in emriyle ve annesinin adı Gamsaragan ile anılan ve Cesur diye adlandırılan Muşeg'den sonraki otuz ikinci prens olan Vahan Mamigonyan'ın saltanatında, Klag Manastırı'nda, içinde Garabed'in emanetlerinin korunduğu ve bunların yerlerinin çivilerle işaret edildiği Surp Garabed Kilisesi'nin kapısında bunu derledim ve yazdım. Dört ay gatoğigosluk görevi yapan Samuel'in patrikliğindeki, ilk Mamigonyan piskoposu olan Zenop'tan sonraki otuz beşinci Mamigonyan piskoposu olan ben, Hovhannes, bu unutulmaz yadigârı, kendi adıma ve ailem adına bıraktım.³⁴

Yazar yapıtına, hem ardıllarına bu esere katkıda bulunmaları için yalvararak (20. yüzyıla kadar kimse bunu yapmamıştı!) hem de bunu tam ve doğru olarak çoğaltamayanlara lanet okuyarak son verir. Yazarın yadigârı olan kolofonun, Zenop'tan sonraki otuz beşinci Mamigonyan piskoposu olan Hovhannes adlı birinin yazdığı varsayılır; Hovhannes, yapıtın Zenop'a ait bölümünün çevirmeni ve ikinci bölümün yazarı ya da derleyicisi olduğunu iddia eder. Eğer Hovhannes'in tanıklığına inanacaksak kendisi 7. yüzyılda yazmaktadır.

Burada bir diğer taraflı Mamigonyan tarihiyle mi karşı karşıyayız? Tüm kanıtlar böyle olmadığına, en azından tümüyle böyle olmadığına işaret etmektedir. Elimizdeki yapıt, Pakradunilerin Daron'u MS 966'da Bizans İmparatorluğu'na devretmelerinden sonra ve 10. yüzyıl sonlarında yaşayan Ermeni tarihçi Sebasteia [Sivas] Piskoposu Ukhannes tarafından ilk kez alıntılanmasından önce yazılmıştır.³⁵ Önce nedenlerim: Eğer Süryani Zenop gerçekten de bu tarihin mektuplarından oluşan birinci kısmını 4. yüzyılda yazdıysa, bunu Süryanice yazdığını ve kitabın Ermeniceye alfabenin icadından sonra çevrildiğini varsaymalıyız. Ama her çeviri orijinal metnin izlerini bırakır. Oysa burada durum böyle değildir; aslına bakarsanız metin başından so-

34 Avdoyan, *Pseudo-Yovhannes*, s. 162.

35 Marii I. Brosset, *Deux historiens arméniens*, 2. Kitap: *Oukhtanes d'Ourha*, Xe S., *Histoire en trois parties* (St. Petersburg, M.M. Eggers et Cie, 1871).

nuna kadar kusursuz bir 10. yüzyıl Ermenicesiyle yazılmıştır. Yapıtı kopyalayan ve bize kapsamlı elyazması geleneğimizi bırakan kâtiplerin daha geç tarihli eklentileriyle çok sayıda tarih hatasıyla doludur. Dilbilimsel karşılaştırma yazarın Akatankeğos, *Püxantaran badmut-yunk*, Sepeos ve başka birçok, tümü 4. yüzyıldan sonra yazan, daha erken dönem tarihçilerinden bölümler aldığını ve bunları değiştirdiğini göstermektedir. Mamigonyan sülalesi hakkında yazılmış bir tarihe göre, bu sülalenin bahsi ender ve aralıklı olarak açılmaktadır. Süni, Pakraduni, Ardruni ve diğerleri gibi çeşitli soylu sülalelere eşit ölçülerde rol verilmiştir. Tek bir sülalenin bile öne çıkarılmaması önemlidir. İkinci bölümde bile çeşitli sülalelerden beylelerin kahramanlıklarının anlatılmasına özen gösterilmiştir. Yapıtın tümünde Pakraduni döneminde yaygın olan terminoloji kullanılmıştır; örneğin Ermenistan'ın *Hayots yergir* [Ermeni Ülkesi] ya da *Hayots aşkharh* [Ermeni Dünyası] gibi daha erken biçimleri yerine sık sık *Hayots dun* [Ermeni Evi] sözcükleri kullanılmıştır. Bize Hovhannes'in kolofonunu sağlayan elyazması geleneğiyle, Hovhannes'in çağdaşları olarak belirttiği kişilerle ilgili tarihler çelişkilidir ve uymamaktadır.

Bu, *Daron'un Tarihi*'nin sahte bir yapıt olduğunu ispat edecek kanıtların ancak kısmi bir listesi olabilir. Ama bundan çok daha önemlisi, kitap, önceki yılların büyük, tanınmış tarihçilerinden artakalanlar aracılığıyla geçmişini hem yeniden keşfeder, hem de yeniden icat eder. Bu tip bir tarih ancak Daron yöresine hâkim tek bir sülalenin olmadığı bir dönemde yazılabilirdi. Eserini yaklaşık MS 988'te yazan Piskopos Ukhdanes'in *Daron'un Tarihi*'ni "keşfinden" önce bu koşulların mevcut olduğu tek dönem, Daron'un Bizans'a kaybedildiği tarih olan 966'dan sonra geçen zamandır. Bu dönemde Daron'da egemen bir Ermeni soylu sülalesi yoktur; Pakradunilere ait unvanlar belli ki yaygındır. Bu Ermenice derlemenin tarzı, bu yüzyılda başlayan bir diğer yapıtta, Movses Taskhurantsi'nin yazdığı tarihte açıkça görülür.³⁶ *Daron'un Tarihi*'ndeki Surp Garabed Manastırı'nın inşası tasviri, 10. yüzyıl sonları tarihçisi Daronlu Isdepanos

36 Bkz. Charles J.F. Dowsett, *The History of the Caucasian Albanians by Movses Dasxurants'i* (Londra: Oxford University Press, 1961).

Asoğig'in anlattığı gibi, Pakradunilerin ve diğer soylu ailelerin 10. yüzyılda sürdürdükleri kapsamlı manastır inşaatı faaliyetlerinden ayrı düşünülemez (Asoğig'in bu yapıtı bilmemesi, onun görece yeniliğiyle açıklanabilir).³⁷ Yapıt, Ermeni Hıristiyanlığının merkezi olarak güneye vurgu yapar ve yüzyıllardan beri ilk kez tarihin gerçekliğini tesis eder; ayrıca *Püzantaran badmutyunk*'un Ermenistan'ın ilk ve ana kilisesinin Daron'da olduğu doğrultusundaki tanıklığıyla bağdaşır.³⁸ Bu olgu artık Eçmiadzin ve Dvin'in temsil ettiği kuzey için bir tehlike oluşturmaz, çünkü gatoğigosluk 10. yüzyıl başlarında güneye taşınmaya zorlanmıştır. Kısacası, kapsadığı yüzyıllardaki köklü Mamigonyan üstünlüğünü idrak etmiş, dolayısıyla da onların Daron'daki varlığını simgesel kanıtlarla gözler önüne sermeye mecbur bırakılmış bir yapıtla karşı karşıyayız.

O halde Daron beylerinin hayırseverliğine vurgu yaparak okuyucuya çağrıda bulunulmasının amacı nedir? Bunun nedeni, yapıtın özünde Muş'ta yeni yapılan ya da yeni genişletilen Surp Garabed Manastırı'na meşruiyet sağlamak için yazılmış bir manastır tarihçesi olmasıdır. Manastıra tüm soyluların hamilik yaptığıının altının çizilmesi, Daron'da hiçbir soylu sülalenin tek başına etkin olmadığı bir dönemde herkese yönelik bir mali destek çağrısı olarak görülebilir. Meşruiyet ve üstünlük bu desteği güvence altına alacaktır. Bu yaklaşım geçmişin taraflı tarih anlatılarını kendine model almaktadır.

Bu durumda, biri Hovhannes Mamigonyan'ın adını görmezden gelen ve diğeri zikreden iki ayrı elyazması geleneğini nasıl açıklayacağız? Bir kez daha merkezinde Daronlu Mamigonyanların olduğu olaylar vuku bulacak ve bir edebi ürüne şekline verecektir. Sülale 775'te Pakrevant'taki felaketten sonra tümüyle yok olmadı. Daron'daki olayların, çeşitli kolofonlara, Süryani yazar Suriyeli Mikayel'in (12. yüzyıl) dolaylı pasajlarına ve Ermeni tarihçiler Arisdages Lasdivertsi (12. yüzyıl) ile Vartan Areveltsi'ye (13. yüzyıl) dayanarak

37 Bkz. Eduard Dulaurier, *Histoire universelle par Etienne Acoghig de Daron* (Paris: Leroux, 1883); Frédéric Macler, *Histoire universelle par Etienne Acotik de Taron*, böl. 2 (Paris: Leroux, 1917).

38 Garsoïan, *Püzantaran*, 3. Kitap, bölüm xiv, s. 86.

yeniden incelenmesi, Mamigonyanların atalarından kalma bölgeye 10. yüzyıl sonunda geri döndüklerine dair tanıklık eder.³⁹ Yaklaşık MS 1058'de Tornig Mamigonyan adlı birinin, hem Ani'deki Pakraduni krallığının MS 1045'te çöküşünden, hem de Bizanslıların geçmekte olduğu sorunlu dönemden yararlanarak, işgalci Türkmenlere karşı bazı başarılar kazanmasının ardından, Sasun, Daron ve diğer bazı yerleri kontrolü altına aldığı anlaşılmaktadır. Bizanslıların MS 1071'de Malazgirt muharebesinde Selçuklular karşısındaki büyük yenilgisinden sonra, Tornigyanlar konumlarını korumuş, Sasun ve Daron'daki topraklarını, Müslüman ama Ermenileşmiş Şah-i Ermen beyliğine terk etmeye zorlanıncaya kadar hayatta kalmışlardı. Sülale-nin son oğlunun MS 1189-90'da Kilikya'ya göç etmesinden sonra Daron'u Moğollar ve Tatarlar kontrol ettiler. Mamigonyanların ve Pakradunilerin varlığı artık ortadan kalkmıştı.

Mamigonyan ailesinin bir mensubunun adını taşıyan bir kolofo-nun *Daron'un Tarihi*'nin orijinal metnine bu Mamigonyan rönesansı sırasında eklenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bölgenin tekrar bu ailenin eline geçtiği bir zamanda bir Mamigonyan'ın yazarlığını iddia etmek, manastırın mali yararına olacaktı. Biri isimsiz, biri ise daha önce bilinmeyen bir Mamigonyan piskoposuna atıfta bulunan iki el-yazması geleneğini böyle açıklayabiliriz.

Ancak bu kısa makalenin anlatmak istediği Daron'un tarihi, hat-ta *Daron'un Tarihi* yapıtı değil, bu taraflı tarihlerin dönüşümlü olarak bölgeye hâkim olan iki ailenin yüceltilmesi için kullanıldığına dikkat çekmektir. Eski soylu ailelerin etkisinin azalmasına ve tümüyle yok olmasına tanıklık eden fırtınalı yüzyıllarda, Mamigonyanların nis-peten genç kolları ayakta kalarak, Sünik'teki Orbelyanlar gibi yeni aileler yarattılar. Gürcü Pakraduniler en parlak dönemlerine 12. ve

39 Bunu izleyen bölümün en iyi tartışması için bkz. Adontz, "Taronites." Suriyeli Mikayel için bkz. *Chronique de Michel le Syrien: Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199)*, çev. ve der. J.-B. Chabot (Paris: Leroux, 1899-1910); Arisdages için bkz. *Récit des malheurs de la nation arménienne*, der. ve çev. Marius Canard ve Haig Berberian, Rusçadan çev. Karen N. Yuzbashian (Brüksel: Editions de Byzantion, 1973); Vartan için bkz. Robert W. Thomson, "The Historical Com-pilation of Vardan Arewelc'i," *Dumbarton Oaks Papers* 43 (1989): 125-226.

13. yüzyıllarda Kral Tavit ve kızı Tamar yönetiminde ulaştılar.⁴⁰ Rusya'nın çok daha sonra gelen Pakraduni beyleri, ailenin modern döneme kadar hayatta kaldığına dair kanıtımız haline geliyor.

Büyük soylu ailelerin yok olmasıyla birlikte eski tarihyazımı geleneği de değişti. Kuşkusuz “yeni” ailelerin tarihi, Orbelyanlarınkı gibi kısadır.⁴¹ Ancak genelde soylu efendilerin yerlerini ya o kadar yüksek konumda olmayan bireyler –örneğin tüccarlar– ya da çoğu kez efendilerin en mükemmeli, Tanrı ve onun ilahi iradesi veya onun yerine kilise aldı. Ama burada, daha sonraki yüzyılların tarihyazımında da, Robert Thomson'ın haklı olarak birçok kez “benimsenmiş” diye adlandırdığı gelenek aracılığıyla erken dönem tarihi anıtlarının görkemi yaşamaya devam etti. Taraflı tarihçilerin hamilerinin önemini yansıtmaları gibi, onların tarihlerinin hayatta kalması da Ermeni tarih geleneğinde onların ve Daron'un yerini güvence altına aldı. Ermeni Hıristiyanlığının başladığı Daron, Maşdots'un ve Ermeni alfabesinin icadının yeri Daron, Vartan Mamigonyan'ın Daron'u, Pakarad Pakraduni'nin Daron'u, Surp Garabed'in Daron'u –bunların tümü Ermenilerin çeşitli sözlü geleneklerinde yaşadılar. Ermeni ulusal destanı *Sasunlu Tavit*'teki⁴² olaylar, 1915'e kadar Ermeniler için en önemli üç hac yerinden biri olan o güzel Surp Garabed Manastırı'nın içinde ve çevresinde geçer.⁴³

Dolayısıyla, özbeöz Ermeni olan bu bölgenin, Ermeni halkının uzun ve karmaşık tarihindeki merkezi rolünün kabul edilmesinin zamanı artık gelmiştir.

40 Bkz. Aram Der Gevondyan, “Pakraduniner, Vrats” (Pakraduniler, Gürcü), *Ermeni Ansiklopedisi*, c. 2 içinde, s. 201-02; Ronald Suny, “Bagratids (Bagratuni), Georgian”, *Middle Ages* içinde, c. 2, s. 48-49.

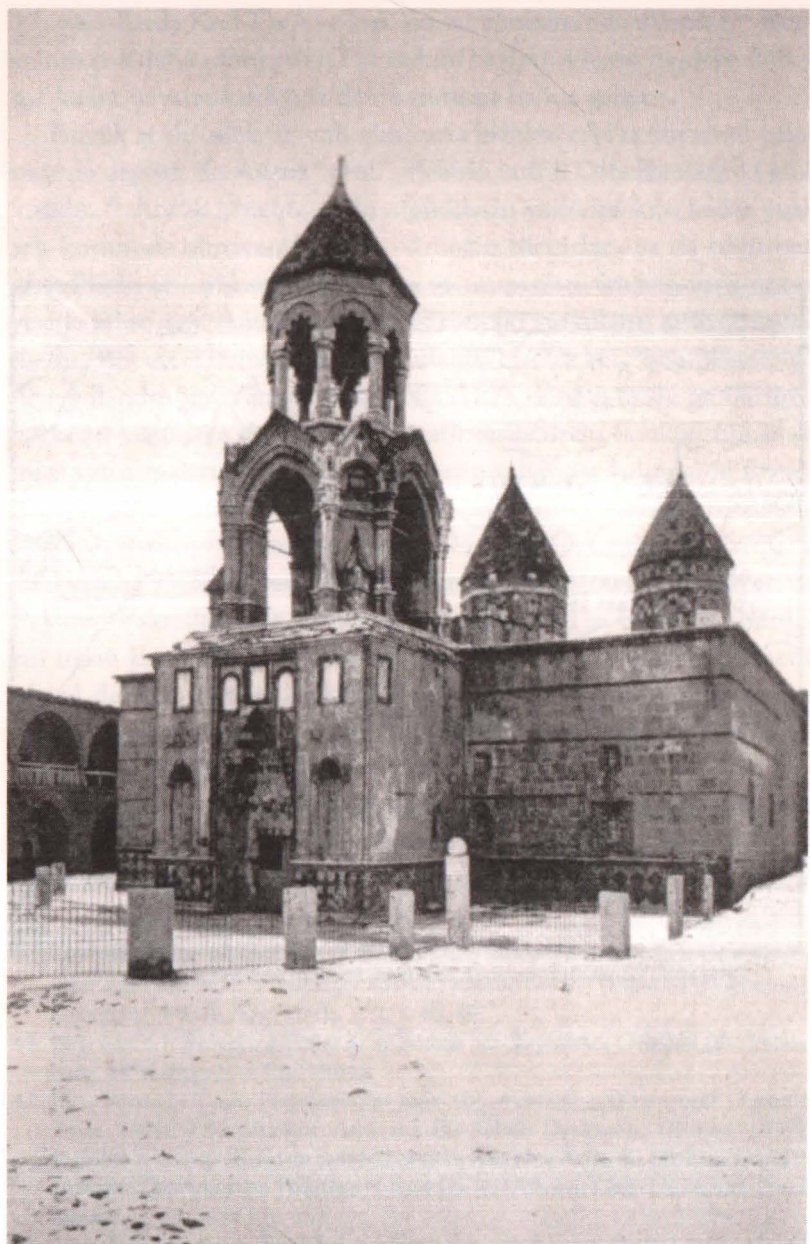
41 Bkz. Marii I. Brosset, *Histoire de la Siounie par Stéphanos Orbélian* (St. Petersburg, M.M. Eggers et Cie, 1864).

42 Bkz. Sasuntsi Tavit, *Hopelyanagan joğovadzı nırvadz 1000-amyagin* (Sasunlu Tavit: 1000. Yıldönümüne Adanmış Bir Jübile Derlemesi) (Erivan, 1939), özellikle s. 11, 40. Kusurlu da olsa, çevirisi için bkz. Artin K. Shalian, *David of Sassoun: The Armenian Folk Epic in Four Cycles* (Athens: Ohio University Press, 1964).

43 Malachia Ormanian, *The Church of Armenia*, gözden geçirilmiş 2. baskı (Londra: A.R. Mowbray, 1955), s. 155.

Ortaçağ'da Daron/Duruperan (L. Avdoyan, Pseudo-Yovhannés Mamikonean)

Surp Garabed Manastırı, Muş (Lynch)

22

20

Զեւոր Գեւոր
1719
Կ. Զեւոր

Daron'un Tarihi'nin kapak sayfası,
Kirk badmudyants yergrin Darono, vor goçi Zenop, 1719

Bizans Egemenliğindeki Daron'da Ermeniler ve Yunanlar

Speros Vryonis, Jr.

İmparatorluk tarihçisi Anna Comnena 1104 civarında İmparator I. Aleksios Komnenos'un Daronlu [Mus] Krikor'u Trabzon'a vali atadığını ve Krikor'un çok geçmeden baş kaldırdığını anlatır.¹ Bundan 57 yıl kadar önce, İmparator IX. Konstantin Monomakos'un yeğeni ve eski Melitene [Malatya] *strategos*u olan, *patricius* ve *vestes* rütbelerine sahip Leo Tornices, Bizans İmparatorluğu'nun Avrupa eyaletlerinde imparatora karşı başarısız bir isyana girişmişti. İmparator IV. Romanos Diogenes² 1071'de Mantzigerd (Malazgirt) muharebesine hazırlanırken, büyük bölümünü Khlat'ı (Ahlat) kuşatmaya gönderdiği ordusunun geri kalan küçük kısmıyla bu surlu kente saldırmaya karar verdi.³ Bizans ordusunun tarihçisi ve yüksek hâkimi olan ve savaşa bizzat tanıklık eden Attaleiates şunları kaydeder:

Mantzigerd'e gelen imparator, kampın bütün araç gereçleriyle civara kurulmasını ve her zamanki kazıklı çitin çekilmesini emretti. Usta birliklerini yanına alarak kentin çevresini dolaştı ve surlara nereden saldırmanın ve mancınıkları nereye yerleştirmenin uygun olacağını araştırdı. Mancınıkları her türden devasa keresteden yaptırdı ve bunları 1000 arabayla taşıttı. Ordunun tüketimi için sayısız canlı hayvan getirtti. İçerideki düşman savaş çılgılığı atıp kılıçlarını

-
- 1 Aleksandr P. Kajdan, *Armiane v sostave gosподstvuiushchego klassa Vizantiiskoi Imperii v XI-XII vv* (11.-12. yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu Egemen Sınıfının Bileşiminde Ermeniler) (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1975), s. 19.
 - 2 *age*, s. 3; [Michael Attaleiates], *Michaelis Attaliothae Historia*, ed. Ernst Immanuel Bekker (Bonn: Weber, 1853), s. 151-52, bundan böyle Attaleiates, *Tarih* olarak anılacaktır.
 - 3 Speros Vryonis, Jr. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1971), s. 97-98.

çektğinde ve uzun menzilli silahları kullandığında, [surların] çevresindeki turunu tamamlayan imparator kalkaniyla kampa döndü. Ermeni piyadeler akropolün dışındaki surlara saldırdılar ve birçok saldırı yaptıktan sonra, güneş batıya doğru hızla ilerlerken burayı hiç darbe yemeden aldılar.⁴

İmparator tam Mantzigerd'de karargâhını oluştururken, Selçuklu Sultanı Alparslan'ın öncü güçleri Romanos'un ordusunun avcı birliklerini gafil avladı. Romanos bunun üzerine *magistros* Nikephoros Bryennios'u yetersiz bir güçle onların üstüne gönderdi, ama bu birlik Türk okçular karşısında kısa sürede yenilgiye uğradı:

Savaş tüm hızıyla sürerken imparator [ayrıca] Theodosiopolis'in [Erzurum] *katepanosu* *magistros* Basilakes'i ve onun yönetiminde olan bazı yerel birlikleri gönderdi, çünkü diğerleri Tarkaniotes ile birlikte Khlat'taydılar. Bryennios'a katıldığında imparator da bir süre ok [yağmuru] altında kaldı. Askerler onu takip etmek üzere arkasında dizilirken, imparator onlara savaşta öncülük etme sözü verdi. Ve o saldırır saldırmaz, düşman arkasını döndü ve o düşmanı kovaladı. Bryennios güçleriyle onu izledi, ama Basilakes'in haberi olmadan [Bryennios] birliklerine dizginleri çekme işareti verdi, onu [Basilakes] kontrolsüz ve uzun süre yalnızca kendi birlikleriyle kovalamaya terk etti. [Basilakes] düşman kampına ulaştığında, altındaki at vuruldu ve o böylece silahlarının ağırlığıyla aşağı çekilerek, yere düştü. Çevresine doluşan düşman onu esir aldı.⁵

Gene Küçük Asya'nın kuzeybatısında, Koloneia'dan [Şebinkarahisar] General Katakolon Kekaumenos, VI. Mikayel'i 1036-57'de tahttan indiren generallerin başarılı Anadolu devriminde temel bir rol oynadı.⁶ General daha önce 1039'da İtalya'da, Messina'da Normanlarla savaşmış, 1042'de Konstantinopolis'te bir halk ayaklanmasına karşı çıkmış, 1043'te Varna'da Rusları yenmiş, bundan kısa süre

4 Attaleiates, *Tarih*, s. 151-52.

5 *age*, s. 154-55.

6 Vryonis, *Decline*, s. 87-88; aynı yazar, *The Internal History of Byzantium during the "Time of Troubles" (1057-81)* (Doktora tezi, Harvard Üniversitesi, 1956), s. 26-49; Heinrich Madler, *Theodora, Michael Stratiotikos, Isaak Komnenos*, (Plauen: M. Vieprecht, 1894).

sonra Ani'yi ve İberya'yı yönetmiş ve 1050 yılı civarında doğunun *stratelatesi* görevinde bulunmuştu. Ayrıca doğu cephesinde Türklerle savaşmış, 1056'da Antakya Dukası olmuş, 1057'de *kuropalates* olarak atanmıştı; bunun yanı sıra Koloneia *strategos*u görevinde de bulunduğu anlaşılmaktadır.⁷

Daha kuzeyde, (Khaldai) Theodore Gavras I. Aleksios döneminde duka olarak Trabzon'u yönetmişti. Aziz biyografilerindeki efsaneye göre, Theodosiopolis'te (Garin, şimdiki Erzurum) Türkler tarafından yakalanmış ve öldürülmüştü; adı, günümüze kadar Yunanların yeni din şehitleri⁸ arasında sayılmaktadır.⁹

Ani'nin 1045'te Bizanslılara bırakılmasından sonra Krikor Pahlavuni Bıcnı'deki mülklerini değiş tokuş etti ve Bizans'a taşındı; burada kendisine Bizans Mezopotamyası'nda (Daron) mülkler verildi, 1042'den önce *magistros* unvanı aldı ve sonunda Mezopotamya Dukası atandı. 1051 tarihli bir yazıtta unvanını, Vaspuragan ve Daron'un *koitonites*i ve dukası olarak verir ve bunlara Mezopotamya'yı, Mantzigerd'i ve diğer yerleri ekler. Konstantinopolis'te kaldığı dönem, Mikhael Psellos'un adıyla ilişkilendirilen klasik çalışmaların yeniden canlanmasıyla kısmen çakışır. Bu nedenle Platon'un *Timaues*'u ile *Phaedo*'sunu ve Öklid'in *Geometri*'sinin bir bölümünü çevirir. Robert Thomson'a göre, onun Ermenice edebi tarzı "Bizans mektup yazma tarzının bilinçli bir taklidi"dir.¹⁰

Görünürde bambaşka olan bütün bu adların ve bağlantısız olayla-

7 Kajdan, *Armiane*, s. 31; Charles Brand ve Aleksandr Kajdan, "Katakolon Kekaumenos," *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 2 (Oxford: Oxford University Press, 1991), s. 113 – burada General Kekaumenos'un aynı adı taşıyan yazarla aynı kişi olmadığı, bu nedenle de Konstantinopolis'teki isyanın bastırılmasına katılmadığı görüşü ifade edilmektedir.

8 Pagan çağlardan sonra dini inançları yüzünden öldürülen kişiler.

9 Kajdan, *Armiane*, s. 89-90; Hratch Bartikian, "Les Gaurades a travers les sources arméniennes," *L'Arménie et Byzance*, ed. Nina Garsoïan (Paris: Publications de la Sorbonne, 1996), içinde, s. 19-30.

10 Kajdan, *Armiane*, s. 37-38; Robert W. Thomson, "Gregory Magistros," *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 2, s. 879; Avedis Sanjian, "Gregory Magistros: An Armenian Hellenist," *To Ellenikon: Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.*, ed. Jelisaveta Allen vd., c. 2 (New Rochelle, NY: Aristide D. Caratzas, 1993) içinde, s. 131-58.

rın arasında ne gibi bir ilişki vardır? İlk bakışta Küçük Asya ile bağlantılı gibi görünmektedirler. Ama yakından incelendiğinde Konstantinopolis, İtalya, Tuna bölgeleri, Ruslar ve kuzey Yunanistan ile de bağlantılıdır. İdari ve askeri meselelere değindikleri açıktır, ama aynı zamanda eğitim, edebiyat ve kiliseyi de kapsamaktadırlar. Bu veriler bir imparatorluğun tüm coğrafyası ile örgütlü bir toplumun başlıca göstergelerinden birçoğunu içerirler.

Dolayısıyla, başlangıçtaki “Görünürde bambaşka olan bütün bu adların ve bağlantısız olayların aralarında ne gibi bir ilişki vardır” sorusunun yanıtının gayet net olduğunu düşünüyorum. Söz konusu bireylerin ve grupların çoğunun bir Ermeni bağlantısı vardır. Bu kişilerin coğrafi dağılımı ve toplumsal katmanlaşması açıkça, Ermenilerin becerilerine ve enerjilerine açık bir imparatorluğa ve topluma işaret etmektedir. Ayrıca, bu adların ve bu adları taşıyanların faaliyetlerinin birçoğu Daron ya da civar bölgelerle ilgilidir – Vaspuragan, Theodosiopolis, Mantzigerd, Pontus.

Van Gölü ile Mantzigerd’in batısında, “Fırat’ın güney kolunun vadisi içinde” stratejik önemi haiz bir coğrafi bölge olan Daron, çok kritik bir yerdi. Kuzeydoğusunda önemli bir yerleşim yeri olan Theodosiopolis, kuzeybatısında Teprike [Divriği] ve Sebasteia [Sivas], batısında Tzamandos [Zamanlı] ile önemli bir Süryani Hıristiyan cemaati barındıran Melitene (Malatya) ve güneyinde Amida (Diyarbakır) bulunuyordu. Halifelikler döneminde İslam ile Bizans arasındaki Kutsal Savaş’ın kritik sınır bölgelerinde konumlanan Daron’un Ermeni ve diğer sakinleri, siyaseten yerel Ermeni beylik sülalesinin yörenin önemini artırma çabası doğrultusunda hareket ediyorlardı.

VII. Konstantin Porfirogenitos’un, oğlu II. Romanos’a, Bizans imparatorlarının imparatorluğu savunma ve genişletme yöntemi hakkında yazdığı tarih ve tavsiye kitabında sunduğu işte tam da bu tablodur. Konstantin, Ermenilere ve Gürcülere ayırdığı dört bölümün birincisi olan, “Daron Ülkesi Hakkında” başlıklı 43. bölümde, Ermenistan’ın sınır bölgelerinde ve kuzey Suriye’de Bizans ile Müslümanlar arasında aralıksız süren askeri mücadelelerde yerel Ermeni beyi (Pakratidlerin bir kolunun soyundan gelen) Krikorikios’un us-

talıklı diplomatik ve askeri manevralarını anlatır. Konstantin oğluna sunları açıklar:

Daron beyi merhum Krikorikios önce dönüp Romalıların imparatoruna boyun eğdi, ama daha baştan ikiyüzlü görünüyordu ve güya imparatorun dostluğuna saygı duyarken, aslında Saragenlerin beylerbeyinin isteklerine göre hareket etti ve çeşitli durumlarda Romalıların imparatoruna tabi eyaletlere karşı Suriye'den ordular çıkardı ve Romalıların gizlice Saragenli düşmanlarına karşı planladığı her şeyi Suriye'ye aktardı ve müminlerin [Müslümanların] komutanını her zaman mektuplarıyla bilgilendirirdi.¹¹

Daron beyinin siyasi ittifaklarına ve askeri faaliyetlerine ilişkin bu anlatının ve görüşün Daron beylerinin değil, Bizans imparatorlarının tutum ve çıkarlarını ifade etmekte ve 951-52'deki gerçekliklere ve Bizans ile İslam dünyası arasındaki güç dengesine dayanmakta olduğu açıktır. Bundan on beş yıl kadar sonra, 966 yılı civarında, İmparator Nikeforos Fokas stratejik Daron yöresini ülkesine kattı, buna karşılık onlara daha batıda toprak verdi; bu topraklar giderek Bizans kaynaklarında Daronlular ve Tornigyanlar diye bilinen başlıca iki beylik sülalesinin temsilcilerinin yuvası olacaktı. Her iki kolunda, 10. ila 13. yüzyıllar arasında Bizans Trakyası'ndaki yeni memleketlerinde, belirgin, yeni bir Bizans tarihleri oldu.¹²

Bu beylik sülalelerinin, Bizans'ın Daron'u ilhakı öncesinde giriştiği yönelim değişikliği, iki ailenin politikalarında kıskançlık ve uyuşmazlık şeklinde yansıma bulmuştur. Konstantin Porfirogenitos iki ailenin nasıl Konstantinopolis'in destek ve yardımları için birbirleriyle rekabete girdiklerini anlatır. Sülaleler arası iç rekabet ile Bizans'ın artan siyasi ve askeri gücünün bu bileşimi, Ermeni krallıklarının Bizans'a boyun eğmesinde ve Bizans'ın daha merkezi konumdaki bölgelerinde yeni Ermeni yerleşimlerinin boy göstermesinde gi-

11 VII. Konstantin Porfirogenitos, *de Administrando Imperio*, Yunanca metin editörü Gyula Moravcsik, İngilizce çev. R.J.H. Jenkins, gözden geçirilmiş baskı (Washington, DC: Dumbarton Oaks, 1967), s. 188-89.

12 Nina Garsoian, "Taron," *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 3, s. 2012; Karen N. Yuzbashian, "L'administration byzantine en Arménie aux Xe-XIe siècles," *Revue des études arméniennes*, yeni dizi 10 (1973-74): 140-48.

derek belirleyici olacaktı. Bu sürece Daron gibi Ermeni bölgelerinde Bizans etkisinin yaygınlaşması eşlik ediyordu.¹³

Ermeni-Bizans çalışmalarının babası Nigoğayos Atonts'un *na-kharar* sisteminin sosyo-politik yapısına ilişkin eserlerinden ve birçok Bizanslı aristokrat ailenin Ermeni kökeni hakkındaki tahlillerinden sonra, Bizans aristokrasisine soylu ve köylü unsurların yaygın biçimde sızdığı yönündeki bu olgu literatürde ana kabul halini almıştır.¹⁴ Bu süreç saygın Bizans uzmanı Peter Charanis'in bir Yunan-Ermeni imparatorluğu ve aristokrasisinden söz etmesine yol açmıştır.¹⁵

Daha sonraki Ermeni ve Bizans tarihçileri ve filologları kuşağı, bu yerleşik eski ve sağlam modelde devam etmiştir. Ayrıca eski yaklaşımı, geniş analizi daha küçük birimlere bölerek geliştirmeye başlamışlardır. Sistematik olarak tahlil edilmeyen, ama şimdi incelenmekte olan sorular arasında şunlar da vardır:

1. Bizans aristokrasisinin yüzde kaç Ermeni kökenliydi?
2. Bu ailelerin Bizans'taki toplumsal, kültürel, dini ve siyasi kaderi ne olmuştu?
3. Bu aileler Ermeni kültürel özelliklerini ne ölçüde korudular?
4. Daron gibi sınır eyaletlerinde, Bizans karşısında bağımsızlıklarını yitirince neler oldu?
5. Tzatoi/Hayk Hrom [Hay Horom] denilen kesimin, yani Kalke-don (Kadıköy) Konsili'ne bağlı Ermenilerin sosyo-kültürel ve siyasi işlevleri neydi ve bunların nicelik, nitelik ve topografik konumları nasıl belirlenebilir?

Benim konumun, yani Bizans İmparatorluğu'nda Daron'un analitik incelemesi, yukarıda belirtilenler gibi soruları yanıtlamaya yönelik daha geniş çaplı ve daha genel çabayla örtüşür. Bu ikinci kuşak

13 Karen N. Yuzbashian, "Les titres byzantins en Arménie," *L'Arménie et Byzance* içinde, s. 213-21; aynı ciltte, Jean-Claude Cheynet, "Les Arméniens de l'Empire en Orient de Constantin X a Alexis Comnene (1059-1081)," s. 67-78.

14 N[iğogayos] Atonts, *Armenia v epokhu Justiniana*, St. Petersburg, 1908; *Armenia in the Period of Justinian*, çev. ve yorum. Nina G. Garsoïan (Lizbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1970).

15 Peter Charanis, *The Armenians in the Byzantine Empire*, (Lizbon: Calouste Gulbenkian Foundation, Lizbon, [1963]).

araştırmacılar da, daha spesifik konular üstüne yoğunlaşma açısından daha büyük ve çok verimli bir çaba görülür.

Görece daha yeni yapıtların yalnızca bazılarının sonuçlarını dikkate almak ilginç olacaktır. Öncelikle, merhum Aleksandr Kajdan'ın, Bizans aristokrasisine dair eski ve çok daha kapsamlı çalışmalarından biri olan, Bizans aristokrasisindeki Ermeni unsurunu ele alan kitabındaki derin araştırmaların sonuçlarını inceleyelim.¹⁶ Kajdan işe sıfırdan başlayarak, şu ya da bu biçimde Ermeni kökenli sayılabilecek Bizanslı aristokrat ailelerin dört tablosunu oluşturur.

Birinci tablo açıkça Ermeni kökenli olan on dört Bizanslı aristokrat ailenin adlarını içerir.

İkinci tabloda Ermeni-İberya kökenli dört Bizanslı aristokrat ailenin listesi bulunur.

Üçüncü tablo Ermeni kökenleri tahmin edilen, ama kesinlikle kanıtlanmamış, Fokas, Skleros, Burtzes, Gavras, Basilakes ve Dalassenos aileleri de dahil yirmi Bizanslı aristokrat ailenin listesini kapsar.

Dördüncü tablo bu tartışma açısından fazla önemli değildir.

Bu dört liste tarihlerde, vakayinamelerde, aziz ya da din adamı listelerinde, yazıtlarda, mühürlerde ve resmi belgelerde adı geçen 388 bireyi tanımlamaktadır. Bu dört katalogun düzenlenmesi Kajdan'ın, Ermeni-Bizans çalışmalarına ilişkin kimi soruları yanıtlamasını sağladı ve bu soruları yanıtlamaya kitabının beşinci ve son bölümünde geçti. Dolayısıyla bu son bölüm onun kapsamlı prosopografik çalışmasının analitik bir özetini oluşturur.

Kajdan işe Bizans egemen sınıfının özelliklerinin geniş bir tanımlamasını yapmaya çalışarak başladı. Ona göre 11. ve 12. yüzyılların Bizans toplumunda yerleşik bir sınıf ya da katman sistemi ve yasal olarak tanımlanmış bir aristokrasi yoktu.¹⁷ Bu nedenle imparator ta-

16 Kajdan, *Armiane*, hemen her yerde; aynı yazar, *Sotsial'nyi sostav gospodstvuişego klassa Vizanti XI-XII vv.* (11.-12. Yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu Egemen Sınıfının Bileşiminde Ermeniler) (Moskova: Nauka, 1974).

17 Bu tam doğru değildir, çünkü tarım yasaları, özellikle genelde 996'ya tarihlenen II. Basil yasası *dynatoi*yi çok kesin, hatta yasal biçimde tanımlar. Öte yandan bu yasal tanımlama, tanımın genişliği nedeniyle ciddi bir toplumsal hareketlilik olduğuna işaret eder. Bkz. Vryonis, *Internal History*, s. 193-214.

rafından ya da siyasi, ekonomik ve toplumsal arka çıkma sayesinde toplumsal hiyerarşide birdenbire (hatta tek bir kuşakta) yükselmek için hâlâ fırsat vardı. Bu iç hareketliliğe rağmen, Bizans toplumu sosyal statülerin sabitleşmesi doğrultusunda çoktandır tutarsız bir yönelime sahipti.

Kajdan Bizans aristokrasisinin diğer özelliklerini zenginlik, devlette yüksek bir mevki ve unvanlar ile *eugenes*, yani soylu kavramına ulaşmakla ilgili terimlerle belirlemişti. Dolayısıyla Ermeni unsur, Yunan unsurların yanı sıra diğer yabancıların da yapacağı gibi, bütün bunlar aracılığıyla Bizans aristokratik yapısına dahil olmuştu. Bu Ermenilerin bazıları bir Gürcü sosyo-kültürel çevreyle bütünleştiler ve Gürcü unsurla birlikte Kalkedoncu, yani Konstantinopolis Kilisesi mensupları oldular; bu, Dayk bölgesinde özellikle çarpıcı bir durumdu.

Ermenilerin Bizans aristokrasisine yoğun bir şekilde dahil olması, Kajdan'a göre öncelikle Bizans sınırlarının Ermeni topraklarını da kapsayacak şekilde doğuya doğru genişlemiş ve ikinci olarak da, Bizans'ın esnek ve henüz oturmamış bir toplumsal ve etnik yapıya sahip olması ön koşulunu gerektirir.

Kajdan son olarak, "Bizans aristokrasisindeki Ermeni kökenli kesim yüzde kaçlık bir orana tekabül ediyordu?" sorusunu sormakta ve yanıtlamaktadır. Yukarıda gördüğümüz gibi, yazar doğrudan Ermeni kökenli olan -Ani sülalesi, Pahlavuni, Rupenyan, Mosele, Daronlular, Vahram, Kekaumenos, Ardžruni (Senekerim), Kokkovasile, gibi- bazı aileler, dört Ermeni-Gürcü ailesi ve bir şekilde Ermeni kökeni olan yirmi aile saptamıştı. Dolayısıyla, ataları Ermeni olan ya da olabilecek Bizanslı ailelerin oranı, Kajdan'ın Bizans aristokrasisine ilişkin daha önceki kitabında inceleyip tanımladığı yaklaşık 300 Bizanslı aristokratik ailenin yüzde 12 ile 15'i kadardır.

Yazar ayrıca bu Ermeni-Bizanslı ailelerin yüzde 8'inin sonunda önemlerini yitirdiği, yüzde 42'sinin askeri-idari aristokratlardan oluştuğu ve bunların yüzde 37'sinin giderek kentli Bizans toplumuna asimile olduğu, ailelerin yüzde 13'ünün ise Bizans senatörlerinin saflarına katıldığı bilgilerine ulaşmıştı.

Kajdan, kaynak eksikliği nedeniyle Ermeni-Bizans aristokrasisinin kronolojik akışını saptayamamış, ama 12. yüzyıl sonlarında, kuşkusuz, Türklerin Ermeni topraklarını ve Bizans Anadolu'su'nun büyük kısmını işgali sonucu, bunların sayısının azaldığını kaydetmişti. Bizans devletinin hızla zayıflamasının ve çöküşünün yakın olmasının da bu düşüş eğilimine katkısı olmuş olabilir. Bu, Bizans aristokratik sınıfında Latin, Gürcü ve Türk unsurların yükselişine tanık olunan bir dönemdi.¹⁸

Ermeni-Bizans aristokrasisinin bölgesel dağılımı, kronolojik dağılımının tersine, Küçük Asya'nın doğusu, hatta genel olarak Küçük Asya ile sınırlı kalmamış, hem Anadolu hem de Avrupa eyaletlerine yayılmıştı. Gene de bu dağılım güney İtalya, Tuna sınırı, Bulgaristan gibi sınır eyaletleri ile Ermenistan'da özellikle belirgindi.

Kajdan kentleşme, ekonomik entegrasyon, din değiştirme, eğitim ve dilde Hellenleşme olgularının giderek Bizans aristokrasisinin bu kesiminin Bizanslılaşmasına ve asimilasyonuna yol açtığı sonucuna varır. Daronlu bu Ermenilerin Bizans aristokrasisine geçişinin ne anlama geldiğini Kajdan'ın çalışması üzerinden açıkça görebiliriz. Ama bu çalışma gene de Daron seçkinlerinin yalnızca küçük bir grubunu ele almaktadır. Peki, Bizans kontrolü Daron'da ya da gene onların kontrolündeki diğer Ermeni bölgelerinde kalan diğer Ermeniler için ne anlama gelmişti?

18 Speros Vryonis, Jr., "Byzantine and Turkish Societies and Their Sources of Manpower," V.J. Parry ve M.E. Yapp, *War, Technology and Society in the Middle East*, (Londra ve New York: Oxford University Press, 1975) içinde, s. 125-52. J.C. Cheynet, "Du pronom au patronyme: Les étrangers a Byzance (XIe-XIIe siecles), ed. Nicolas Oikonomides, *Studies in Byzantine Sigillography* (Washington, DC: Dumbarton Oaks, 1987) içinde, s. 59'da yabancıların Bizans'ta asimilasyonunun iki ila üç kuşakta gerçekleştiğini gösterir. Bizans aristokratik sınıf içindeki Ermenilerin Bizanslılaşması için ayrıca bkz. I. Brousselle, "L'intégration des Arméniens dans l'aristocratie byzantine au IXe siecle," Garsoïan, *L'Arménie et Byzance*, içinde s. 43-54; Ermenilerin imparatorluk düzeyinde asimilasyonu için bkz. Speros Vryonis, Jr. "The Vita Basili of Constantine Prophyrogenitus and the Absorption of Armenians in Byzantine Society," ed. Evangelia Kypraiou, *Euphrosynon: Aphieroma ston Manole Hatzidak* (Kutlama: Manoles Hadzidak's'e Adanmıştır), c. 2 (Atina: Apallotrioseon, 1992) içinde, s. 676-93.

Burada kapsamlı çalışmalarına değinilmesi gereken ikinci biliminsanı Viada Arutyunova-Fidanyan'dır. Onun analizi sadece kapsadığı alan bakımından geniş değil, aynı zamanda müthiş derinliklidir ve Karen Yuzbashian, Hratch Bartikian gibi uzmanların ve diğer Rus ve Ermeni biliminsanlarının araştırmalarının özelliklerini taşımaktadır.¹⁹ Arutyunova-Fidanyan'ın yakın tarihli analitik sentezi, hem kendi çalışmalarını hem de bu konudaki Ermeni ve Rus Armenoloji çalışmalarının çoğunu özetlemektedir. Bu açıdan, 10. ve 11. yüzyıllarda Ermeniler ile Bizans arasındaki ilişkilerin siyasi-kültürel evrimini düzenleyen coğrafi ve tarihi faktörlerin derinlemesine bir tahlilidir.

Analizinin merkezinde, yoğun Ermeni-Bizans kesişimlerini barındıran "temas bölgesi" kavramı bulunur. Yazarın kitabı böylece bu kesişim alanını, Bizans İmparatorluğu'nun 10. yüzyılda Daron'u ilhakıyla başlayan ve 11. yüzyıl ortalarında doğudaki Pakraduni topraklarına doğru yayılmasıyla sonuçlanan fetihlerin oluşturduğu geniş coğrafi bölgeden çıkararak merkeze taşır. Ermeni siyasi, askeri, ekonomik ve dini yapıları çoğunlukla ayakta kalmış ve Sebasteia, Kapadokya, Kilikya ve Antakya'ya yapılan kapsamlı göçlerle Yunan, Suriye, Kürt ve Arap bölgelerine yayılmıştı. Buna karşın bu tarihi Ermeni topraklarının birçoğunda da Bizans'ın askeri, idari, dini, ekonomik ve kültürel unsurları ortaya çıktı. Bu nedenle Arutyunova-Fidanyan bu iki komşu toplumun unsurlarını bu "temas bölgesi"nde yapılandırır. İdari uyumu, daha geleneksel Bizans ve askeri yapılarında, ilhak edilen Ermenistan topraklarında görünmeye başlamalarıyla meydana gelen değişimle bağlantılandırır. Buna 11. yüzyılda "temas bölgeleri"nin ordularını ve maliyesini idare eden Ermeni kökenli Bizans general ve idarecilerinin sayısındaki artış eşlik eder.

Daron eyaleti yukarıdaki sürece çok iyi bir örnek oluşturur. Bir Ermeni gatoğigosunun akrabası olan, Pakratid Krikor Pahlavuni, Mezopotamya, Daron, Mantzigerd ve Vaspuragan'ın Bizans dukası atanmıştı; burada Türklere karşı savaşta aktif rol almış ve mezhep

19 V.A. Arutyunova-Fidanyan, *Armiano-Vizantskiiskaia kontaknaia zona (X-XI vv.)* (Ermeni-Bizans Temas Bölgesi, 10.-11. Yüzyıllar) (Moskova: Nauka, 1994).

sapkını (heretik) Ermeni Tontragçılarının yaygınlaşmasına başarıyla karşı koymuştu.²⁰ Theodosiopolis/Garin'in Bizans dukası ve *katepanos* olarak atanan Ermeni Basilakes (Vasil), yerel Ermeni birlikleriyle Garin'den yola çıkmış ve 1071'de Mantzigerd'e giden IV. Romanos'a eşlik etmişti. Romanos Selçuklu Sultanı Alparslan'a yenilip esir düştükten sonra serbest bırakılmış ve Konstantinopolis'teki tah-tını Dükas ailesinin elinden geri almaya girişmişti.²¹ Bunu izleyen iç savaşta Romanos'a başlıca askeri destek, daha önce Antakya'ya Bizans dukası olarak atadığı Ermeni Hatatourios'tan gelmişti.²²

Bazı Bizans araştırmacıları uzun zamandır, Bizans köylülerinin askere alınmasına dayanan eski askeri-idari *tema* sisteminin 10. yüzyıl sonları ve 11. yüzyılda zayıflamaya başladığını, *strategos*ların yerini dukaların aldığını ve daha yaşlı, yerel birliklerin yerine *tagmatayı* oluşturan yabancı birliklerin geçtiğini savunurlar.²³ Arut-yunova-Fidanyan Bizans'ın *tema* sistemindeki bu (varsayılan?) değişikliğin en azından Ermeni topraklarında olanını, Ermeni bey ve *nakhhar*ların eski, yerel sosyo-ekonomik sistemlerinin dayatılmasıyla ilişkilendirir.

20 Nina G. Garsoian, "Tondrakites," *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 3, s. 2093.

21 *Oxford Dictionary of Byzantium*'un "Basilakes" maddesi (c. 1, s. 262-63) Basilakes'in Mantzigerd muharebesinde öldüğünü söylerken yanılmaktadır. Bu hatalı bildirim, daha sonraları yaşamış, güvenilir bir Ermeni kaynağından (Urfalı Mateos) gelmiştir. Aslında Basilakes yaralanmış, esir düşmüş ve imparator Romanos ilk kez Sultan Alparslan'ın önüne getirildiğinde onun kimliğini doğrulamıştır. Daha sonra serbest bırakılmış ve kayda değer bir meslek hayatı olmuştur. Bkz. Vryonis, *Decline*, s. 98 ve aynı yazar, "A Personal History of the History of the Battle of Mantzikert," der. Nicolas Oikonomides ve Speros Vryonis, Jr., *Byzantine Asia Minor (6th to 12th Century)* (Atina: Cultural Foundation of the National Bank, 1996) içinde, s. 241 –burada, Basilakes'in Mantzigerd'deki sözde (ve hatalı biçimde belirtilen) ölümü konusunda şu kaynağa dayanarak bilgi verilmektedir: der. Eudoxos Th. Tsolakes, *E Synecheia tes Chronographias tou Ioannou Skylitse (Ioannes Skylitzes Continuatus)* (Selanik: yayıncı belirtilmemiş, 1968), *Idyma Meleton Chersonnesou tou Aimou* #150, s. 150-51. Aslında büyük olasılıkla Romanos serbest kaldıktan sonra Basilakes'in de serbest bırakılmasını istemişti. Böylece onun Theodosiopolis'e dönüşü de kolayca açıklanmaktadır. Basilakes Theodosiopolis'in *katepanos*uydu. Bkz. Attaleiates, *Tarih*, s. 153.

22 Attaleiates, *Tarih*, s. 172-74.

23 Aleksandr Kajdan, "Theme," *Oxford Dictionary of Byzantium*, c. 3, s. 2034-35.

Yazar, Ermeni topraklarına Bizans yönetiminin dayatılmasıyla konumları çok daha güçlü hale gelen Kalkedoncu Ermenilere ya da diğer bir deyimle *Txatoi*'ye ikinci ve çok önemli bir rol daha atfeder. Arutyunova-Fidanyan kitabındaki üç ana bölümün ikincisini, kendi terimiyle, "Etno-Mezhepsel Yapı"ya ayırır.

451'deki Kalkedon Konsili'nin kabulü ya da reddi (Nina Garsoïan bununla ilgili birçok konuyu aydınlığa kavuşturmuştur) Ermenilerin mezhep alanında yüzyıllarca bölünmesine sebep olan bir dönüm noktası olmuştur.²⁴ Daron, Mantzigerd, Vaspuragan ve Dayk bölgelerinde önemli Kalkedon Ermeni cemaatleri vardı ve tartışılan dönemde, Bizans devletinin resmi kilisesine mensup olmaları nedeniyle bu gruplar özellikle yüksek konumda bulunuyorlardı. Bu dört bölgedeki Ermeni Kalkedon manastırlarında hazırlanan elyazmaları (ayinlerde kullandıkları) Ermenicenin yanı sıra Yunanca ve Gürcücenin ek kültür dilleri haline geldiğine dair güçlü kanıt oluştururlar. Ama Yunan dili ve edebiyatının etkisinin Kalkedoncu olmayan Ermenilere de yayıldığı anlaşılmaktadır. Geleneksel Ermeni Kilisesi'ne bağlı kalan Krikor Magistros edebi ve klasik Yunancayı öğrenmiş ve bunda ustalaşmıştı; Platon ve Öklid'den Ermeniceye yaptığı çevirilerin Bizans dukası olarak Daron'u yönettiği dönemde gerçekleştirilmiş olması mümkündür.

Bizans egemenliğindeki Daron'u, bu ufuk açıcı iki kitap üstünde yoğunlaşarak, 10. ve 11. yüzyıllara özgü siyasi, askeri, dini, kültürel ve toplumsal yapılar içinde konumlandırmaya çalıştım. 11. yüzyılın sonunda Bizans otoritesinin yerini Selçuklu/Müslüman otoritesinin alması bizi ilgilendiren dönemi sona erdirdi; bunu, Daron'un yaşadığı tarihsel yönelim değişikliğinde ve yeni egemenlerle ilişkili "temas bölgeleri"nde görebiliriz. Ancak bu Ermeni toplumsal, ekonomik ve askeri yapısının büyük bölümü ayakta kaldı ve daha geç bir tarihte hâlâ izleri görülebilirdi. Anadolu'nun doğu kesimlerinde Bizans yö-

24 N.G. Garsoïan, "Quelques précisions préliminaires sur le schisme entre les Eglises byzantine et arménienne au sujet du concile de Chalcedoine: II. La Date et le corconstances de la rupture," Garsoïan, *L'Arménie et Byzance*, içinde, s. 99-112; Karekin Sarkissian, *The Council of Chalcedon and the Armenian Church* (New York: Prelacy of the Armenian Church, 1975).

netiminin sona ermesinden sonra ne olduğunu kavramakta temel önemde olan, Ermeni-Bizans ailesi Gavras'la ilgili yakın tarihli bir inceleme, bu önemli ailenin –ya da en azından bu ailenin önemli bir parçasının– (Konstantinopolis Kilisesi için din şehidi veren) bir Bizans Ermeni ailesinden, bir Selçuklu Ermeni ailesine ve sonunda bir Selçuklu Müslüman ailesine dönüştüğüne işaret etmektedir.²⁵

25 Bartikian, “Les Gaurades,” çeşitli yerlerde.

Bitlis ve Ermeni Tarihleri

Robert W. Thomson

ELYAZMASI ERMENİ TARİHLERİNİN AKTARIMI

Bu makalenin başlığı “Tarihleri”ni çoğul olarak ele alıyor. Niyetim Bitlis’in bir Ermeni kenti olarak tarihini ya da yüzyıllar boyunca Ermenilerin kültürel yaşamlarındaki yerini ele almak değil. Bunun yerine, Bitlis’in bir elyazması üretim merkezi olarak öneminden, bu konuyla ilgili birkaç değerli noktaya dikkat çekmek için yararlanmak istiyorum. Erken dönemlerin klasik Ermeni tarih eserlerinin birçoğu burada, özellikle 17. yüzyılda, Surp Hovhannes Mıgırdıç ya da Surp Garabed Manastırı’nda yeniden kopya edilmiştir. Daha da önemlisi, birkaç metnin günümüze ulaşmasının tek nedeni manastırın başrahiplerinden birisinin, klasik Ermeni edebiyatının ünlü yapıtlarının koleksiyonunu yapmaya duyduğu ilgidir. Bitlis geçen bin yılda kesinlikle Ermeni araştırmacılığının en ünlü merkezi değildi, dolayısıyla Bitlis’in 17. yüzyıldaki bir hayli kısa süreli önemi, Ermeni metinlerinin günümüze kalmasının özünde ne kadar kestirilemez olduğuna işaret etmektedir. Daha sonraki bölümde iki ana noktayı tartışacağım: Ermeni tarihlerinin 5. yüzyıldan günümüze aktarım zincirinin bir halkası olarak Bitlis ve bazı somut belgelerin neredeyse tesadüfen sağlam kalması.¹

Giriş mahiyetinde yararlı olacak bir örnek: Ermeni tarihinde, ününü Ermeni alfabesinin mucidi Maşdots kadar hak eden çok az

1 Daha önceki önemli çalışmalar: Nerses Aginyan, *Pağesi tbrotsi, 1500-1704* (Pağes Okulu, 1500-1704) (Viyana: Mikhitaryan, 1952) ve Hamazasp Vosgyan, *Vasputagan-Vani vankeri* (Vasputagan-Van’ın Manastırları), c. 3 (Viyana: Mikhitaryan, 1947), s. 896-914.

kişi vardır. Onun önderliği yalnızca Ermeni Kilisesi'ni değil, ülkesinin tüm kültürel yaşamını dönüştürmüştür. Onun yaşamı ve faaliyetleri, öğrencilerinden biri olan Görün tarafından anlatılmıştır; ustasının özgeçmişini yazan Görün'ün bu eseri muhtemelen Ermeni edebiyatındaki en erken orijinal yapıttır. Manuk Abeğyan, *Vark Maşdotsi* (Maşdots'un Yaşamı) üzerine yaptığı eleştirel basımda, bu eserin 40 sayfalık kısaltılmış haline yer vermiş ve bu şekliyle eser defalarca basılmış ve birçok dile çevrilmiştir.²

Ancak, elimizdeki baskılardan güvenle okuduğumuz metnin gerçekten Görün'ün on beş yüzyıl önce yazdıklarını yansıtip yansıtmadığı sorusu da akla gelmektedir. Öncelikle, orijinal elyazmasına, yani Görün'ün, sonraki tüm diğer kopyalar için temel olarak kullanılan imzalı metnine sahip değiliz. Bazı bölümleri 14. yüzyıl elyazmaları sayesinde günümüze kalmışsa da, kitabın ilk tam metni, 1672'de Bitlis'te kopyası çıkarılan bir elyazmasının son bölümü olarak karşımıza çıkar. Muhtemelen bu bölüm söz konusu tarihten sonra eklenmiştir. Ayrıca, bilinen tüm elyazmaları, halen Erivan'da, MS 2639 numarasıyla Madenataran'da bulunan bu kopyadan türemiştir. Eğer Bitlis'teki kütüphane yansaydı, Görün'ün *Vark Maşdotsi*'sine ancak bölük pörçük parçalar halinde ulaşabilirdik. Yüzyıllar boyunca Ermeni binalarının ve hazinelerinin nasıl bir yıkıma uğradığını çok iyi biliyoruz.

İkincisi, Görün'ün döneminden 1672'ye geçen bin iki yüz yıl hayli uzun bir zamandır. Belki de kâtipler metni daha eski örneklerden kopyalarken kazayla hatalar yapmışlardı. Hatta bütün sayfaların sıralarının bozulmuş olması bile mümkündür. *Vark Maşdotsi*'nin kronolojisinin, bugün elimizde olduğu biçimiyle, epey karışık olduğu kuşkusuzdur. Metinlerdeki sorunlara ifrata varan çözümler getirmeye oldukça yatkın olan ünlü Mikhitarist araştırmacı Nerses Aginyan, bu özgeçmişin bölümlerinin tümüyle yeniden düzenlenmesini önermişti.³ Geniş çevreler onun izinden gitmese de Aginyan bize en azından

2 Görün, *Vark Maşdotsi* (Maşdots'un Yaşamı), der. Manuk Abeğyan (Erivan: Haybedhrad, 1941). Yapıt, Caravan Books'un Classical Armenian Text Reprint Series adlı dizisinde, Krikor Maksoudian'ın önsözü ve Bedros Norehad'ın İngilizce çevirisiyle yeniden basılmıştır (Delmar, NY: Caravan Books, 1985).

3 Nerses Aginyan, "Badmutyun Varuts S. Maşdots Vartabedi: Kinnutyun yev

metnin bütününe görüldüğü biçimiyle kabul etmekte ihtiyatlı davranmayı öğretti.

Üçüncüsü, aynı özgeçmişin daha kısa bir biçimi daha erken elyazmalarından bilinmektedir. Ama bu biçim orijinal değildir. Görün'ün metni, kimi değişiklikler getirilerek, birçok şey atlanarak ve bazı bölümler kısaltılarak yeniden yazılmıştır. Bu kadar farklı bir metnin basit kâtip hatalarından kaynaklanmadığı, bilinçli bir yeniden yazımın ya da revizyonun ürünü olduğu açıktır. Hemen şunu ekleyeyim ki, Movses Khorenatsi Görün'ün metnini bildiğine göre, eserin yeniden işlenmesi 17. yüzyıldan çok önce ve Bitlis dışında bir yerde yapılmıştı.⁴ Bitlis'in Ermeni tarihlerinin kopyalanması ve günümüze kalması açısından önemini değerlendirirken, metinlerdeki olası revizyonları dikkatten kaçırmamalıyız, çünkü bu konudaki tek örnek Görün'dür.

BİTLİS'İN VE ARAŞTIRMACILARININ ERKEN TARİHİ

Bitlis adını ilk kez Ermenice *Aşkarhatsuyts*'da [Coğrafya] duyuyoruz. 7. yüzyıl başlarında, belki 630'larda yazılan yapıt, ülkeyi Pers ve Bizans etki alanlarına bölen 591 antlaşmasından sonraki Ermenistan'ı anlatmaktadır. İki versiyonu ya da düzeltmeleri olan metinlerden biridir. Yalnızca, daha uzun olan orijinal versiyon Bitlis'ten –Ermenice Pağış– söz ederek, bunu Van Gölü'nün batı ucunda olan Pıznunik eyaletinde bir kale (*pert*) olarak tarif eder.⁵

pnakir" (Surp Maşdots Vartabed'in Yaşamının Tarihi: İnceleme ve Özgün Metin), *Mikhitart Donakirk* içinde, *Hantes Amsorya*'nın 63. cildi (1949), s. 171-320.

- 4 Görün hakkında yakın tarihli bir çalışma ve iki revizyonun karşılaştırılması için bkz. Gabriele Winkler, *Koriwns Biographie des Mesrop Maštoc'*, *Orientalia Christiana Analecta* dizisi içinde, no. 245 (Roma: Pontificio Istituto Orientale, 1994).
- 5 *Aşkarhatsuyts* (Coğrafya), der. Arsen Soukry, Fransızca çevirisiyle birlikte, (Venedik: Mikhitaryan, 1881), s. 31; Robert H. Hewsen'in önsözüyle (Delmar, NY: Caravan Books, 1994). Ayrıntılı yorumlarla İngilizce çevirisi için bkz. Robert H. Hewsen, *The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhac'oyc')*: *The Long and the Short Recensions* (Wiesbaden: Reichert, 1992). Pağış'e ayrıca Vartan'ın 13. yüzyıl *Aşkarhatsuyts*'unda değinilir: *Aşkarhatsuyts Vartana Vartabedi* (Vartan Vartabed'in Coğrafyası), der. Haik Perperian [Hayk Berberyan] (Paris: Araks, 1960),

Bir kuşak kadar sonra, Sepeos'a atfedilen tarih Pağes'ten, Van Gölü'nün güneybatısındaki Rışdunik eyaletinde bir *pert* diye söz eder.⁶ Bu metin, yalnızca Bitlis'te yapılmış bir kopyası sayesinde bilinen bir diğer tarih metnidir –aslında Gorün'ün orijinal metnini içeren 1672 tarihli elyazmasının aynısıdır. Bu elyazmasında Pağes "Bağages" olarak yazılmıştır. Aynı imla Tovma Ardzruni'nin tarihinde de bulunur. Tovma, Pağes'i Müslüman bir *şahastan*, yani başkent diye adlandırır. O tarihte kent, Diyarbakır emirlerinin kontrolündeki bir eyalet başkenti idi ve hükümdarı Musa ibn Zurara, Daron prensi Pakarad'ın kız kardeşlerinden biriyle evlenmişti. Tovma'nın tarihinin günümüze kalan en eski elyazması 1303'te, Akhtamar Adası'nda tamamlanmıştı ve burada da kentin adı Bağages diye geçer.⁷ Yunanca bir Bizans metni de buraya Balales Geçidi olarak değinir.⁸ Ama daha sonraki Ermeni yazarların tümünde "Pağes" kısa biçimiyle görülmektedir; isim Arapçada Badlis, eski Türkçede Bidlis'tir.⁹

s. 41.

- 6 *Badmutyun Sepeost* (Sepeos Tarihi), der. Kevork V. Apkaryan (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1979), s. 165. Piskopos Sepeos'un bu eserin yazarı olduğu kuşkuludur; yaklaşık aynı dönemden *Heraclius Tarihi* adlı yapıt ancak parçalar halinde bilinmektedir. Bkz. Robert W. Thomson ve James Howard-Johnston'ın İngilizce çeviriye önsöz ve tarihi yorumları, *The Armenian History Attributed to Sepeos* (Liverpool: Liverpool University Press, 1999) ve Apkaryan'ın önsözü.
- 7 Akhtamar'daki manastırda kopya edilen elyazmasının baskısı için bkz. *Tovmayi vartabedi Ardzrunvo badmutyun danin Ardzrunyats* (Tovma Vartabed Ardzruni'nin Ardzruni Sülalesi Tarihi), der. Kerope Badganyan (St. Petersburg: Skorokhodov basımı, 1887), s. 110, Robert W. Thomson'un önsözüyle yeniden basım (Delmar, NY: Caravan Books, 1991), *Thomas Artsruni: History of the House of Artsrunik*, çev. ve yorum. Robert W. Thomson (Detroit: Wayne State University Press, 1985).
- 8 Ernst Honigmann, *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071* [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, 3: Alexander A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, c. 3 (Brüksel: Institut de Philologie et d'Histoire Orientales, 1935)], s. 32 –Kıbrıslı Georgios, *Descriptio Orbis Romani*'ye atfen. Yaklaşık 600'de derlenen bu metin güneybatı Ermenistan'a büyüklüğüyle orantısız bir yer vermiştir; muhtemelen, daha geç bir dönemde, 9. yüzyılda yaşayan bir editörün metne ek yaptığı anlaşılmaktadır. Bkz. Hews, *Geography*, s. 31 n118.
- 9 *Encyclopædia of Islam*, yeni baskı, c. 1, (Leiden: Brill, 1960), s. 1206-07, "Bid-

İsmin kökeni bilinmemektedir, ama bu spekülasyonları önlememiştir. Aram Ğanalaryan'ın geleneksel masal derlemesi *Avantabadum*'a göre soğuk bir kış günü bir eşek ahırından çıkmış ve hemen aşağıdaki vadide ölmüştü. Ertesi bahar karlar eridiğinde eşek donmuş halde bulunmuştu –isim buradan gelmektedir: *bağ-eş* (soğuk eşek).¹⁰

Kent, Ermeni kaynaklarında ancak ara sıra görünür. Urfalı Mateos 1055'te buradan, Sultan Tuğrul'un Manazgerd (Malazgirt) kuşatmasında kullanılmak üzere bir mancınık aldığını söyler. Aslında imparator II. Basil tarafından yaptırılmış bu Yunan mancınığı, korku ve dehşet saçan bir makineydi. Manazgerd savunucularının şansına, bir mancınık vurucu tarafından ilk atışta çalışmaz hale getirildi.¹¹ Vakanüvis Anili Mikhitar, Pağış'e Gürcistan kraliçesi Tamar döneminde (1184-1213) Gürcülerin Türklerden aldıkları kentlerden biri olarak değinir. Ama kentin Müslümanların denetimine yeniden girmesi uzun sürmez.¹²

Gene de 15. yüzyıla gelindiğinde kentin içinde ve çevresinde birkaç kilise ve manastır vardı ve Bitlis bir elyazması üretim merkezi haline gelmişti.¹³ Krikor Tatevatsi'nin vaazları 1410'da, yazarın ölümünden önceki yıl, yeri tam olarak belirtilmese de, Pağış'te

lis" maddesi.

- 10 Aram Ğanalaryan, *Avantabadum* (Geleneksel Masallar) (Erivan: Manuk Abeğyan Edebiyat Enstitüsü, 1969), s. 160. Diğer popüler etimolojiler ve Frédéric Macler'in alıntı yaptıkları ["Notre Dame de Bitlis", *Journal asiatique*, 11. Ser. 6 1915:360] için bkz. Vosgyan, *Vankeri*, s. 902-03.
- 11 *Badmutyün Matteosi Urhayetsvo* (Urha/Urfalı Mateos Tarihi) (Kudüs: Sirpots Hagopyants, 1869), s. 142; *Armenia and the Crusades: The Chronicle of Matthew of Edessa*, çev. ve yorum. Ara E. Dostourian (Lanham, MD: University Press of America, 1993), II. bölüm, par. 3. Ayrıca bkz. Arisdages Lasdivertsi, *Badmutyün* (Tarih), der. Karen N. Yuzbashian (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1963), s. 92; Fransızca çevirisi: Marius Canard ve Haig Berbèrian, *Aristakes de Lastivert* (Brüksel: Editions de Byzantion, 1973), s. 85.
- 12 Mikhitar Anetsi, *Madyan aşkarhaveb hantisanarats* (Dünya Olayları Kitabı), der. Hayrabad G. Markaryan (Erivan: Doğu Enstitüsü, 1983), s. 119, 121. Ayrıca bkz. *Encyclopaedia of Islam*, "Bidlis" maddesi.
- 13 Bkz. Aginyan, Vosgyan ve Macler'in yukarıda anılan yapıtları. Jean-Michel Thierry, *Répertoire des Monasteres arméniens*'de (Turnhout: Brepols, 1993). Bitlis'teki diğer manastırların adını verir, ama kolofonların, elyazmalarının üretildiği diğer bir mekân olarak gösterdiği kiliseleri saymaz.

kopya edilmişti.¹⁴ 1450'de Surp Hovhannes Mıgırdıç Manastırı'nda bir *Çaşots* (dua kitabı) kopyalanmıştı. Bu, adı geçen manastırdan günümüze kalmış en erken elyazmasıdır.¹⁵ Surp Hovhannes Manastırı'nın genelde kullanılan adı Amırdol ya da Amırdolu, "kısırın oğlu" anlamına gelen ve Luka İncili'nin ilk bölümünde anlatıldığı gibi Elizabet'in oğlu Yahya'nın kastedildiği *Amlordi*'nin bozulmuş bir biçimidir.

Bilindiği kadarıyla, bir okulun kurulduğu 17. yüzyıldan önce manastırda yalnızca birkaç elyazması kopya edilmişti. Surp Asdvadzadzin Manastırı'nda bir okul vardı, ama bu 1600 dolayında kapanmıştı. Amırdol'daki okulun 1599'da manastırın tamir edilmesinden sonra açıldığı anlaşılmaktadır. Okulu kuran Amırdol başrahibi Parseğ Pağişetsi 1615'te ölmüştü. Onun öğrencilerinin ve ardıllarının bu tarihten sonraki faaliyetleri oldukça iyi bilinmektedir ve burada ayrıntılandırılmalarına gerek yoktur.¹⁶ 17. yüzyılda yaşayan tarihçi Tebrizli Arakel'in okulu uzun uzun anlattığını ve okulun "eskilere" dayandığını söylediğini belirtmek yeterlidir. Tarihçi burayı bir *tasadun vartabedats*, yani "âlim yüksek okulu" olarak tanımlar.¹⁷ *Ermeni Ansiklopedisi*'nde okulun statüsünün "üniversite" (*hamalsaran*) olarak verilmesi yanıltıcı olabilir.¹⁸ Her durumda, Arakel'in anlatımı bu kurumun çalışması hakkında daha açık bir fikir vermektedir.

Arakel'in tarih metninin 29. bölümünde şunlar yazılıdır: "Pağış kentinde, Amırdol denilen manastırda, eskiden beri bir *vartabedler* yüksek okulu [*tasadun*] vardı; onlar birbirlerini izleyerek, babalarımızın zamanına kadar ulaştılar." Burada yazarı ilgilendiren öğretmenler

14 Şimdi Madenataran'da, MS 5740.

15 Vosgyan, *Vankeri*, s. 904. 1495'e tarihlenen bir İncil şimdi Madenataran'dadır: MS 5751.

16 Bkz. Nerses Aginyan'ın yukarıdaki 1. notta belirtilen kapsamlı çalışması.

17 Arakel Tavrijetsi, *Kırk badmutyants* (Tarihler Kitabı), ed. L.A. Khanlaryan (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1990), s. 311; *Collection d'histoires arméniens*, c. 1 içinde, çev. Marie F. Brosset (St. Petersburg, Bilimler Akademisi, 1874).

18 *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran* (Ermeni Sovyet Ansiklopedisi), c. 1 (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1974), s. 333, "Amırdolu Vanki Tıbrotsı" (Amırdol Manastırı Okulu) maddesi.

silsilesidir; öğretmenler, Krikor Tatevatsi'nin öğrencilerinin yolunda ilerlemişlerdi ve her biri eğitim esasını (*kavazan*) bir sonrakine geçirmişti. Bu silsilede sekizinci kişi olan Parseğ Kavartsi hakkında Arakel şunları söyler:

O, Ermenistan *vartabed*lerinin din dışı [*ardakin*] bilimler ve gramer konusunda hiç bilgileri olmadığını farkındaydı ve yalnızca kendisinin değil, tüm ulusun bu görgü ve bilgiye ulaşmasını büyük bir özlemle istiyordu. Bu nedenle eline sürekli seküler kitaplar alıyor ve bunları tam olarak anlamasa da gayretle okuyordu. İşe *Tanımlar Kitabı* ile başladı.¹⁹ Son bölüme kadar okudu, sonra birinci bölüme geri döndü. Okudukça başa döndü, ta ki bütün içeriğe aşına olana kadar. Sonra bir başka bölüme geçti ve bu şekilde *Tanımlar*'ın onuncu bölümüne kadar devam etti.²⁰

Kitaba tam olarak hâkim olduktan sonra onu başkalarına da öğretebildi. Sonra *Tanımlar*'ı bırakarak, içeriğini inceleyip denemek üzere Porfiryus'a geçti. Büyük bir çabayla kitaba başladı ve yoğun emek harcayarak günlerce Porfiryus'u okuyup, yeniden okuduktan sonra, Kutsal Ruh'un inayetiyle cinsleri ve türleri anladı.²¹

Arakel, Parseğ'in öğrencilerinin çabalarını, özellikle de sonunda "tüm din dışı kitapları kavrayan ve uzmanlaşan," çalışkan Melkiset'i anlatır. Arakel bu kitaplarla, Tavit'in *Tanımlar*'ını, Porfiryus'un *Kategoriler*'ini, Aristoteles'in *Yorumlar Üstüne*'sini ve diğer felsefi me-

19 Bu, Tavit'in ünlü felsefeye giriş kitabıdır – *Tavit Anhağt: Sahmank Imasdasirutyun* (Yenilmez David: Felsefi Tanımlar), ed. Sen S. Arevşadyan (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1960); Bridget Kendall ve Robert W. Thomson, *Definitions and Divisions of Philosophy by David the Invincible Philosopher*'in içinde, karşı sayfalarda İngilizce çevirisiyle yeniden basım (Chico, CA: Scholars Press, 1983).

20 Bu ünlü kitabın Arakel'in elindeki kopyasında farklı bir numaralama olup olmadığı kesin değildir, ama standart modern baskılarda 21 bölüm bulunmaktadır.

21 Arakel'in Porfiryus'un *Etsagoge* (Giriş) yapıtını mı kastettiği kesin değildir. Giriş ve Ermenice metin için bkz. *Tavit Anhağt Pilisopayi madenakrutyun* (Felsefeci Yenilmez David'in Eserleri) (Venedik: Mikhitaryan, 1932), s. 133-56. Yorum için bkz. *age*, s. 157-263 ve Sen S. Arevşadyan, *Tavit Anhağt: Verludzutyun neradzutyun Porpyuri* (Yenilmez David: Porfiryus'un Girişi Üstüne Yorumlar) (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1976).

tinleri kastetmektedir. Melkiset daha sonra Eçmiadzin'e giderek bu konularda ders vermiş, 1630'da Erivan'da ölmüştü. Arakel, Melkiset'in derslerini dinleyen din adamları ve keşişlerin başka yerlerde öğrenmeye ve öğretmeye devam ettiklerini anlatır ve İsfahan'ın âlimlerine vurgu yapar.

Arakel gerek bu bölümde, gerekse 1654 yılında tamamladığı bu tarih metninin başka herhangi bir yerinde, Ermenistan'ın eski tarihleri hakkında bir şey söylemediği gibi, eskinin Akatankegos, Yeğişe gibi ünlü yazarlarına değinmez. Bu *Tarihler*'in aktarımında Bitlis'in önemi, esas olarak daha geç dönem *vartabed*lerinden olan Vartan'dan kaynaklanır. 1650'de takdis edilen Vartan, 1662/63'te Amırdol'un başrahibi olmuştu. 1704'te öldü ve kiliseye gömüldü. Yaşamı boyunca sık seyahat etti; çok saygın olduğu için, Gatoğigos'un *nviragi* (elçisi) olarak resmi ziyaretlerde kendisinden yararlanıldı. Seyahatleri nedeniyle Bitlis dışında yazılmış kolofonlarda sık sık adı geçer. Ama ben burada, kolofonların ondan *ısdatsog* (hami) diye söz ettikleri dönemde, Amırdol Manastırı'nda, onun yönetiminde yazılan Ermeni tarihleri üstünde durmak istiyorum.

BİTLİS'TE KOPYA EDİLEN ELYAZMALARI VE BUNLARIN ÖNEMİ

Bitlis'te, özellikle de Surp Hovhannes Mıgırdiç Manastırı'nda kopya edildiği bilinen elyazmaları özel bir dikkati hak ederler. Önemli Ermeni elyazması koleksiyonlarının kataloglarının incelemesi güvenilir istatistikler vermese de, kopya edilen tarihlerin diğer türlerdeki kitapların sayısına göre oranını kabaca göstermektedir. Karşılaştırmaya genel bir dayanak olarak, editörlerin 10.400 elyazmasını kataloglar halinde grupladıkları iki ciltlik *Madenataran Kataloğu*'nun dizinlerini kullanıyorum.²² Tarihleri, vakayiname ve bu tür diğer materyalleri içeren elyazmalarının sayısı, toplamın yüzde

22 O. Eganyan, A. Zeytunyan, P. Antabyan, *Tsutsag tzerakrats Maşdotsi anvan Madenatarani* (Maşdots Madenataranı Elyazmalarının Kataloğu), c. 2 (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1965-1970).

10'undan biraz azını oluşturur. Bu tabloda Bitlis'e hangi oran denk düşmektedir? Madenataran dışındaki koleksiyonlardaki Bitlis elyazmalarının sayısı, rakamların bir anlam ifade etmeyeceği azlıktadır.²³ Bu nedenle sayılarımı gene Madenataran'daki koleksiyona dayandırıyorum. Bitlis'te yazılan elyazmalarının toplam sayısı bu koleksiyonda halihazırda 82'dir; bunların 28'i Amırdol Manastırı'nda yazılmıştır. Ama Ermeni tarihleri ya da vakayinamelerini içeren elyazmaların sayısı, bu oranı tersine çevirmektedir. Bunlardan Amırdol'da kopya edilen ve tümü başrahip Vartan'la bağlantılı dört, Van'da kopya edilen, ama gene Vartan'ın sipariş ettiği bir adet vardır; Bitlis'te başka bir yerde kopya edilenlerin sayısı ise yalnızca ikidir. 28'de dört, bütün elyazmaları içindeki tarihlerin yüzde 10 ortalamasından fazla olduğu gibi, bu dört elyazmasının hepsi de 1672 ile 1689 arasındaki on sekiz yılda yazılmıştır.²⁴

Bu dört elyazması neden bu kadar önemlidir? Önce bunların içeriklerine bir bakalım. Ermenistan'ın erken ve ortaçağ dönemlerindeki belli başlı tarihçilerinden oluşan etkileyici bir liste var karşımızda: Akatankeğos, Görün, Yeğişe, Ğazar Parbetsi, Movses Khorenatsi, Sepeos, Ğevond, Hovhannes (Gatogigos) Traskhanagerdtsi, Urfalı Mateos (Mateos Urhayetsi), Samuel Anetsi (Anili Samuel), Giragos Kantzagetsi, Vartan Areveltsi, Isdepanos Orbelyan ve *Gürcü Vakayinameleri*'nin Ermenice uyarlaması. Eğer 1669-74'te Van'da Vartan Pağışetsi için yazılan elyazmasını da dahil edersek, listeye Asoğig,

23 Diğer önemli koleksiyonlar Kudüs, Viyana, Venedik ve Yeni (Nor) Culfa'dır. Bernard Coulie'nin *Répertoire des Bibliothèques et des Catalogues de Manuscrits arméniens*'de (Turnhout: Brepols, 1992) listelediği kataloglara şimdi, Kudüs koleksiyonu için Norayr Boğaryan'ın son cildi (no.11,1991) ve Venedik koleksiyonuna 872-992 no.lu tarihlerin elyazmalarını içeren, Sahak Cemcemyan'ın 6. cildi (1996) eklenmelidir. Kudüs koleksiyonunda yer alan Amırdol'da kopya edilen elyazmalarının hiçbirisi tarih metni değildir. Venedik koleksiyonunda, Hovhannes Traskhanagerdtsi ve Isdepanos Orbelyan'ın, orijinalleri Amırdol'da yazılan, daha geç dönemde yapılan kopyaları vardır (no. 949 ve 976). 1683'te Pağış'te Surp Giragos Manastırı'nda yazılan, no. 908'deki Movses Khorenatsi, Asoğig ve Samuel Anetsi tarihlerinin örneklerini Vartan sağlamıştı. Viyana'daki koleksiyon da Pağış'te yazılan tarihlerin birkaç geç kopyasını içermektedir.

24 Bu metinler şunlardır: Madenataran MS 1896 (MS 1689), 1899 (MS 1676), 2639 (MS 1672), 5501 (MS 1683/84).

Arisdages Lasdivertsi, Hovhan Mamigonyan ve Mikhitar Ayrivanetsi ile Ğevond, Isdepanos ve Gürcü *Vakayinameleri*'nin ek kopyalarını²⁵ ilave edebiliriz.

Klasik Ermeni tarih eserlerinin büyük bir kesimini oluşturan bu önemli yapıtların tümünün yalnızca bu beş elyazması sayesinde bilindiğini iddia etmiyorum. Daha eski kopyalarından bilinen ya da başka yollarla günümüze taşınmalarını Vartan'ın çabalarına borçlu olmadığımız çok sayıda metni listeden eleyebiliriz. Bu metinler (kronolojik sırayla) şunlardır:

YEĞİŞE: İlk kez Madenataran'da MS 1890 numarasıyla onaylandı, 1174 tarihli.

HOVHAN MAMİGONYAN: MS 1220 tarihli, Madenataran MS 1912'den bilinmektedir.

VARTAN AREVELTSİ: Venedik MS 516'dan bilinmektedir; 1304'ten önce yazılmıştır.

MOVSES KHORENATSİ, ASOĞİG ve ARİSDAGES LASDİVERTSİ: Madenataran MS 2865'ten bilinmektedir, 14. yüzyıldandır.

ISDEPANOS ORBELYAN: Madenataran MS 6271'den bilinmektedir, 14. yüzyıldandır.

URFALI MATEOS: Madenataran MS 6686'dan bilinmektedir, MS 1582 tarihlidir.

GİRAGOS KANTZAGETSİ: Madenataran MS 1518'ten bilinmektedir, 1594 tarihlidir.²⁶

Ama hâlâ elimizde kayda değer bir liste kalmıştır: Akatankeğos, Gorün, Ğazar Parbetsi, Sepeos, Hovhannes Gatoğigos, Ğevond ve Gürcü *Vakayinameleri*.²⁷

25 Bu şimdi Madenataran MS no. 3070'tir.

26 Yalnızca metinlerin bütünüyle ilgili olan bu listeye daha erken tarihli metin parçaları dahil edilmemiştir.

27 Yazım tarihçelerini çok iyi bilmediğim Samuel ve Mikhitar'ın vakayinamelerini bir kenara bırakıyorum.

AKATANKEÇOS: Ermenicenin en iyi bilinen metinlerinden biridir ve Ermenistan'ın din değiştirmesinin hikâyesi ülke dışında da aynı derecede popüler olmuştur. *Krikor Lusavoriç'in Yaşamı* Yunancaya, sonra da Arapçaya çevrilmişti, ama Ermenicesi günümüze ulaşmadı. Elimizdeki Ermenice metin standartlaştırılmış daha geç bir versiyondur ve bu da Yunancaya ve diğer dillere çevrilmiştir. Bilinen çok sayıda elyazması vardır, ama bunların arasından "birinci grup" diye adlandırılanların başlıca iki kanıtı Bitlis ile ilişkilendirilir. Bunlardan biri 1672'de; diğeri daha erken bir tarihte, 1569'da, Khıntragadar (dilekleri yerine getiren) diye adlandırılan Surp Asdvadzadzin Manastırı'nda yazılmıştı.

GORÜN: Maşdots'un yaşamöyküsünü daha önce tartışmıştık. En erken tarihli tam metin, şimdi Madenataran'da bulunan MS 2639 numaralı, 1672'de yazılmış elyazmasının sonunda bulunmaktadır. Bu elyazması *yergatakirle*, yani majiskül yazıyla yazılmış ve şimdi kaybolmuş olan, daha eski bir metinden kopya edilmişti. Kevork Apkaryan'ın yakın tarihli araştırması, elyazmasının daha önceki bölümleriyle, en sonunda bulunan Görün'ün metninin aynı elden çıkmadığını göstermiştir. Apkaryan kâtibin 1670'de doğan Krikor olduğunu saptamıştır; kâtip daha sonra Amurdol'un başrahibi, ardından da Kudüs patriği olan ünlü Krikor Şıgtayagir'dir.²⁸

ĞAZAR PARBETSİ: Onun tarih metni de 1672 tarihli aynı elyazmasının içinde bulunur. Günümüze kalan kopyaların tümü bundan türemiştir. Görün ve diğer yazarlarda olduğu gibi, bundan daha erken bir döneme tarihlenmiş parçalar bulunmaktadır, ama 1672 tarihli bu elyazması, kopyaları yapılmadan önce kaybolsaydı, metin bir bütün olarak bizim için meçhul kalacaktı.

Ğazar'la ilgili özel bir sorun vardır; Görün'de olduğu gibi Ğazar'ın da iki versiyonu bilinmektedir. Şimdi St. Petersburg'da bulunan, 1200 yılından önceye tarihli bir metin parçası, Bitlis'te yapılan 17. yüzyıl kopyasındaki metinden versiyon olarak farklılık göstermektedir. Değişikliklerin öze ilgili değil edebi kaygılar dolayısıyla yapıldığı anlaşılmaktadır ve bu parça standart versiyona göre biraz daha dolu bir metne sahiptir.²⁹ Bu kadar kısa bir parçaya dayanarak hangisinin

28 Bkz. Apkaryan'ın Sepeos baskısına önsözü (yukarıdaki 6. not), s. 31.

29 Ğazar ile ilgili ayrıntılar için bkz. Charles J.F. Dowsett, "The Newly Discovered

Ğazar'ın orijinaline daha yakın olduğuna karar vermek olanaksızdır. Ama bunun varlığı, söz konusu olan ünlü yazarların metinleri etrafında hâlâ belirsizlikler olduğuna işaret etmektedir. Amırdol başrahibi Vartan'ın Ğazar'daki değişikliklerden şahsen sorumlu olması pek muhtemel değildir, çünkü onun isteğiyle kopya edilen diğer yapıtların metinleri standart versiyonlardan çok farklı değildir.

SEPEOS: Vartan Pağışetsi kopya ettirdiği için günümüze kalan tarihlerden bir diğeridir. Burada, versiyonlara dair çeşitli sorunlardan çok daha farklılarıyla karşı karşıyayız; elyazmasındaki metnin üstünde ne yazar adı ne de başlık vardır. Metin 6. ve 7. yüzyıllarda Ermenistan'ı konu almaktadır ve ilk Müslüman akınlarına ilişkin en erken Ermeni kaynağımızdır. Ortaçağ metinlerindeki referanslar *Heraklius Tarihi* başlıklı Ermenice bir metnin varlığına işaret etmektedir. 7. yüzyılın ilk yarısında hüküm süren İmparator Heraklius, yazarı bilinmeyen bu yapıtta büyük ölçüde öne çıktığından, bunun uzun süredir kayıp olan o tarih olarak tanımlanması şaşırtıcı değildir. Ayrıca, bazı ortaçağ yazarları Sepeos adlı birine atfedilen bir tarihe de değinirler. 7. yüzyıl ortalarında faal olduğu bilinen bir Piskopos Sepeos olduğundan, bu metin 1851'de ilk kez Tateos Mihrtadyan tarafından İstanbul'da yayımlandığında, *Piskopos Sepeos'un Heraklius'a İlişkin Tarihi* diye adlandırılmasından daha doğal bir şey olabilir miydi? Ancak yakın tarihli araştırmalar *Heraklius Tarihi*'nin günümüze kalan parçalarının oldukça farklı bir yapıt olduğunu göstermiştir;³⁰ Pakradunilerin piskoposu Sepeos'un aynı zamanda bir tarihçi olduğunu varsaymak için de hiçbir neden yoktur. Yine de yazarının hâlâ bilinmemesi, metnin, o dönemin Ermeni tarihi üzerine tek kaynağımız olması açısından, büyük önemini değiştirmemektedir.

Fragment of Łazar of Parp's History", *Le Muséon* 89 (1976): 97-122. Görün için bkz. yukarıdaki 4. not. Karş. Manea E. Shirinyan'ın tartıştığı Sokrat'ın *Ecclesiastical History*'sinin iki Ermenice versiyonu: "Ricerche sulla Storia Ecclesiastica de Socrate Scolastico e sulle sue versioni armene," *Annali di Ca'Foscari* 33, böl. 3 (1994): 151-67.

30 Günümüze kalan parçaların çevirisi: Jean-Pierre Mahé, "Critical Remarks on the Newly Edited Excerpts from Sepeos," *Medieval Armenian Culture*, ed. Thomas J. Samuelian ve Michael E. Stone (Chico, CA: Scholars Press, 1984), s. 218-39. Ayrıca bkz. yukarıdaki 6. not.

HOVHANNES GATOĞİGOS: Bu tarih yalnızca 9. ve 10. yüzyıllardaki Ermenistan'ı ayrıntılı bir biçimde betimlediği için değil, yazarın o döneme ait olaylarda kişisel bir rol oynaması nedeniyle de önemlidir. Daha sonra yapılan bütün kopyaların esas aldığı elimizdeki en erken tarihli kopya 1689'da Vartan'ın emriyle Amırdol'da yazılmıştı ve şimdi Madenataran'da (MS no. 1896) bulunmaktadır.³¹

Vartan Pağışetsi'nin çalışması kendi manastırında kopya edilen elyazmalarıyla sınırlı değildi. 1669'da Van'dan bir elyazması sipariş etmişti; şimdi Madenataran'dadır (MS 3070). Bu elyazması diğer metinlerle birlikte Ğevond'un ve *Gürcü Vakayinameleri*'nin kopyasını da içermektedir. Ğevond'un metni 7. ve 8. yüzyıllarda Müslüman egemenliği altındaki Ermenistan'ı ele alır ve bu da o döneme ilişkin tek kaynaktır. Bu metnin en erken örneği şimdi Madenataran'da bulunan (MS 1902) bir 13. yüzyıl elyazmasıdır; ancak bu örnek 17. yüzyılda Bitlis'teydi ve 1664'te orada tamir edilmişti.³² Elyazmasının sonundaki bir kolofon onun yirmi beş yıl sonra, 1689'da Vartan Pağışetsi tarafından Kutsal Eçmiadzin'e sunulduğunu belirtmektedir (daha sonra da buradan Madenataran'a ulaşmıştır). Van elyazmasının ilk örnek metninde, Ğevond'un metnin başı olmadığından, eksik bölüm daha eski olan elyazmasından kopya edilmişti. Van elyazmasının kayıp ilk örnek metni ayrıca, kuzey komşularına ilişkin başlıca Ermeni bilgi kaynağı olan *Gürcü Vakayinameleri*'nin Ermenice versiyonunun bir kopyasını da içeriyordu. Dolayısıyla bu iki tarih metninin, sonraki tüm kopyalarının türediği iki eski elyazması da Vartan'ın elinden geçmişti.

Bitlis'in önemi sadece Vartan Pağışetsi'nin Ermeni tarihlerinin korunmasında oynadığı hayati rolü gösteren bu listeden kaynaklanmamaktadır. Surp Krikor Lusavoriç'ten [Aydınlatıcı Aziz Krikor] sonra Hristiyan Ermenistan'ın kritik ilk yıllarını anlatan *Püžantaran* adlı

31 Hovhannes'in tarihinin, 1736-37'de Venedik'te, Pağış'te yazılan 1680 tarihli orijinalinden yapılmış bir kopyası Paris'tedir. Bkz. Raymond H. Kévorkian ve Armen Ter-Stepanian (Bernard Outtier ve Guévorg Ter-Vardanian'in yardımıyla), *Manuscripts arméniens de la Bibliothèque nationale de France: Catalogue* (Paris: Bibliothèque nationale, 1998), no. 211.

32 Fol. 294a.

kitabın en eski kopyası da 1599'da burada yapılmıştır. Movses Khorenatsi ve Arisdages Lasdiverts'i'nin tarihlerini de içeren elyazması şimdi Kudüs'tedir (MS 341). Yapıt Surp Giragos Manastırı'nda, Sis Gatoğigosu Azaria için yazılmıştı. Gatoğigos bir Bitlis ziyaretinde bu tarihlerin kopyalarını görmüş ve kendisi için yeni bir kopya sipariş etmişti.

Bitlis kuşkusuz 17. yüzyılda Ermeni kültürünün en hareketli merkezi değildi. Ama Vartan Pağışetsi ile meslektaşlarının Surp Hovhannes Mıgırdiç Manastırı'ndaki çalışmaları aktarım silsilesi için çok önemliydi. Vartan'ın klasik Ermeni tarihçilerinin elyazmalarını toplama ve eski metinleri yeniden kopya ettirme doğrultusundaki özenli çabaları olmasaydı, Görün, Ğazar, Sepeos ve diğerlerinin çok sayıda yapıtı günümüze kalmayabilirdi. Onun zamanında Ermeni çevrelerinde matbaacılığın gelişmesi ciddi bir etki yaratıyordu. Ama kitapların basımı elyazmalarındaki orijinal metinler olmadan mümkün olmayacak ve böylece erken dönem Ermeni tarihi hakkındaki bilgimiz ciddi düzeyde azalacaktı.

Pağış/Bitlis ve Daron/Muş'un Sanatı ve Mimarisi

Christina Maranci

Van Gölü civarında ortaçağ Ermenistanı'nın en önemli kültürel merkezlerinden bazıları bulunur: doğuda Vaspuragan bölgesi, güneyde Moks [Bahcesaray] ve aynı adı taşıyan bütün kiliselerin öncülü olan Surp Haç Kilisesi'nin olduğu Akhtamar Adası. Van'ın batısındaki bölge, Muş'u ve Bitlis kentini içeren Daron yöresi de aynı derecede önemlidir. Bölgeyi kısaca gözden geçirdikten sonra bile, burada daha 10. yüzyılda zengin bir sanatsal gelenek olduğunu –bu gelenek bölgenin Osmanlı egemenliği altına girdiği döneme kadar zenginleşmeye devam etmiştir– anlarız. Kubbeli, merkezi planlı kiliseler, ince işlemleri anıtsal heykeller, yani haçkarlar ve sayısız tezhipli kitap –bütün bunların kökenleri Van Gölü'nün batısında bulunur.

Ancak malzemeyi ele almadan önce, bölgenin kısa bir tarihi gereklidir.¹ Antik Daron yöresi daha Urartu zamanlarında önemli bir merkezdi ve Hristiyanlık öncesi dönemde bir Ermeni rahip sülalesinin mülkiyetine geçti. Daron 4. yüzyılda Hristiyan güçleri ile pagan unsurlar arasındaki çatışmalara sahne oldu, sonunda Hristiyanlar galip geldi. Yüzyıllarca süren Mamigonyan egemenliğinin ardından bölge 8. yüzyılda Pakraduni hanedanının bir kolunun eline geçti ve gerek İslam Halifeliği, gerekse Bizans ile ilişkiler sürdüren, ayrı bir

1 Bitlis'e tarihi açıdan bakış ve bibliyografya için bkz. *Armenian Architecture: A Documented Photo-Archival Collection on Microfiche for the Study of Armenian Architecture*, Ermeni anıtlarının çok ciltlik bir mikrofiş koleksiyonu (Zug, İsviçre: Inter Documentation, 1980-1990). Birçok Amerikan araştırma kütüphanesinde mevcut olan set, Vasken Parsegian yönetiminde, Oleg Grabar'ın önsözüyle hazırlanmış, Krikor Maksoudian ve Lucy Der Manuelian tarafından yazılmış ve redakte edilmiştir. Daron yöresi için bkz. c. 6, fiş A-2023 ila A-2033. Bundan böyle *Armenian Architecture*'a somut referanslar mikrofiş sayısı ile gösterilecektir.

prenslik oluşturuldu; ancak bu iki güç daha sonraki üç yüz yıl boyunca Daron'un kontrolü için mücadele ettiler.

Van Gölü'nün güneybatı kıyıları yakınlarında surlu Bitlis kenti, ortaçağın Pağes'i bulunur. Dzora Geçidi üstünde, dağlık bir alanda konumlanan Bitlis erken ortaçağdan Osmanlı dönemine kadar stratejik askeri öneme sahipti ve 10. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına kadar ticari, dini ve kültürel merkez işlevi gördü.

Bitlis ve Muş'taki sanatsal üretim düzeyinin, siyasi istikrarın gelgitleriyle paralel gittiği anlaşılmaktadır. Özellikle Osmanlı döneminde olmak üzere yağma ve baskınlar ve şiddetli depremler sonucu birçok kilise ve içlerindeki hazineler hasar görmüş ya da yok edilmiştir. Gene de yetmiş beşin üstünde anıt hâlâ ayakta durmaktadır.² Bunların arasında bir grup, 7.-10. yüzyıl arası Ermeni mimarisinin özelliklerini sergilemekte, daha geç bir grup ise komşu İslam imparatorluğu ile zengin kültürel değiş tokuşa tanıklık etmektedir.

MİMARI

Muş'un dini yapıları arasında en önde geleni Surp Arakelots [Aziz Havariler] Manastırı'dır (Şekil 1-2).³ Geç ortaçağ geleneğine göre Surp Krikor Lusavoriç [Aydınlatıcı Aziz Krikor] bu kiliseyi, Aziz Petrus ve Aziz Pavlus ile Havari Andreas'ın yaşadıkları yerlerin kalıntılarını saklamak amacıyla kurmuştu. Ama daha gerçekçi kanıtlar yapının inşasının Mamigonyanların Tornigyan kolunun 11. yüzyılın ikinci yarısındaki yükselişleriyle bağlantılı olduğuna işaret etmektedir; çoğu araştırmacı yapının en erken kısımlarının bu tarihte inşa edildiğini düşünmektedir. Daha sonraki yüzyıllarda Surp Arakelots'un

2 Burada kullanılan kaynaklar arasında *Armenian Architecture*, Jean-Michel Thierry, "Monasteres arméniens du Vaspurakan," *Revue des études arméniennes*, yeni dizi, 8 (1971): 215-27 ve yeni dizi, 9 (1972): 137-77 bulunmaktadır. Ayrıca bkz. Nerses Aginyan, *Pağesi tbrotsi, 1500-1704* (Pağes Okulu, 1500-1704) (Viyan: Mikhitaryan, 1952).

3 Anıtın ayrıntılı tarihçesi ve bibliyografya için bkz. *Armenian Architecture*, c. 6, A-2033, A5, pp.1ff; Jean-Michel Thierry, "Le couvent des Saints-Apotres de Mus," *Hantes Amsorya* 90 (1976): kol. 235-56.

din adamları Klatsor ve Kilikya'daki manastırlarla bağlar geliştirdiler, ulusal önemde dini konseylere katıldılar ve hattat odalarında günümüze kalan en büyük Ermenice Yeni Ahit olan Muş *Homilariumunu* [Vaazlar Kitabı] muhafaza ettiler (Şekil 3).

19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarındaki vahşet eylemlerinin yanı sıra en az bir ciddi deprem, manastırın fiziksel yapısına hasar vermiştir (Şekil 4). Ancak binayı orijinal görünüşüne tekrar kavuşturacak kadar kalıntı vardır. Grup, iki şapel ile bir ana kilise, bir narteks (*jamadun*) ve bir çan kulesinden oluşmaktadır.⁴

Ana kilise, belki 10. yüzyıl kadar erken bir tarihte, tuğla ve harçla inşa edilmişti.⁵ Aziz Havarilere adanan yapı, dışta masif bir dikdörtgenle maskelenmiş, dört parçalı bir yaprak biçimindedir. İç bölümün dört kolunun her biri ile gerek doğu, gerekse batıda ikişer katlı olan köşe şapelleri beşik tonozla örtülmüştür. Şimdi çökmüş olan kemerler üstündeki bir kubbe bir zamanlar yapının merkez bölümü üstündeki sekizgen kasnağa oturuyordu.⁶ İç bezemeler arasında duvar resimleri de vardı; apsitte, büyük olasılıkla havarileri temsil eden insan şekilleri hâlâ fark edilmektedir.

Ana kilisenin güney tarafında, 1663 tarihli bir yazıtın olduğu ve bir apsitle sona eren tek bir koridordan oluşan, küçük Surp Isdepanos şapeli vardır. Halen yarı yarıya moloza gömülmüştür.⁷ Manastırın 1555'te inşa edilmiş *jamadunu* da yıkılmıştır. Ancak kalıntılar bunun *jamadun*larda görülen yaygın bir yapı tipi olduğu fikrini vermektedir: Küçük bir kubbe ya da tonozu destekleyen dört bağımsız payandalı, dört köşeli bir oda. *Jamadun*un batı duvarında 1791 tarihli bir çan kulesi vardır, halen kulenin yalnızca en alt katı ayakta.

4 Thierry'ye göre ana kilise ve şapeller 1960'da hâlâ oldukça iyi durumdaydı. Ancak bundan kısa bir süre sonra Muş'tan bir görevli tarafından dinamitlendiği söylenmektedir. Bugün ana kompleks neredeyse tümüyle yıkılmıştır.

5 Bu iddia Thierry'nin mimari tarzını analizine, boyama programının kalıntılara ve duvar işçiliğine dayanmaktadır. Bkz. Thierry, "Le couvent des Saints-Apôtres," s. 245.

6 Kubbe 1663'te tamir edilmişti.

7 Bu şapelin Timur'un yıktığı daha eski bir kilisenin kalıntıları üstünde bulunduğu inanılmaktadır. Bkz. *Armenian Architecture*, c. 6, S-2033, A 10, s. 10.

Ana kompleksin 300 metre kadar kuzeydoğusunda, kiliseden sonra muhtemelen kompleksin en eski binası olan Surp Tateos şapel-i bulunur. Kötü yontulmuş ve kilitlenmiş kargir *jamadund*an farklı olarak, küçük şapel tüften inşa edilmiştir ve oldukça iyi korunmuş durumdadır. Dışı dikdörtgen şekliyle maskelenmiş hac biçimli iç yapının merkezinde kemerler üstünde bir kubbe vardır. Kemerlerin Selçuklu mimarisindekilere benzer sarkıt motifleriyle yapılmış olmaları ilginçtir. Kubbenin dışını bezeyen rölyeفلerde bitkisel biçimler, haçlar ve aslanlar bulunur. Jean-Michel Thierry, tarz benzerliklerine dayanarak, tereddütle, şapel için 13. ile 14. yüzyıllar arasında bir tarih önermiştir.⁸

Muş bölgesindeki diğer önemli manastırlardan biri, 20. yüzyıl başında Osmanlı Ermenistanı'nın en zengin kurumlarından biri olan Surp Garabed'dir. Yerel anlatıya göre buranın yapımı Surp Krikor Lusavoriç'e atfedilse de,⁹ manastır büyük olasılıkla 940'larda Pakraduni döneminde Ermenistan'da manastır hareketinin yükselişle bağlantılıdır. Krikor Magistros ile Arisdages Lasdiverts'i'nin anlatılarının kanıtladığı gibi, manastır 11. yüzyıldan Timur'un 14. yüzyıldaki yıkıcı saldırılarına kadar kültürel bir merkezdi.¹⁰ Yerel anlatı, Sasun prensi Tornig Mamigonyan da dahil olmak üzere bazı önemli siyasi kişilerin burada gömülü oldukları yönündedir. Manastır, Osmanlı döneminde önemli bir dini ve kültürel merkez olmayı sürdürdü. 18. yüzyılda, geleceğin iki Ermeni patriği Surp Garabed'de yaşıyordu: Konstantinopolis Patriği Hovhannes Golod ve Kudüs Patriği Krikor Şıgıtagir.¹¹ Bunu izleyen yüzyılda Mıgırdiç Khirimyan Daron piskoposu oldu ve manastırda bir matbaa, bir okul ve bir dergi kurdu. 20. yüzyılın ilk yıllarında Surp Garabed, Rusya, İran ve Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik vilayetlerinden binlerce hacıya ev sahipliği yaptı ve elde edilen gelirler ve armağanlar, manastırı 1915-16'da yıkımına kadar varlıklı kıldı. Neyse ki manastırın en önemli

8 Thierry, "Le couvent des Saints-Apotres," s. 251.

9 Bkz. *Armenian Architecture*, c. 6, A-2106, A1-2, s. 1-2'deki kaynak tartışması.

10 *age*, c. 6, A-2106, A3, s. 3.

11 1709'da çok şiddetli bir deprem manastırda ciddi hasara yol açtığında, gerek Hovhannes, gerekse Krikor etkilenen yapıların onarımı görevini üstlendiler.

hazineleri keşfedilip yağmalanmadı; bunlar daha sonra Eçmiadzin Ana Makamı'na taşındı. Bunlar arasında 18. yüzyıldan kalma, Surp Hovhannes Mıgırđıç'ın [Vaftizci Aziz Yahya] sağ el kalıntının saklandığı gümüş kakma mahfaza da vardır (Şekil 5).¹²

Şimdi neredeyse tümüyle yıkılmış olan Surp Garabed Manastırını bir zamanlar bir dizi yapı kompleksi içeriyordu; bunların başlıcası, en eski ve tartışma açısından en ilginç gruptur (Şekil 6-8).¹³ Bu aslında içinde birkaç kilise ve şapel barındıran, duvarla çevrili tek bir yapıdır. Batıda, 18. yüzyılda yapılmış bir çan kulesinin birinci katından Kutsal Haç'a adanmış ana kiliseye girilir (Surp Haç). Ferah bir dört köşeli oda olan kilise bir sütun ormanıya perdelenir; on altı adet sütun bir zamanlar taş tonozlar için diyafram kemerleri destekliyordular. Doğudaki küçük apsit, altarı barındırmaktadır.

Daha önce belirtildiği gibi ana kilise Ermenistan'daki dini mimarinin özelliklerini taşımamaktadır.¹⁴ Surp Haç Kilisesi, büyük kare biçimi, çok sayıdaki sütunu ve diğer şapellerin batısındaki konumuyla tarz olarak bir *jamaduna* çok daha yakındır. Ayrıca, kilisenin zemini çok sayıda mezarla doludur (bunlardan birinin Tornig Mamigonyan'a ait olduğuna inanılmaktadır). Krikor Maksoudian'ın işaret ettiği gibi, Ermeni dini kuralları mabetlerin içine gömülmeyi yasaklar.¹⁵ Dolayısıyla alanın aslında bir *jamadun* işlevi gördüğü konusunda fazla kuşku yoktur.

Kilise, kuzeyden başlayarak Surp Asdvadzadzin, Surp Isdepanos, Surp Garabed ve Surp Kevork da dahil olmak üzere, doğusundaki tüm şapellerle bağlantı içindedir. İki merkezi kilise, Surp Garabed ve Surp Isdepanos kubbeleridir, yüksek kubbe kasnakları ve konik çatıları vardır. Ana kompleksin ötesinde geniş hücreleri, bir yemekhane,

12 Rus birlikleri 1916'da Muş'u işgal ettileri zaman Gatogigos hazinelerin Eçmiadzin'e götürülmesini sağladı. Mahfazanın bir resmi için bkz. Jean-Michel Thierry ve Patrick Donabedian, *Les arts arméniens* (Paris: editions Mazenod, 1987), s. 445, şekil. 530.

13 Ayrıca bkz. Thomas A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, c. I (Londra: Pindar Press, 1987), s. 310vd. Sinclair alanın durumunu ve yıkımın boyutlarını oldukça ayrıntılı tartışır.

14 Bkz. *Armenian Architecture*, c. 6, A-2106, A7, s. 7.

15 *age*, A8, s. 8.

hacılar için kalacak yerler ve iki 19. yüzyıl yapısı –piskoposluk ile manastır okulu– bulunur.

Bitlis civarında tarihi ve kültürel önemdeki birkaç manastırın arasında Tuxh'taki [Tuğköyü] Surp Hizdbuzit (Şekil 9-10),¹⁶ Sorp'taki [Reşadiye-Yelkenli] Surp Hovhannes,¹⁷ Goms'daki [Çanakdüzü] Surp Kevork,¹⁸ Mırors'daki [Merus] Surp Tovma¹⁹ ve Khumsa Vank²⁰ vardır. Bunların en ilgi çekicilerinden biri, 19. yüzyılda Kürt baskıları yapının terk edilmesini zorunlu kılincaya kadar bölgede önemli bir konumu olduğu anlaşılan Goms kompleksidir. Thierry'nin belirttiği gibi, geleneksel anlatıya göre manastırın başrahibi aynı zamanda çevredeki Garcgan [Çavuşlar] bölgesinin de piskoposuydu. Yerel anlatı manastırdaki emanetler arasında Aziz Georgios'un başının da bulunduğu yer verdiğinden, manastır çok sayıda hacı için bir çekim merkeziydi.

1960'larda hâlâ bütünüyle ayakta duran bu kompleksin duvarları ana kiliseyi ve manastır binalarını çevreler. Ana kilise çarpıcı düzeyde homojendir: ortaçağ yapılarının çoğundan farklı olarak, hiçbir büyük restorasyon izi göstermemektedir. Ortaçağ Ermeni mimarisi için tipik olan moloz dolma duvarları dışta ve içte aynıdır. Kilise, mimari açıdan, kubbeli ve kabaca haç biçimindedir; haçın kolları beşik tonozla örtülüdür. Doğuda, iki yanında iki katlı yan şapeller bulunan bir apsit vardır. Kilisenin merkezi alanının üstünde yükselen kubbe, on iki kenarlı bir kasnakla desteklenmektedir. Her köşedeki üç adet yelpaze biçimli kemer, kasnak ile kare merkezi alan arasında geçiş sağlamaktadır.

Yontu bezemeler kilisenin pencere ve kapılarına hareket sağlamaktadır ve özellikle ana duvarlardaki kemerli pencereler ilginçtir

16 Tartışma için bkz. Jean-Michel Thierry, "Monasteres arméniens du Vaspurakan," *Revue des études arméniennes*, yeni dizi 9 (1972): 150-53.

17 *age*, s. 153-56.

18 *age*, s. 156-64.

19 Jean-Michel Thierry, "Monasteres arméniens du Vaspurakan," *Revue des études arméniennes*, yeni dizi 8 (1971): 376-79.

20 *age*, s. 379-81. Bütün bu anıtların ayrıntılı betimlemesi ve ilgili bibliyografya için bkz. *Armenian Architecture*, c. 6, A-2013.

(Şekil 11). Batıda pencerenin kemeri kemer taşından yapılmıştır; bunun hemen üstünde, çıkıntılı bir pencere profili biçiminde ek bir kemer görülür. 10. yüzyılda ve daha da erken görülen bu çifte kemerli tasarım nedeniyle Thierry kilisenin inşa tarihi için, muhtemelen Ardżruni hanedanının yükseliş ve bölgeyi kurtarmasıyla bağlantılı olarak, 10. yüzyılı önermiştir.²¹

YONTU

Ortaçağ yontuları Daron ve Bitlis'te de çok boldur. Son onyıllarda Armen Hakhnazaryan ve diğerleri Bitlis kenti içinde ve civarında bulunan çok sayıda haçkarın fotoğrafını çekmişlerdir. Örneğin Hakhnazaryan'ın fotoğrafları Bitlis'te İhlasiye Medresesi yakınlarındaki bazı haçkarları, haç rölyefli sütun parçalarını ve 15. ile 18. yüzyıl arasından Ermeni yazıtlarını belgelemektedir (Şekil 12-13).²² Bu dönemin yontularını, Osmanlı sanatında da benzerleri olan ayrıntılı, kıvrık biçimleri belirgin kılmıştır. Bitlis yakınlarındaki Por'un [İncekaya] mezarlığında bulunan bir başka haçkar grubu ise kare biçimlidir ve üstlerinde büyük Malta haçları vardır; haçların kollarında küçük, yüzük biçimli motiflerden bordürler bulunmaktadır (Şekil 14).²³

Van Gölü'nün güneybatısındaki ortaçağ Ermeni yontuları arasındaki en çarpıcı eser, aslında Muş'taki Surp Arakelots'ta bulunan, şimdi Erivan'daki Tarih Müzesi'nde korunan tahta kapıdır (Şekil

21 Yer sıkıntısı, Daron ve Bitlis bölgelerindeki birçok diğer manastır ve kilisenin incelemesine izin vermemektedir. Ancak hiç değilse şunlara değinmek gerekir: Deveboynu'ndaki Surp Harutyun Manastırı; bunun ana kilisesi olağandışı bir girift tuğla tonoz yapımı sergiler. İli'deki [Dağyöre] Surp Asdvadzadzin Manastırı'nda üç apsitle bir kilise bulunmaktadır; yapı muhtemelen 10. yüzyıldandır, çünkü Thierry'nin kaydettiği gibi Samuel Anetsi bu civarda söz konusu dönemde inşa edilmiş, aynı adlı bir kiliseye değinmektedir. Son olarak, Bitlis yakınlarındaki, 10. yüzyılda yaşamış şair ve mistik düşünür Krikor Naregatsi ile ilişkilendirilen Por Manastırı ya da Pora Vank'a değinilmelidir. Yerel anlatıya göre onun *Mersiyeler Kitabı*'nın orijinal kopyası burada korunuyordu.

22 Bkz. *Armenian Architecture*, c.6, A-2023, A4-B7, s. 4-7.

23 Bkz. Thierry ve Donabédian, *Les arts arméniens*, s. 312; yazarlar burada Por "ekolünü" tartışmaktadırlar.

15). Kapı, tümü cevizden bir çerçeve ve iki panodan oluşur; üstünde bunun 1134'te Toros, Krikor ve Ğugas adlı beyler tarafından yapıldığını gösteren bir yazıt vardır.²⁴ Ana panoların her birinde dört sekizgen biçim dikey bir sırada düzenlenmiştir. Her sekizgenin ortasındaki sekiz noktalı yıldız, ana sekizgenleri baklava ve çapraz biçimlerden oluşan alt motiflere bağlamaktadır. Genel etkisi dantellerin geometrik motiflerini andırmakta, ayrıca İslami geleneklerle temas içinde olduklarına işaret etmektedir.²⁵

Kapı çerçevesi, içinde hayvan ve insan şekilleri olan kıvrımdallardan oluşur. Dikmelerin her birinde gerçek ve hayali hayvanlardan oluşan bir koleksiyon görülür: sağda insan başlı bir kuş, büyük bir boynuzlu hayvan, bir fil, boynuzları birbirine dolanmış bir hayvan, boğa benzeri bir yaratık, bir manda ve başında taç olan bir maymun vardır; sol panoda karaca, eşek, kaplan, panter, at, aslan, çakal ve sivri gagalı bir hayvan bulunur.

Beş insan şekli görülen lento, kapının en karmaşık kısmıdır. Sağda iki silahlı atlı karşı karşıya dururlar; şekillerden biri mızrağını yılanı benzer bir ejderhaya batırırken, diğeri onu izlemektedir. Ejderhanın yanında, üzerinde Theodore adı bulunan bir yazıt vardır.²⁶ Ancak, şekillerin kimlikleri belli değildir; bunlar Sirarpie Der Nersessian'ın önerdiği gibi, ata binmiş azizleri ya da manastırın hamilerini –ortaçağ Ermenistanı'nda soyluları at üstünde avda göstermek olağandı– temsil ediyor olabilirler.²⁷ Solda iki atlı daha vardır. Onlarsa mızraklarını savurarak dört nala giderler. Grupları birbirinden trompet çalan bir melek ayırır. Sevan'daki Surp Arakelots'un ve

24 Der unvanı, Karekin Hovsepyan'ın, unvanın her üç adın da önüne gelmesinin amaçlandığı ve hepsinin de piskopos olduğu sonucuna varmasına neden olmuştur. Bkz. *Armenian Architecture*, c. 6, A-2033, B1, s. 1. Thierry ve Donabédian'ın, *Les arts arméniens*, s. 599'da, kapının farklı eller tarafından yapılmış çeşitli parçaların montajı olabileceğini düşündüklerini belirtmek gerekir. Bu fikir genel kabul görmemiştir.

25 Akla, Kayrevan Ulu Camii'ndeki 9. yüzyıl örneğinde görülen ve benzer geometrik motifler taşıyan, bezemeli tahta minberler gelmektedir.

26 Bu şekillere eşlik eden yazıtların büyük çoğunluğu okunamamaktadır; yalnızca ejderhanın yanındaki Theodore adını kesinlikle çözmek mümkündür.

27 Sirarpie Der Nersessian, *L'art arménien* (Paris: Flammarion, 1977), s. 205.

Datev'deki kilisenin kapıları gibi başka oyma tahta kapılar olmasına rağmen, bu en erken örnektir ve geometrik tarzı, haçkarların oymalarına daha çok benzeyen diğer iki kapıdan farklıdır.²⁸ Dolayısıyla Muş kapısı ortaçağ Ermenistanı'nda tahta oymacılığı konusunda değerli bilgiler sağlamaktadır.

ELYAZMALARINDA TEZHİP

Daron ve Bitlis bölgesinde mimari ve yontuda olduğu gibi, elyazmalarının tezhibinde de işler bir gelenek vardı. Birkaç manastırda önemli hattat merkezleri bulunuyordu; daha önce belirtildiği üzere bunlardan biri olan Surp Arakelots Muş *Homilariumunu* barındırıyordu (şimdi Madenataran'da, MS 7729).²⁹ Bu klasik eserin bölgede oluşturulduğu düşünülmez, ama onu elinde bulundurması manastırın ortaçağdaki zenginliği ve önemi hakkında bir fikir verir.

Daron'da elyazmalarının tezhibi geleneği 11. yüzyıl gibi erken bir tarihe kadar gitmektedir. Lydia Dournovo, 1038 tarihli Yeni Ahit'in (Madenataran, MS 6201) kaynağının Daron eyaleti olduğunu düşünmektedir (Şekil 16).³⁰ Elyazmasındaki İsa'nın Vaftizi gibi tam sayfa resimlerde ritmik, lineer örüntüleme, parlak renkler ve uzatılmış, ifadeli şekiller içeren yatay bir format vardır. 1316'da Duruperan'da kopya edilen bir diğer resim de aynı özellikleri gösterir.³¹ Belli bir tarzda olan elyazmalarını özel olarak Daron/Duruperan bölgesiyle özdeşleştirmek belki mümkün olabilir, ancak Van Gölü civarından diğer elyazması gruplarının benzer özellikler sergilemesi bu işi zorlaştırmaktadır. Öte yandan, 11. yüzyıl kolofonlarının, Daron'dan birçok kâtip ve sanatçının adını ortaya koyduğunu belirtmek gerekir.³²

28 age.

29 Yapıtın boyutları 50x70,5 santimetredir.

30 Bkz. Lydia Dournovo, *Armenian Miniatures* (New York: Abrams, 1961), s. 46; Thierry ve Donabédian, *Les arts arméniens*, s. 397. Thierry ve Donabédian İsa'nın Başkalaşımı sahnesini de yapıtlarına dahil etmişlerdir.

31 Resim ve alıntılama için bkz. Thierry ve Donabédian, *Les arts arméniens*, s. 423. Sahne, meleklerle ev sahipliği yapan İbrahim'i gösterir.

32 age, s. 210; Vrej Nersessian, *Armenian Illuminated Gospel Books* (Londra: British

Daron'daki sanatsal faaliyetler, 13. ve 14. yüzyıllarda iyi belgelenmiştir. Hovhannes adlı bir kişinin 1312'de bir Yeni Ahit'i tezhip ettiğini, elyazmasının daha sonra boyanmış portreler eklenmek üzere Kilikya'ya götürüldüğünü biliyoruz (Kudüs, MS 1949).³³ Bir diğer sanatçı, Toros Daronatsi ya da Mşetsi, önce Kilikya'da, sonra da güneybatı Sünik'teki (Zangezur) Klatsor Manastırı'nda yaşamıştı. Toros, aralarında 1318 tarihli İncil ve 1323 tarihli Yeni Ahit de bulunan büyük eserlerini Klatsor'da üretmişti; yapıtların her ikisinin de özelliği parlak renkler ve canlı insan ve hayali hayvan resimleridir.³⁴

Bitlis'teki elyazması faaliyetleri arasında en iyi 16. yüzyıla ait olanlar belgelenmiştir.³⁵ Burada 1569'da hazırlanan bir elyazmasında 5. yüzyıldaki Avarayr muharebesinin öyküsü resimlenerek, Ermeni güçlerinin Sasani ordusuna karşı direnişi gösterilmiştir (Şekil 17).³⁶ Bir grup geç ortaçağ elyazmasında rastlanan bu sahne³⁷ genelde iki sayfalık bir formattan oluşur: sağ sayfada Vartan Mamigonyan öncülüğündeki Ermeni atlıları, solda fillerin üstündeki Sasani birlikleri. Bitlis örneği bu tarzın temel ikonografik unsurlarıyla uyumludur, ancak iki sayfalık format tek, birleşik bir sahneye indirgenmiştir. Sayfa hareketle doludur: Üst kesimde ata ya da file binmiş birlikler birbirlerine doğru ilerlerler, altta ise Ermeni atlılar diz çökmüş konumda ok atan düşmanla savaşırken gösterilmiştir. Resim canlı kırmızı, mavi ve turuncu renklere sahip bir paletle hareketlendirilmiştir.

Daron ve Bitlis bölgesi tarihi ve mimari öneme sahip anıtları barındırıyordu ve aktif bir elyazması geleneği geliştirmişti. Bölgedeki

Library, 1987), s. 25.

33 Daha fazla tartışma için bkz. Nersessian, *age*, s. 25; yazar burada Kilikya ile Daron/Duruperan bölgesi arasındaki ilişkileri tartışmaktadır.

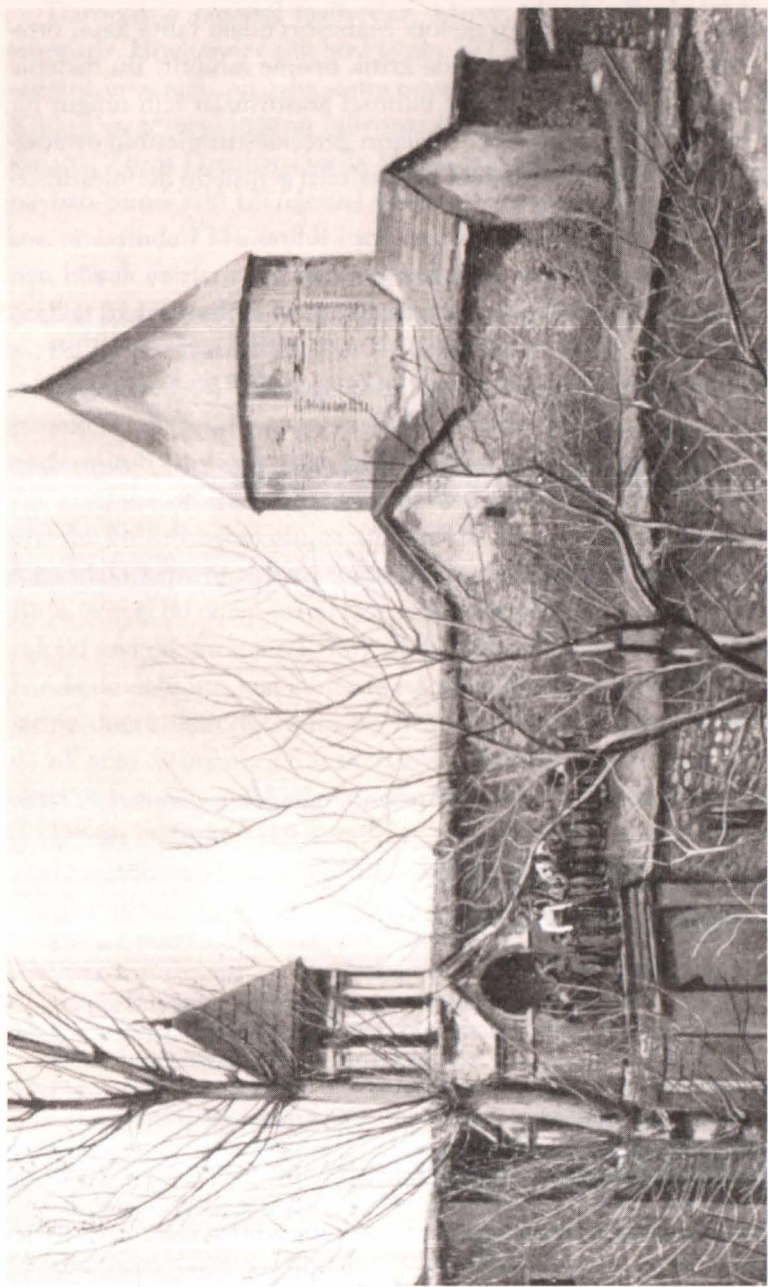
34 İncil resimlemeleri için bkz. Der Nersessian, *L'art arménien*, s. 220, 221; Dournovo, *Armenian Miniatures*, s. 149, 151.

35 Daron yöresi için, 1584'de hazırlanan Hınıs yakınlarındaki Derik Yeni Ahit'i elyazması da kayda değerdir. Bkz. Thierry ve Donabédian, *Les arts arméniens*, s. 441.

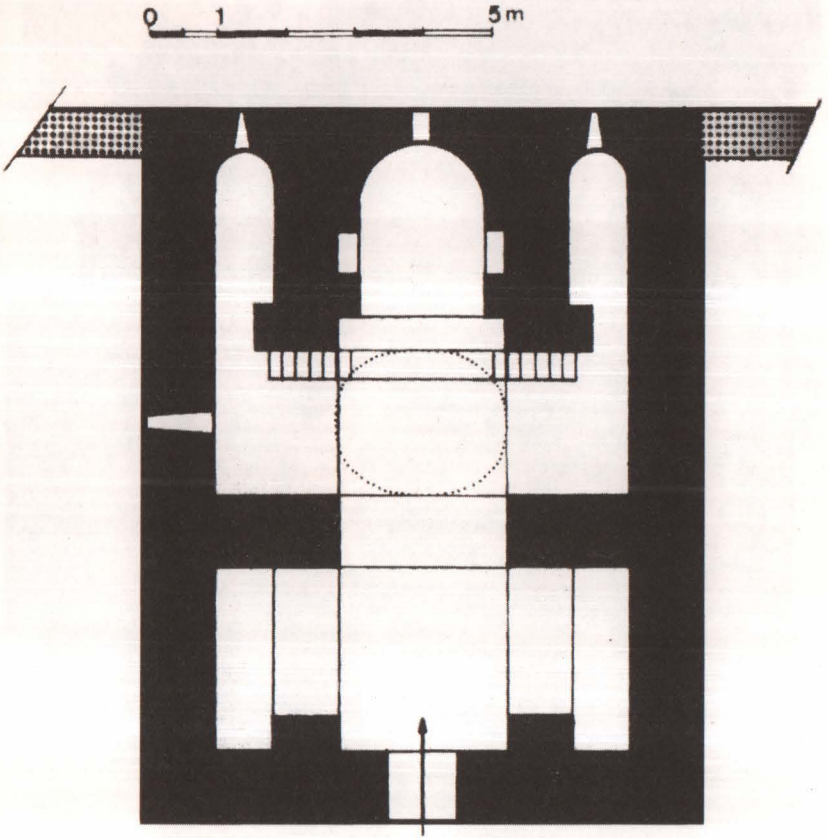
36 Bkz. Raymond Kévorkian, ed. *L'Arménie entre Orient et Occident*, (Paris: Bibliothèque Nationale de France, 1996), şekil 97.

37 Örneğin bkz. 1482 tarihli İlahi Kitabı (Erivan, 1620). Tartışma ve resim için bkz. Dournovo, *Armenian Miniatures*, s. 168-69.

yontular, özellikle Surp Arakelots Manastırı'ndaki tahta kapı, ortaçağ yontularının incelenmesinde kritik öneme sahiptir. Bu nedenle Van'ın güneybatısındaki bölge bilimsel araştırmalar için zengin bir alan sunmaktadır ve bu araştırmaların gerçekleştirilmesinin ortaçağda Ermeni sanatı konusundaki bilgilerimizi genişletip derinleştireceği kuşkusuzdur.

1: Surp Arakelots Manastırı (Vosgyan)

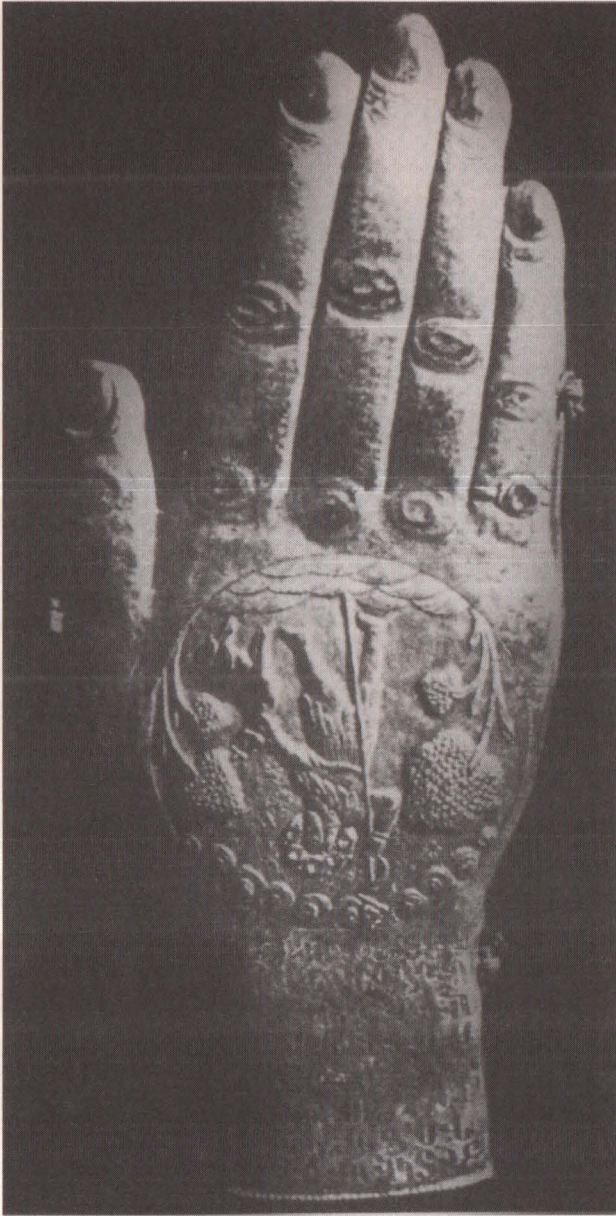
2: Surp Arakelots'un zemin planı (Thierry, "Saints-Apôtres")

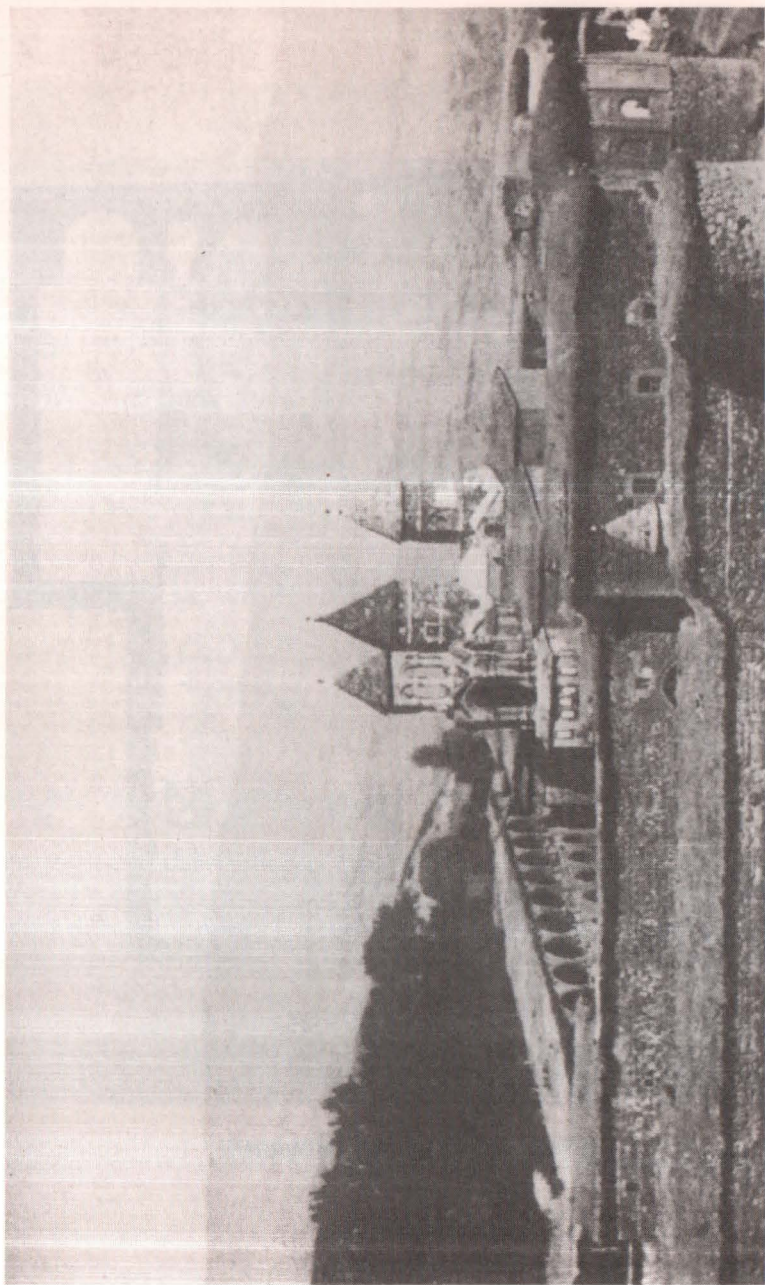
3: Muş Homiliariumu, 1200-1202 (Kévorkian ve Mahé)

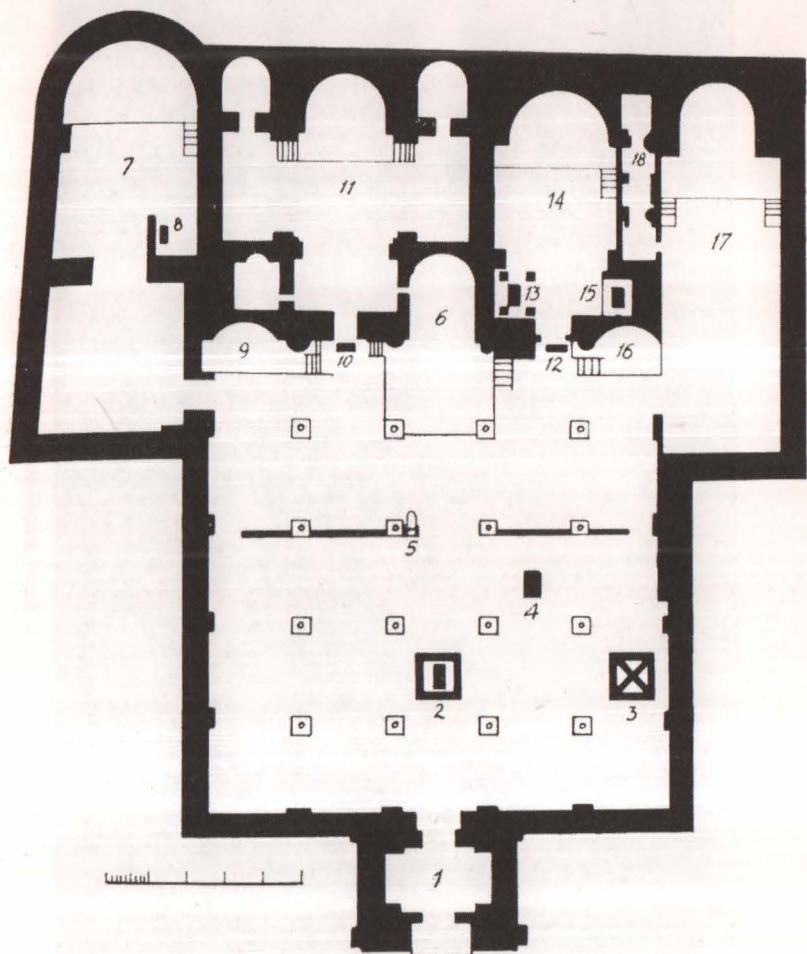
4: Surp Arakelots yıkıntıları (Zakarya Mildanoğlu)

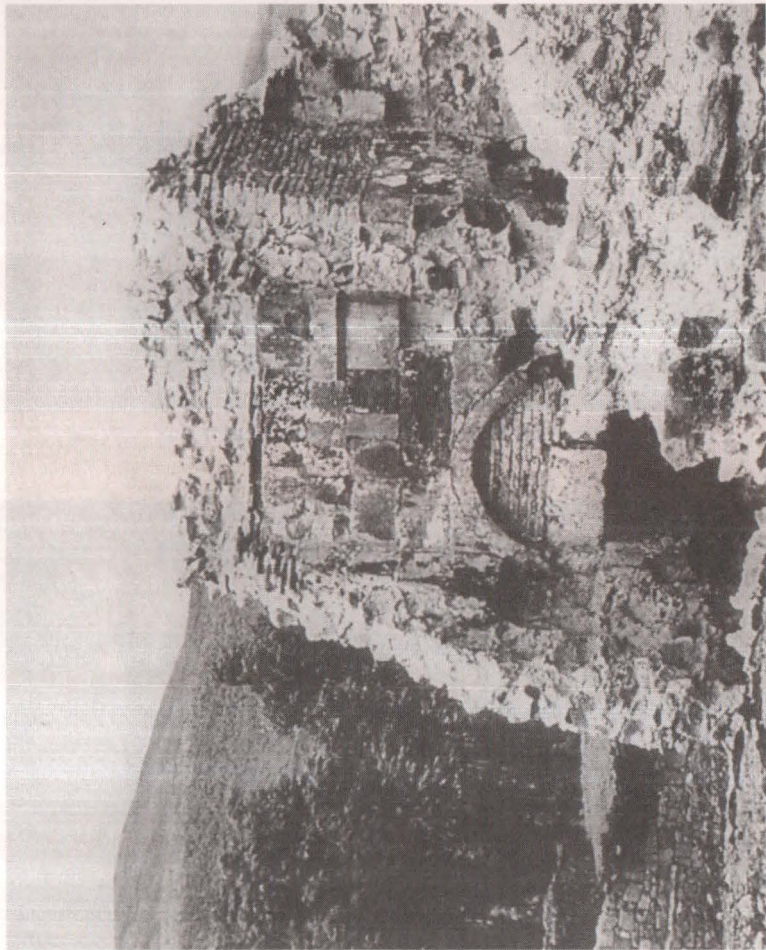
5: Surp Hovhannes Mıgirdiç'in [Vaftizci Aziz Yahya]
sağ el kalıtının mahfazası (Thierry ve Donabédian)

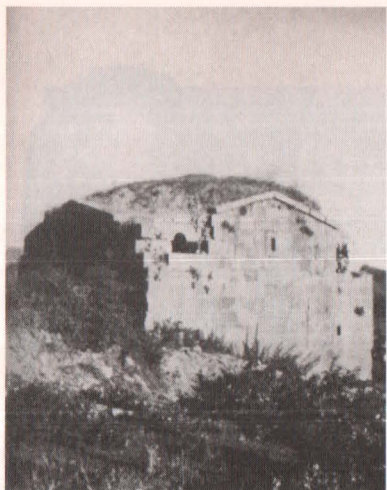
6: Surp Garabed Manastırı

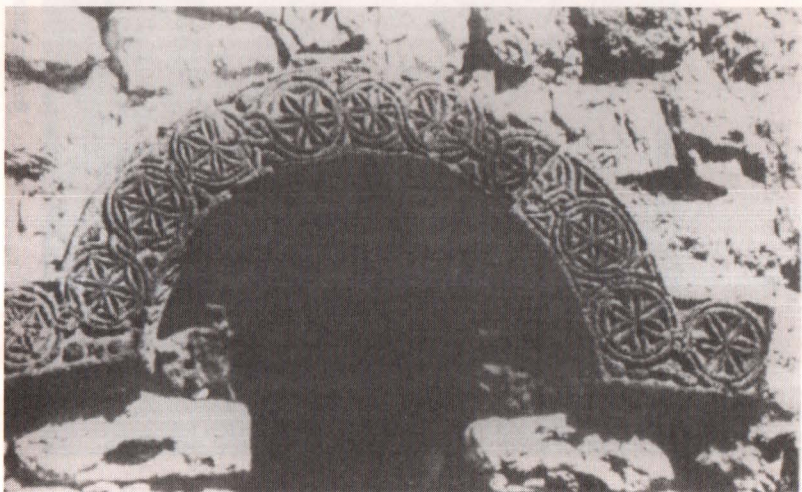
7: Surp Garabed'in zemin planı (Vosgyan)

8: Surp Garabed'in yıkıntıları

9-10: Surp Hizdbuzit (Thierry, "Vaspurakan")

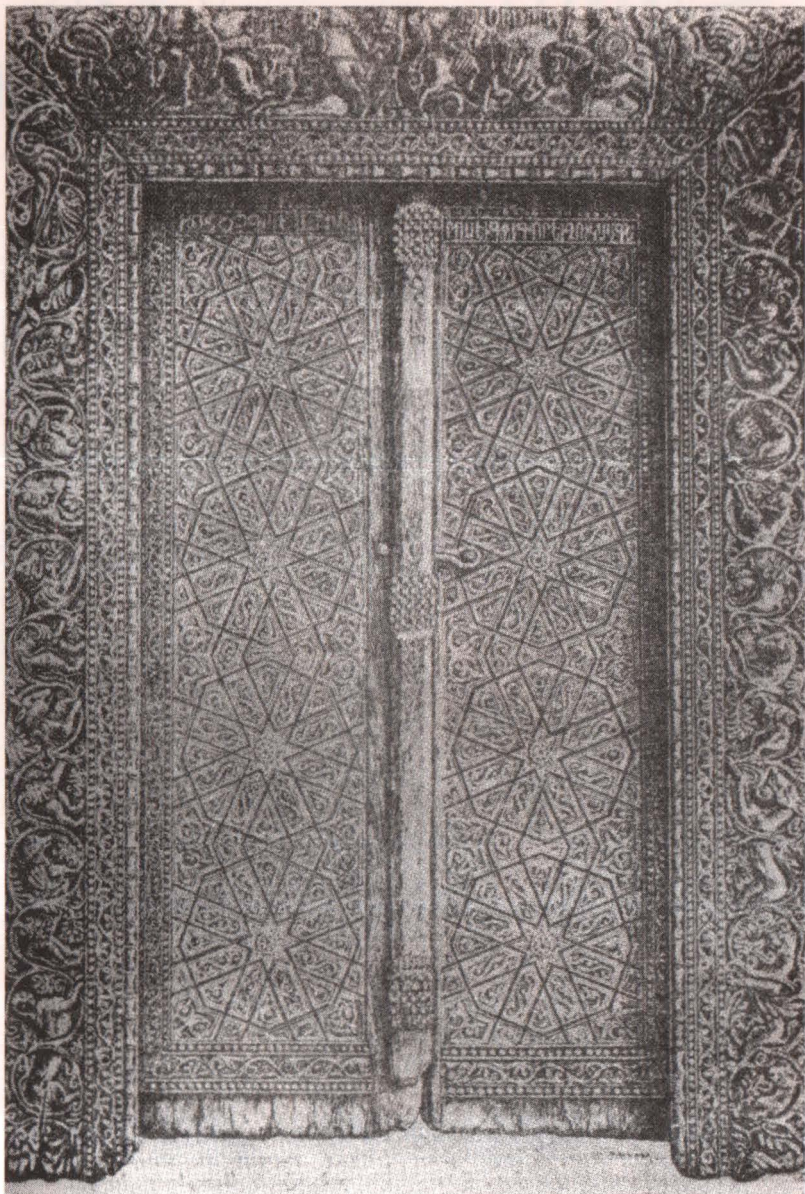
11: Surp Kevork'un penceresi (Thierry, "Vaspurakan")

12-13: Sütun parçaları, Bitlis (*Armenian Architecture*: A. Hakhnazarian ve O. Schöne)

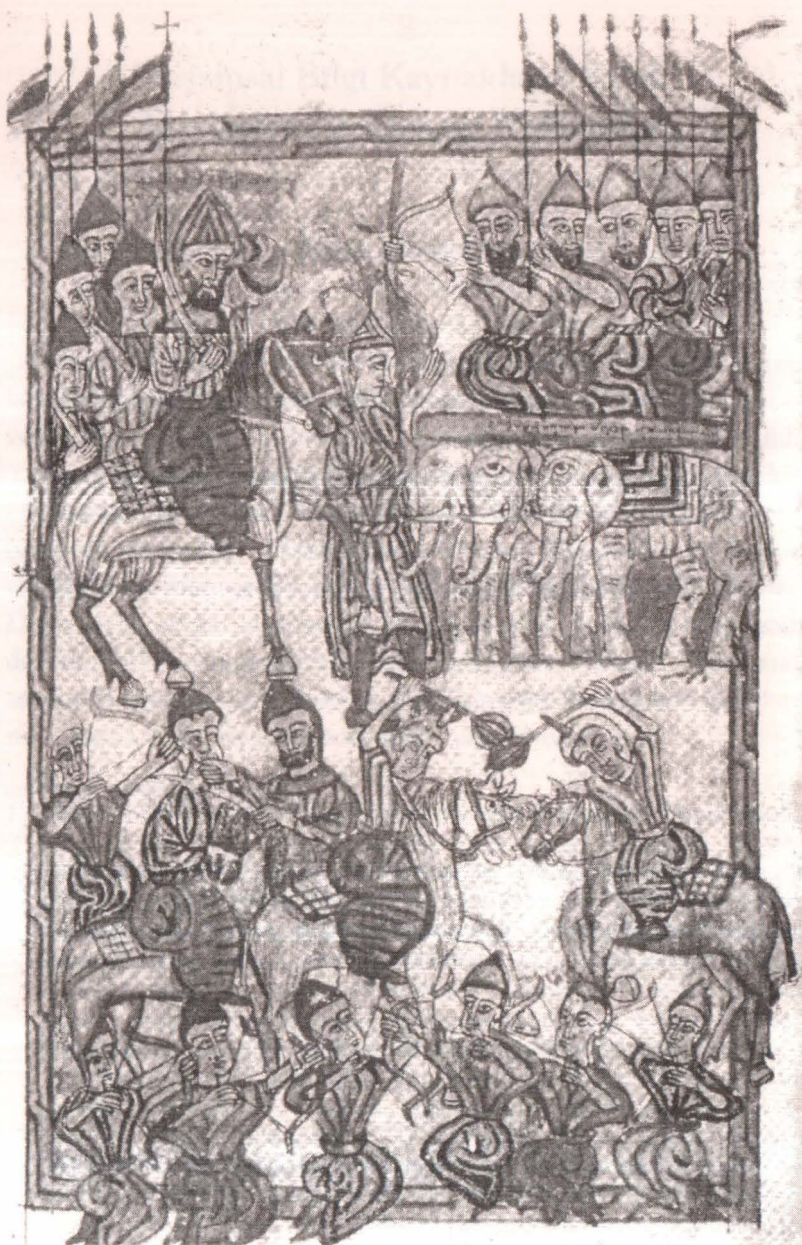
14: Haçkar, Por (Thierry ve Donabédian)

15: Surp Arakelots'un tahta kapısı (Vosgyan)

16: Suret Değiştirme, 1038 tarihli bir İncil'den (Thierry ve Donabédian)

17: Avarayr muharebesi, 451 (Kévorkian)

Yaşamsal Bilgi Kaynakları Olarak Duruperan'ın Ermeni Kolofonları

Nona Manoukian

Ermeni kolofonlarının incelenmesinin önemi, Ermeni çalışmaları disipliniinde en önde gelen araştırmacıların bazılarınca kabul edilmiştir. Kolofon koleksiyonu yayımlamaya girişenler arasında Yervant Lalayan, Karekin Zarphanalyan, Ėvond Alişan, Karekin Hovsepyan, Hamazasp Vosgyan, Levon Khaçikyan ve Ardaşes Matevosyan da vardır.¹ Elyazmalarına eklenen kolofonlar bir halkın tarihinde meydana gelen çok çeşitli olaylar hakkında bilgi verirler. Dolayısıyla, saygın araştırmacı Matevosyan'ın ifadesiyle yüreğimizde, “bize tükenmez zenginlikler bırakıp kendileri yalnızca hatırlanma arzusuyla yetinen, adı bilinen ya da bilinmeyen bu kolofon yazarlarının anısına derin bir şükran ve saygı” duyuyoruz.²

1 Bkz. Yervant Lalayan, *Tsutsag hayeren tzerakrats Vaspuraganı* (Vaspuragan'ın [Van'ın] Ermeni Elyazmaları Kataloğu) (Tiflis: Ermeni Etnografik Derneği, 1915); Karekin Zarphanalyan, *Madenatarani haygagan tarkmanutyants nakhniyats* (Madenataran'daki Erken Ermenice Çeviriler) (Venedik: Mikhitaryan, 1889); Ėvond Alişan, *Ayrarat, pnaşkharh hayasdanyayts* (Ayrarat, Ermeni Anavatanı) (Venedik: Mikhitaryan, 1890); Karekin Hovsepyan, “*Tavit pilisopa*” (Felsefeci Tavit), *Ararat*, no. 11-12 (1916): 898-911; Hamazasp Vosgyan, “*Tsutsag hayeren tzerakrats madenataranin Mikhitaryants i Vienna*” (Viyana Mikhitaristleri Kütüphanesindeki Ermenice Elyazmalarının Kataloğu), *Hantes Amsorya* 59 (1945): kol. 101-16; Levon S. Khaçikyan, ed., *XIV tari hayeren tzerakreri hişadagaranner* (14. Yüzyıl Ermeni Elyazmalarının Kolofonları) (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1950); aynı yazar, *XV tari hayeren tzerakreri hişadagaranner* (15. Yüzyıl Ermeni Elyazmalarının Kolofonları), c. 1 (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1955); A.S. Matevosyan, ed., *Hayeren tzerakreri hişadagaranner, XIII tar* (Ermeni Elyazmalarının Kolofonları, 13. yüzyıl) (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1984).

2 Matevosyan, *XIII tar*, s. 11.

Bu tartışmanın güttüğü amaç doğrultusunda 13. ile 15. yüzyıllar arasında Duruperan'da yazılan Ermeni elyazmalarından kolofon örnekleri alınmıştır. Duruperan, tarihi Ermenistan'ın dördüncü bölgesini oluşturuyordu, on altı alt bölgeye ayrılmıştı ve her birinde elyazmalarının üretildiği manastırlar vardı. Günümüze kalan yaklaşık yüz metinden on sekizi daha ayrıntılı ele alınmak üzere seçilmiştir.

13. yüzyılda Zakaryanların komutasındaki birleşik Ermeni-Gürcü birlikleri Duruperan'ın, Manazgerd [Malazgirt] ve Arceş [Erciş] de dahil kuzey kesimlerini Selçuklu egemenliğinden kurtardılar. Ancak bölge daha sonra Moğollar ve Türkmen aşiretleri tarafından işgal edildi. Duruperan daha sonra, 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na bağlandı. Bu nedenle bölgenin Ermeni sakinlerinin yaşamı sık sık çatışmalar ve savaşla kesintiye uğruyordu. Gene de, bizi şaşırtacak kadar yüksek düzeyde bir bilimsel ve kültürel faaliyet sürdürüldü. Ermeni tarihçilerin ve kolofon yazarlarının kaydettiği gibi, seferden sefere soluklanma dönemleri toplumun yeniden ivme kazanmasına olanak veriyordu.

Ortaçağ Duruperan tarihini, Büyük Ermenistan ve Kilikya'daki olaylardan ayırmak imkânsızdır. Bu bölgenin tamamında, toplumsal ve kültürel yaşam için derin sonuçları olan bir dağılma ve yeniden toparlanma dönemi söz konusuydu. Kısa süre önce gelmiş, kültürel standartları çok daha az gelişmiş egemen bir etnik grubun yönetimi altındaki bir Ermeni toplumunda belli kültürel özelliklerin gelişmesini gözlemek ilginçtir. Ermeniler, davetsiz misafirlerinin yerel halkın hayata tutunması için gerekli sabit koşulları ortadan kaldırma yönelimine karşı koymalıydı. Hattat [İng. Scribe] Bedros, 1426'da kopya ettiği bir ayin kitabının kenarına bu bağlamda şunları kaydeder:

Yusuf'un oğlu İskender Han egemenliğinde... Pergri'de [Muradiye] yani Duruperan'da yazıldı. Bu onun gelip, ganimet toplayıp, topraklarımızı esir aldığı üçüncü yıl... ve hepimiz kaçıp sığınmaya mecbur kaldık... manastır görevlileri, aile reisleri ve karıları... yabancı bir ülkede avare dolandık ve kapı kapı gezdiğimizde, hepsinden geri çevrildik.³

3 Khaçikyan, *XV tari hişadagaranner*, s. 353.

Muş'taki Arakelots (Havariler) Manastırı'nda müstensih [İng. *copyist*] olan Herabed, 1439'da kopya ettiği İncil'de bize tarihçi Tovma Medzopetsi'nin küçük bir portresini çizer. Herabed tarihçinin, "Okçular Milleti" görüldüğünde, çok sayıda *vartabed* ve öğrencisiyle birlikte, kitaplarını da alarak, manastıra nasıl kaçtığını anlatır. Daha sonra Muş'un Kürt emiri ile Vartan adlı bir dönegin manastıra verdikleri eşi görülmemiş hasarı betimler.⁴

Bölgede kalan Ermeniler, kısmen, diğer Ermeni topluluklarının başka yerlerde başarıyla yaptıkları gibi toplumsal değerlerine odaklanarak hayatta kalabilmişlerdi. Sıklıkla karşılaştıkları ağır koşullara rağmen Ermeni yazarlar, sanatçılar ve müstensihler etnik ve dini kültürlerini geliştirmenin önündeki engelleri aşmışlardır. Bu koşullarda Ermeniler, ulusal zenginliklerini korumak ya da onları yabancıların elinden kurtarmak için hiçbir çabadan kaçınmamışlardı. Muş *Homiliarium*'unun kaderi iyi bilinir. 1408'de Surp Garabed Manastırı'nda yazan Tavit Mşetsi bize aynı türden bir başka vaka sunmaktadır.

Ben, naçiz papaz Tavit Mşetsi, acılı bir zamanda, Müslümanların Hıristiyan milletlerini ve özellikle de Daron'daki ünlü Surp Garabed Manastırı'nı baskı altına aldığı bir dönemde [bunu yazıyorum]... Meşru kazançlarımdan 200 tram ödedim ve bu Kutsal İncil'i alıp, benden ve atalarımdan bir yadigâr olması amacıyla Surp Garabed'e geri verdim.⁵

Bölgede yaşam devam etti, ancak hayatta kalmak için Duruperan'ın merkezinden kenar bölgelerdeki Khlat [Ahlat], Arceş ve Ardzge [Adilcevaş] gibi kazalara taşındılar ve daha sonra yeniden merkeze yönelip tarihi, kültürel geleneklere döndüler. Khaçikyan ve Matevosyan'ın inceleyip yayımladıkları, ünlü felsefeci, *vartabed*, başrahip ve öğretmenlere ilişkin kolofonları tartışmayı amaçlamıyorum. Ben bunun yerine doğrudan kolofonların yazarları üstünde duracağım. Duruperan'da yazılan kolofonların kapsamı, bölgenin olağandışı tarihini yansıtır. Talihin kimin yüzüne güleceğinin belli olmadığı bir dönemde, yörenin tümü işgal altındayken ve Ermenistan'ın diğer

4 age, s. 498.

5 age, s. 89.

bölgeleriyle olan bağı kopmuşken, Ermeni kültürü sonunda duraklamasına yol açacak bir yola saptı. Ancak savaşın kaosuyla rağmen, yerel Ermeniler bütün Ortaçağ boyunca kültürlerini belli ölçüde korumaya çalıştılar.

Şimdi kolofonları okuduğumuzda bunları, yazdıkları tarihteki koşullara ilişkin, bize uzanan bilgi dalgaları olarak algılıyoruz. Bu kolofonların özelliğidir. Bir yandan geçmişi keşfetme potansiyeli yaratırken, bir yandan da yazarların bize bıraktıkları izler aracılığıyla geçmişi yeniden kurarlar. Bizimle, Duruperan'daki bir manastırın ruhani ve entelektüel ortamı içinde çalışan, münzevi bir kâtibin yaşamı ve düşünce biçimleri arasında bir bağ kurarlar.

Bize yüzyıllar boyunca gönderdikleri binlerce mesaj içinden birkaç örnek vermek isterim. Isdepanos Arceşetsi 1303'te, "Horomvank denilen bir mahallede... yazıyordum," diye belirtiyordu. Gerçekten de, Arceş'te kendi manastırı ve kilisesi olan bir Kalkedon Ermeni piskoposluk bölgesi olduğu iyi bilinmektedir.⁶ 1316'da, Hark bölgesindeki Trnevan köyünden hattat Hovhannes şunları söyler: "Çekirgeler geldi ve birçok bölgeyi yok ettiler." Bu kaydı, felaketin etkilerini kavrayabilmemiz için bırakmıştı.⁷ 1327'de, Pıznunik bölgesindeki Ağet köyünden başka bir Hovhannes, bir İncil'in kenarına şunu yazmıştı: "Trazarglı [Adana'da] felsefeci Toros'un elinden çıkmış, iyi, doğru bir örnek buldum."⁸ Hattat Mıgırdiç Pağışetsi aynı örneğin 1443'te çıkardığı kopyasında şöyle yazar: "Ben, papaz Mıgırdiç... felsefeci Toros'un Trazarg'da... Lazarus'un manastırı denilen, Daron'daki ünlü Surp Arakelots [Aziz Havariler] Manastırı için yazdığı iyi, doğru bir örnek buldum."⁹ 1402'de Daronlu bir müstensih zalim yabancıların Ermenilerin dinlerini değiştirmelerini istediğinden ya-

6 Khaçikyan, *XIV tarı hişadagaranner*, s. 20.

7 *age*, s. 121.

8 *age*, s. 202. Kastedilen Toros Roslin'dir. Bkz. *age*, s. 695. Roslin'in kendisi de 1290'da Muş'taki Surp Garabed Manastırı'na sunulmak üzere Trazarg'da kopya ettiği ünlü Yeni Ahit'inde yukarıdaki bilgiyi doğrulayan bir kolofon bırakmıştır. *age*, s. 655-58.

9 *age*, s. 545.

kınır.¹⁰ 1438'de Ardzge'den bir hattat kolofonuna Türkmen Pir Ali Han'ın adını yazar. Ermeni bir ailenin bütün çocuklarının kendisine verilmesini buyuran Han, reddedilince ailenin evini, içindeki aile fertleriyle birlikte yaktırmıştı.¹¹ Ertesi yıl hattat Herabed bir elyazmasını tamir etmiş ve yapraklarının pamuk kadar hassas bir hale geldiği ölçüde yapıtın aşındığını ve güveler delik deşik ettiği için cildi güçbela tamir edebildiğini belirten bir not bırakmıştı.¹² Bu elyazmasının günümüze kadar ulaşmasını sağlayan özverisi için ona çok teşekkür borçluyuz. Eğer bu ortaçağ hattatlarının gayretli çabaları olmasaydı, bu tür bilgileri elde edebilmemiz için ne gibi bir kaynak olacaktı?

Zaman ve mekân olarak bu hattatlardan ve onların sanatsal yapıtlarından çok uzak olsak da, onların bıraktıkları miras yüzyılların ötesinden bize öylesine açık bir şekilde ulaşmaktadır ki, onların yaşam üstüne gözlemlerinin sanki doğrudan muhabatıymışız izlenimi ediniriz. Olayları tıpkı hattatın algıladığı gibi algılarız ve onun düşüncelerinin ana hatları bizi incelenen koşullarla birleştirir, kavrama yeteneğimizi derinleştirir. Tarihsel olarak, hattat bizimle aktardığı bilgiler arasında bir bağlantı oluşturur. Verdiği bilgiler derli topludur, evrenseldir; bakışımızı özel dikkat gerektiren somut olaylara yönlendirirken, büyük resmin de bir çizimini yapar. Örneğin, Mıgırdiç'in 1443'te Pağes'te kopya ettiği Yeni Ahit kitabının kolofonu şöyle yapılandırılmıştır: Başlangıçta Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'a şükran duası, zaman ve yerin belirtilmesi, kendisi hakkında ayrıntılar, (kralın şahsında) yöneticiler ve (başrahibin şahsında) kilise, kendi yakarışı, ama özellikle de şunlar:

Şimdi... ben bunu Lusavoriç'in [Surp Krikor] sağ eli [sağ el kalıntısı] Sis'ten çalındığı zaman yazdım. *Vartabedler* Eçmiadzin'de toplandılar ve bir Gatoğigos atadılar. Onlar Lusavoriç'in sağ elinin bizimle olduğunu söylüyorlar; gerçeği bir tek Tanrı biliyor.¹³

Aşağıdaki alıntı aynı hattatın aynı yılki azizler takvimindendir:

10 Khaçikyan, *XV tari hişadagaranner*, c. 1, s. 25.

11 *age*, s. 484-85.

12 *age*, s. 497.

13 *age*, s. 545.

Ve onlar Gatoğigos olarak, büyük başpiskoposlara benzeyen, çok aranan bir adam olan ve Khlonts diye bilinen Der Giragos'u atadılar.¹⁴

Burada söz konusu olan Arceş'in Khlonts ailesinden Gatoğigos Giragos Virabetsi'dir. Bu kolofonlar Ermeni halkı için büyük önemde iki bilgi içermektedir. Bunları okurken, olayın hem bölge, hem Büyük Ermenistan, hem de Kilikya için ne büyük bir heyecan kaynağı olduğunu hayal edebiliriz. Gatoğigosluk koltuğu, Surp Krikor Lusavoriç'in kutsal sağ eliyle birlikte Vağarşabad'a dönmüştü; bunların ikisi de müminler için büyük önem taşıyordu.

Hattatın bu yaklaşımı hafızamızı bağlantı kurmaya çağırır. Hattat bize tarihin çizgisinden bir mesaj gönderir ve belleğimiz bizi Duruperan, Muş, Pergri, Arceş, Ardzge, Khlata, Manazgerd ve bölgeye dağılmış diğer manastırlara götürür. Kolofon tarihi bir yapıtın hareketli içeriği ile hattatın kişisel manevi dünyasını içeren, yoğunlaştırılmış bir minyatürdür ve bu kolofonu, bir mektup derlemesiyle eşdeğer yapar. Örneğin, Hovsyan'ın 1306'da Pertag [Pertek] köyünde kopya ettiği Yeni Ahit kitabında kaleme aldığı kolofon-mektuba bir bakalım:

Aynı zamanda size İsa aşkına beni, ruhu günahlarla dolu naçiz Hovsyan'ı ve anne ve babam Şirig ile Hripsime'yi hatırlamanız için yalvarıyorum.¹⁵

Hovsyan'ın mektubunu aldık. O, gelecek için geçmişi korumuştur. Zaman bütünsel olduğundan, Duruperan'ın (ve tüm Ermenistan'ın) geçmişi, devam eden hayatla kurulan bağıdır. Eğer bu önemsiz isim Ermenilerin tarihinin temelini oluşturmazsa, Ermeniler geleceklelerini nasıl tasavvur edeceklerdi? Kolofonlarda çağlar boyu süregelen bir alt motif de, hattatların mükemmellik özlemidir. 1417'de doğan ve 86 yaşına kadar yaşayan Arceşli ünlü Hovhannes Mangasarents, kopyacılık mesleğine 14 yaşında başlamış ve 72 yıllık hattatlık faaliyeti süresince 132 elyazması üretmişti. Elyazmalarından bazıları Eri-

14 age, s. 546. Ayrıca bkz. s. xxxiv.

15 Khaçikyan, *XIV tari hişadagaranner*, s. 42.

van'daki Elyazmaları Enstitüsü Madenataran'da sergilenmektedir.¹⁶ Krikor Khlatetsi ve Tovma Minasents de kayda değer örneklerdir. Örneğin 1416'da, Piskopos Sarkis adında biri kötü elyazısı için hoş görü istemektedir:

Ne yazık ki elim titriyor... gözlerim çok iyi görmüyor, kırk yıldır yazıyorum. Affedin beni.¹⁷

İnnagnia Vank'tan [Dokuzpınar, yani Surp Garabed] hattat Diratsu Mşetsi'nin 1420'de kopya ettiği bir dini kitapta Piskopos Sarkis'in bir önceki örnekteki kolofonunu aşağıdaki biçimde yeniden formüle etmesi ilginçtir:

Yazımda sayısız eksiklikler olduğunu biliyorum. Ancak, bunlar çok olsa da, benim beceri düzeyim budur. Elim titriyor, gözüm hiç göremiyordu; kalem tutan parmağım tutulmuştu, bu nedenle orta parmağımla yazdım.¹⁸

Burada özeli genele yayma ilkesi geçerlidir. Duruperan, kazaları, kentleri, manastırları ve köyleriyle tarihi bir bölge olarak değil, bir insan topluluğu olarak ilgi odağıdır. Burada yerel bir prensin, bir rahip ya da piskoposun ya da sıradan bir adam ile onun akrabalarının hayatında neler olduğuna ilişkin veri arıyoruz. Kolofon bize Duruperan'ın dinamizmini, enerjisini iletmektedir. Dolayısıyla hattatların sağladığı bilgilerle tarihsel kaynaklardan türetilenler arasında, bir sohbet ile soğuk, kişiliksiz bir anlatı arasındaki karşıtlığın aynısı vardır.

Japonya'da kabul görmüş iletişim biçimi minimalisttir. Gerçeğin, sözcükler dünyasının ötesinde yattığına inanılır. Bu nedenle insan muhatabını, mümkün olduğunca az sözcük kullanarak etkilemeye çalışmalıdır, böylece o kişinin beyninde bir bilgi patlaması meydana getirebilir. Ardze'ye adı bilinmeyen bir hattatın yazdığı şu ifade, Ermenilerin bunu nasıl deneyimlediğine dair bir fikir vermekte: "Kü-

16 Khaçikyan, XV *tari hişadagaranner*, s. liv.

17 *age*, s. 184.

18 *age*.

çük balıkların oynadığı, kutsal gölün [Van] kıyısında... yazıyorum.”¹⁹ Bu kısa nottan etkilenmesi için insanın Ardzge’den ya da Van’dan olmasına gerek yoktur. Bu sözcüklerin verdiği tamlik duygusundan hareketle, Duruperan’ın geleneği ve havasına ilişkin daha derin bir perspektif elde ederiz.

Ermeni kültüründe hattatın rolünü özetlerken, onun bize bıraktığı kolofonun eski zamanlardan kalma bir dürtü olduğu sonucuna varabiliriz. Kolofon, elyazmasının nabızı, onun nüfus kâğıdıdır. Ulusal simgelerin kullanımı aracılığıyla çiviyazılı Urartu tabletleriyle, Ermeni yazıtlarıyla, güzel oymalı taş haçkarlarla ve yüzyılların ve evrenin içinden bilgi damlacıkları aktaran bu tür diğer kodlarla özdeşleştirilebilir. Bu damlacıklar birleştiklerinde, bir halkın kalp atışları haline gelirler. Duruperan’ın kalbi eski zamanlarda nasıl çarpardı? Ermeni nüfusu, tüm canlılık ve hareketliliğiyle Duruperan’da yaşarken ortaçağ hayat doluydu. Bu esnada, manastır ibadethanelerinin soluk ışığında, Duruperan’ın nabızı usulca ve âcizane atıyor, hattat yazıyordu... kim olduğunun bilincinde değildi:

Ben... Tanrı’nın hizmetkârlarının hizmetkârı, artık yaşını almış bu dünyadan ayrılmayı beklerken, bu Kutsal Kitabı bizim ve atalarımız için ebedi bir yadigâr, sonsuz hayata bir vasiyet, cennete giden yolda bizim hesabımıza bir teminat ve bir rehber... elimizden alınması mümkün olmayan bir sözleşme ve hazine olarak, ateşli bir aşkla yazdım ve bunu büyük bir sevgiyle ruhlarımızdan bir yadigâr olarak ışığın ilahi annesine, Tanrı’nın Kutsal Annesi’ne sundum.²⁰

19 Matevosyan, *XIII tar*, s. 22.

20 Khaçikyan, *XV tari hişadagaranner*, s. xxxiv.

Karakoyunlular Döneminde Ermeniler ve Bitlis'in Kürt Emirleri

Thomas A. Sinclair

Ortaçağda Bitlis beyliği ya da emirliği Bitlis vadisi, Muş Ovası ve buna bağlı tepeler, Khlat ya da Ahlat kenti ve Van Gölü'nün batı sahili ile Khınus (Hınıs) bölgesini kapsıyordu. Başkent, Pağış yani Bitlis kenti idi.¹

Beyliğin, her biri Bitlis beyine ya da emirine bağlı olan ve her biri teorik olarak bey ailesinin bir mensubu tarafından yönetilen bir dizi alt birime ayrıldığına ilişkin bazı kanıtlar vardır. Genelde Muş bölgesinin bu yöntemle ailenin farklı bir üyesinin kontrolünde olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan Ahlat çoğu zaman doğrudan Bitlis beyinin denetimindeydi.

Bu doğrultudaki bilgilerin karşımıza çıktığı en erken tarih Hicri 750 ya da Miladi 1349-50 yılıdır. Söz konusu yılda üç kardeş sırasıyla Bitlis, Muş ve Ahlat'ın beyleriydi.² Bu kendi başına, Ahlat'ın ailenin farklı bir üyesinin denetiminde olduğu fikrini verebilir, ama kentin beyden başkasının yönetiminde olduğuna ilişkin daha geç bir referans yoktur. Ahlat'a bağlı bölge küçüktü ve kent bir düşüş sürecindeydi. Ayrı bir alt-beylik olarak kalmak yerine Bitlis'e bağlanması doğaldı. 15. yüzyılın başlarında, mevkiin haklı sahibi ile tahtı gasp eden kardeşi arasındaki bazı pazarlıklar sırasında Bitlis, Muş, Ahlat ve Khınus iki kardeş arasında paylaşılacak ayrı topraklar olarak ele alınmıştı. Bu durumda Ahlat Bitlis'in kazalarıyla, Khınus ise Muş'la birleştirilmişti.³

1 Prensliğin coğrafi yayılımına ilişkin bazı kanıtlar için aşağıdaki 33. nota bakınız.

2 Claude Cahen, "Contribution a l'histoire du Diyar Bakr au XIVe siecle," *Journal asiatique* 69 (1955): 89, karşı .s. 78.

3 *Schéréf-nameh* (Şerefname); ou, *Histoire des Kourdes*, ed. V.V. Veliaminoff-Zernof, c. 2 (St. Petersburg: Commissionnaires de l'Academie Imperiale des Sciences, 1860-1862), c. 1, s. 400-05, bundan böyle Şerefname diye anılacaktır.

Daron'un (yani, tüm Muş bölgesinin) bir emirinin 14. yüzyıl sonlarında Timur ile karşılaştığı bilinmektedir.⁴ Bu tarihte Khınus henüz tam olarak beyliğin topraklarına dahil olmamış olabilir.

Bitlis beyinin gücünün, ailesinin kendilerine tabi kıldığı bir dizi Kürt aşiretine dayandığına kuşku yoktur. Bu aşiretlerin sadakatini kazanmak için ciddi bir süre gerekmiş olmalıydı. Aynı şekilde, günümüzle paralellik kurarak, ailenin, bunca aşiretin sadakatini, onları zorlayacak güçte başka bir grubun yardımını almadan sağlayamayacağına söyleyebiliriz. Normalde bu bir boy olacaktı –yani, reislerinin tümünün ortak bir atadan geldiği bir aileler çemberi. Boy, genelde bir dizi soy grubundan oluşan aşiretten küçüktür.⁵ Yaklaşık yirmi aşiretten oluşan, birbirine daha sıkı sıkıya bağlı, daimi bir iç grup, beyin diğerlerini kontrol etmek için yararlandığı sadık tabanı oluşturuyordu. Ama aşiretlerin sayısı çok daha fazlaydı. 17. yüzyıl ortalarında yazan Evliya Çelebi, metinlerinden birinde 70, bir diğerinde ise 77 aşiret ya da aşiret reisinden söz eder. Ancak bu durum, beyliğin yalnızca Bitlis ve Muş sancaklarını yönettiği dönemde geçerliydi (Osmanlıların Bitlis vadisi ile Muş Ovası'ndaki Kürt beyliklerine *sancak* sistemini dayatmasından sonra). Dolayısıyla, diğer koşulların eşit olması durumunda, bu tarihte beye bağımlı aşiret sayısının azaldığı

4 V.A. Hagopyan, ed., *Manr jamanagakrutyunner* (XIII-XVIII d.d.) (İkincil Vakayinameler: 13-18. Yüzyıllar), c. 2 (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1951-1956), c. 2, s. 350, bundan böyle *İkincil Vakayinameler* diye anılacaktır; Levon S. Khaçikyan, *XV tari hayeren tzerakreri hişadagaranner* (15. Yüzyıl Ermeni Elyazmalarının Kolofonları), 3. bölüm 1401-1450, 1451-1480, 1481-1500 (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1955, 1958, 1967), bundan böyle *Kolofonlar XV* diye anılacaktır. Genelde Ermeni elyazmalarının yüzyıllara göre yayımlanan kolofonlarına burada yüzyıl ve kısım ile değinilecektir. Bkz. XV.3. Ek 525, s. 388-89.

5 Günümüzde bu duruma paralel olarak kuzey Irak'taki Caf aşiretini gösterebiliriz. Bkz. Fredrik Barth, *Principles of Social Organisation in Southern Kurdistan* (Oslo: Brodrene Jorgensen Boktr., 1953; yeniden basım, New York: AMS Press, 1979), s. 34-38, 40-44; Claudius J. Rich, *Narrative of a Residence in Koordistan*, c. 2 (Londra: J. Duncan, 1836), c. 1, s. 112, 280-82; Martin Van Bruinessen, *Agha, Sheikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan*, 2. Baskı, (Londra ve Atlantic Highlands, NJ: Zed Books, 1992), s. 57-58; Ağa, Şeyh, *Devlet* (İstanbul: İletişim, 2003), çev. Banu Yalkut.

tahmin edilebilir.⁶ Bu nedenle, iç grup kadar bütünleşmiş olmayan, ama güvenlik ve korunma nedenleriyle içe bağımlı olan bir dış aşiretler grubu olmalıydı. İç grup aşiretleri coğrafi olarak görünürde Bitlis vadisinde, Muş Ovası'nın güneyindeki Toros Dağları'nda ve Muş sancağının doğu ucunda yoğunlaşmışlardı. Ermenistan, İran ve kuzey Irak'taki Kürt beyliklerinin 16. yüzyıl sonlarından bir tarihi olan *Şerefname*'de "iç halka"dan beşi Bitlis vadisinin yerli halkı olarak belirtilmektedir.⁷ İç grup Ruzagi'nin bir bölümü olan Qavalisi aşiretler birliğinin üyesi Qavalisi aşiretinin, Muş Ovası'nın doğu ucundaki Çukur nahiyesinde ve belki de Muş nahiyesinin içinde, yani Muş ken-tinin hemen civarında yaşadığı anlaşılmaktadır.⁸ Ruzagi'nin Bilbaşi bölümünün bir üyesi olan Haliti aşireti Toros Dağları'ndaki Sasun ve Hazo bölgelerinde yaşıyordu.⁹ Beyliğin, kentler de dahil nüfusunun geri kalanı ve muhtemelen büyük çoğunluğu Ermeni'ydi. Muş bölgesinde birkaç manastır vardı.¹⁰ Müslümanların kontrolünde olmasına rağmen Ahlat'ta bugün bile, yapısı ve bezemeleriyle yerel Ermeni taş ustalarından başkasının işi olamayacak kadar özgün nite-likte bir dizi Moğol mezar-kule bulunmaktadır.¹¹

Bey yönetim anlamında piramidin tepesindeydi, ama anlaşıldığı kadarıyla normal zamanlarda ekonomik anlamda aşiret reisleriyle

6 *Evliya Çelebi in Bitlis: The Relevant Section of the Seyahatname*, çeviri, yorum ve önsöz Robert Dankoff (Leiden: Brill, 1990), s. 42, 274; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 1-6, der. A. Cevdet (İstanbul, 1314-1318 [MS 1896-1900]), c. 4, s. 234-40, bundan böyle *Evliya*, İstanbul baskısı diye anılacaktır.

7 *age*, c. 1, s. 361.

8 *age*, s. 381-82.

9 *age*, s. 206-08; *Djihannuma* (Cihannüma), çev. F.B. Charmoy, Chéref-ouddine, Prince de Bidlis, *Chéref-name ou fastes de la nation kurde*, c. 2, her biri 2 bölüm (St. Petersburg, 1868-1875), c. 1, böl.1 içinde, s. 61-62, bundan böyle *Cihannüma* olarak anılacaktır, *Evliya*, Dankoff bas., s. 242/İstanbul bas. c. 4, s. 226.

10 Surp Garabed için bkz. Jean-Michel Thierry, "Notes d'un voyage archéologique en Turquie Orientale," *Hantes Amsorya* 97, no. 7-12 (1983): kol. 379-406. Arakelots Vank için bkz. Jean-Michel Thierry, "Le couvent des Saints-Apotres de Mus," *Hantes Amsorya* 90 (1976): kol. 235-56. Yeğrtudi Vank için bkz. Hamazasp Vosgyan, *Daron-Duruperani vankeri* (Daron-Duruperan'ın Manastırları) (Viyana: Mikhitaryan, 1953), s. 91-129.

11 Bkz. aşağıdaki 41. not.

eşit konumdaydı. Onun gelir kaynakları diğer aşiret reislerinkinden farklı değildi, ama muhtemelen sayıca daha çoktu.

Bu beyliğin varlığı ilk kez, Van Gölü bölgesinde 1243'te başlayan Moğol işgali sırasında kesinlik kazanır. Ancak Bitlis'te 13. yüzyıl başlarından itibaren tam beylik bile olmayan küçük bir yapının var olduğuna ve 12. yüzyıl ortalarından itibaren Bitlis'in batısında, Toros Dağları'ndaki Khoyt'ta bir aşiret kümelenmesinin öncülünün bulunduğu ilişkin bazı kanıtlar vardır.¹² Moğol işgalinin ilk yıllarında bölgedeki ilk Türk beyliği olan Şah-i Ermen'in eski toprakları soy-lu bir Gürcü kadın olan Tamta'ya verildi.¹³ Bu toprakların başkenti Ahlat'tı. Beyliğe bağlı diğer yerler Ahlat'ın kuzeyindeki Manazgerd (Malazgirt), güneybatıdaki Bitlis vadisi ve gölün güneyindeki Khizan (Hizan) ve Işper'di [İspir].¹⁴ Harezmşah Celaledin Mengüberti Ahlat'ı 1229'da, Eyyûbi meliki Melik Eşref'ten almıştı ve Tamta Melik Eşref'le evli olduğu için buraların meşru hükümdarı sayılıyordu. Bu sebeple Moğollar Ahlat'ı ve ona tabi bölgeleri Tamta'ya vermişti.¹⁵ Ahlat daha sonra Moğol İlhanlıların Arminiya eyaletinin başkenti oldu. Van Gölü bölgesinin geri kalanının, yani gölün güneyi, doğusu ve kuzeydoğusunun Şah-i Armen'in kontrolünde olması mümkün değildir, ama bu bölgeler 1243'ten sonra bir biçimde Moğolların ege-menliğine geçmiş olmalıdır.

Moğol işgali sırasında Van Gölü bölgesinde ve güneybatıdaki Yu-

12 Şerefname, c. 1, s. 358-72; yorum için, "The Origin of the Ruzagi Principality according to the *Schêréf-nameh*" başlıklı bir makale hazırladım.

13 Giragos Kantzazetsi, *Badmutyun hayots* (Ermenilerin Tarihi), der. K.A. Melik-Ohancanyan (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1961), s. 292; Vladimir Minorsky, *Studies in Caucasian History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1953; yeniden basımı 1977), s. 156.

14 Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 3. Baskı (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993), 3. Bölüm, özellikle s. 91-93, 106; Minorsky, *Studies*, s. 91. Khizan ve Işper'in Eyyûbilerce alındığı sırada ya da bundan önceki bir noktada Şah-Armen'in egemenliğindeki bölgeden ayrılmış olmaları mümkündür.

15 R. Stephen Humphreys, *From Saladin to the Mongols*, (Albany: State University of New York Press, 1977), s. 215-20. Anadolu Selçukluları, Khlat ve ona tabi bölgeleri 1230'da Harezmşahlardan almıştı. Bkz. Turan, *Doğu Anadolu*, s. 110. Bu nedenle Moğollar bir anlamda Selçuklu işgalinin gayrimeşru olduğuna ve Selçukluların kent üstünde hakları olmadığına karar vermiş olmalıdırlar.

karı Mezopotamya'da bir Kürt beylikleri ağı ortaya çıktı. Bu bölgeler İlhanlılar tarafından iki eyalet olarak düzenlenmişti. Bunlardan birincisi, başkenti Ahlat olan Arminiya'ydı. Eyalet, Van Gölü bölgesi ile kuzeyde Erzurum topraklarından oluşuyordu. İkincisi Yukarı Mezopotamya'daki Diyar Bakr'dı (Diyarbakir).¹⁶ Kürt beylikleri arasında Bitlis'in en önde geldiği şüphesizdi, çünkü hem geniş bir alanı vardı, hem de Van Gölü bölgesi ile Dicle havzası arasındaki geçidi kontrol ediyordu ve burası İran ve Gürcistan'dan daha batıdaki Yukarı Mezopotamya'ya, Suriye'ye ve Levant limanlarına giden ticari trafiğin geçmek zorunda olduğu bir vadiydi. Bitlis'in yanı sıra Kürt beylikleri arasında, Van Gölü'nün güneydoğusundaki Toros Dağları'nda bulunan Hakkari ile başkenti Mezopotamya havzasında, Dicle nehrinin üstünde bir kayalığın tepesinde olan ve Dicle havzasının güney kenarını oluşturan tepelerdeki toprakları kontrol eden Hısn-ı Keyfa [Hasankeyf] önde geliyordu.¹⁷

Bitlis emirliği ilk kez, Hicri 733 (Miladi 1332-33) yılında açıkça tespit edilir; bu tarihte emirlik Muş'u kontrol ediyor olabilir, ama Ahlat'ın kontrolünü ele geçiremediği kesindir, çünkü kent hâlâ İlhanlı'nın Arminiya eyaletinin başkentidir.¹⁸ Bitlis'te Hicri 715 (1315-16) ve belki 723 (1323-24) yıllarında sikke basıldığını biliyoruz; bu MS 1315 civarında Bitlis emirlerine ve belki diğer emirlere

16 Eyaletler için bkz. Dorothea Krawulsky, *Iran-das Reich der Ilhane: Eine topographisch-historische Studie* (Wiesbaden: Reichert, 1978), s. 417-65. Ahlat kenti için bkz. Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), c. 3, bölüm 8 ve 9.

17 Hakkari için bkz. Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1982), özellikle s. 141-70; Van Bruinessen, *Agha, Sheikh and State*, s. 174-79. Beyliğin geç ortaçağ ve erken Osmanlı tarihini yeniden işleyen bir makale dizisi planlamaktayım. Hısn-ı Keyfa için bkz. Humphreys, *From Saladin to the Mongols*, s. 222-23 ve dizin; *Şerefname*, c. 1, s. 149-61; *Encyclopaedia of Islam*, 2. Baskı, c. 5 (Leiden: Brill, 1986), "Kurds, Kurdistan," maddesi, s. 451-56 (Minorsky); Van Bruinessen, *Agha, Sheikh and State*, s. 172-74. Kent için bkz. Thomas A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, c. 4, (Londra: Pindar Press, 1987-1990), c. 3, s. 230-39.

18 Bitlis için bkz. İbn Fadl Allah al-'Umari, *al-Ta'rif bi'l Mustalah al-Sharif* (Şerefli Terimlerin Tarifi) (Kahire: al-'Asima, 1314/1894), s. 34.

de sikke basmak ayrıcalığı verildiği anlamına gelebilir.¹⁹ Beyliğin, bölgenin bir bütün olarak hâlâ İlhanlı İmparatorluğu tarafından kontrol edildiği 750 (1349) yılında, Ahlat kentini ele geçirdiğine emin olabiliriz.²⁰ Bitlis emirlerinin Ahlat kentini 746'dan (1346) önce ele geçirmiş olmaları olanaksızdır.²¹

Bu bölgedeki İlhanlı kontrolü 1350'lerde çöktü.²² Burayı belli bir süre elinde tutan bir sonraki güç, bir Türk aşiretleri konfederasyonu olan Karakoyunlulardı. Burada, Karakoyunlu dönemindeki Ermenileri odağına alan bir tartışma yürütülecektir. Karakoyunlular muhtemelen 1360'larda Bitlis'in Kürt emirleri üstünde hâkimiyet kurdular,²³ Van bölgesinin diğer kesimlerini, özellikle de gölün kuzeydoğu kıyısındaki Arçes [Erciş] bölgesini doğrudan kontrolleri altına aldılar ve bir süre sonra Van bölgesindeki diğer beylikleri kendilerine bağladılar. Irak ve Yukarı Mezopotamya'yı, daha sonra da Ermenistan ve (İran) Azerbaycan(ı)'(n)ın bazı kesimlerini İlhanlılardan miras alan Moğol hanedanı Celayirîlerin bölgedeki varlığı ya da en azından buradaki en yüksek hükümler güç olmaları, durumu karmaşıktırılıyordu. En azından bir süre, 1360'lardan 1380'lere

19 715 için: Collection of Forschungstelle für Islamische Numismatik, Tübingen Üniversitesi, GE8 C4. 723 için: Eduard K.M. von Zambaur, *Die Münzprägungen des Islams*, c. 1: *Der Westen und Osten bis zum Indus mit synoptischen Tabellern* (Wiesbaden: Steiner, 1968), s. 69 (63 no. 1560). Diğer sikkeler: Muş, 715, Tübingen GF2 D6 (karş. GH7 A4 [718]); A5 (tarih yoktur, ama benzer tiptedir) ve Arzan, 71, S. Album koleksiyonunda iki sikke (karş. "Studies in Ilkhanid History and Numismatics, II: A Late Ilkhanid Hoard (741/1340) as Evidence for the History of Diyar Bakr" (bundan böyle "İlkhanid Studies II"), *Studia Iranica* 14 (1985) içinde: 48 ve not 8.

20 Ahlat için bkz. Cahen, "Diyar Bakr," s. 78, karş. S. 89; İlhanlı kontrolü için örneğin bkz. Anuşiravan'ın Vosdan'daki [Gevaş] 750/1349-50 tarihli bir sikkesi, American Numismatic Society Collection 1992.26.351; ile Aladağ Sarayı'nda 75'ten biri [9], Tübingen HA 10 B2.

21 Ahlat'ın bilinen son İlhanlı sikkesi bu tarihte basılmıştı: American Numismatic Society Collection 1922.216.344 (Arm.).

22 *The Cambridge History of Iran*, c. 7 (Cambridge: Cambridge University Press, 1969-1991), c. 5, s. 415-16.

23 Bitlis hanedanı Türkmenlere 770/1369'da Musul kuşatmasında yardım ettiğinde herhalde Karakoyunlulara tabi olmuştu: Faruk Sümer, *Karakoyunlular* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1967; yeniden bas. 1984), s. 42.

kadar, Celayirîler Karakoyunluların beyiydi; bu da söz konusu dönemde Kürt beyliklerinin, biri aracı (Karakoyunlular), diğeri en üst (Celayirîler) olmak üzere iki hükümdara tabi oldukları anlamına gelmektedir.

Karakoyunluların aracılığı olsa da, olmasa da, Bitlis emirinin Celayirîlere tabiyetinden emin olduğumuz ilk yıl, Celayirî Sultanı Uvays'ın bir sikkesinin Ahlat'ta basıldığı Hicri 765'tir (1363-64).²⁴ Arceş kenti üstünde Karakoyunluların kontrolünün olduğuna dair kanıtların açıkça işaret ettiği ilk tarihler, MS 1374 ve 1377'dir; belki de gerçek tarih 1360'larda bir yıldır.²⁵ Hakkari emirleri sikkelerinde Celayirî hanedanını Uvays döneminde (757-76/1356-74) –muhtemelen bu dönemin sonlarında– bir tarihten, Ahmed'in saltanatının (784-813/1382-1410) başlarında bir zamana kadar tanımışlardır.²⁶ Celayirî Sultanı Ahmed 1382'de tahta çıktıktan sonra, isyanları bastırmak için Karakoyunluların yardımına ihtiyaç duydu.²⁷ Bu muhtemelen Hakkari hanedanı üstündeki, doğrudan ya da dolaylı Celayirî egemenliğinin sonu demekti, ancak Hakkari'nin Karakoyunluları bu noktada mı üst olarak tanıdığı, yoksa bunu daha önce mi yaptığı ya da tam ne zaman tanıdığı çok açık değildir. Ancak, 1406 yılında ya da hemen sonrasında, Hakkari emirinin Karakoyunlu Sultanı Kara Yusuf tarafından, Bitlis emirinin de yardımıyla geçici olarak bastırıldığı zaman Karakoyunluları kesin olarak tanıdıkları gözlenmektedir.²⁸

24 American Numismatic Society Collection 1973.117.2 (Arm.).

25 Sümer, *Karakoyunlular*, s. 43-44. Sümer'in Arceş/Arcişkentinin 1350'lerde Karakoyunluların elinde olduğu varsayımı dayanaksız olabilir.

26 American Numismatic Society Collection 1921.999.113 (Arm.); A. Markov, *Katalog dzhelairidskikh monet* (Celayirî Sikkeleri Kataloğu) (Sobranie vostochnykh monet Imperatoskago Ermitaja, St. Petersburg: Yablonskago, 1897), dizisi içinde, s. 23, no. 100 s. 27, no. 123 ve s. 38, no. 167; Tübingen HB9 E4E6, F1, F2.

27 *Cambridge History of Iran*, c. 6, s. 8.

28 Tovma Medzopetsi, *Badmuryun Lang-Tamura yev haçortats ürots* (Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi), der. Garabed Şahnazaryan (Paris: K.V. Şahnazaryan, 1860), s. 70. Tovma bu olayı Bitlisli Şemseddin'in Kara Yusuf'a yeniden boyun eğmesinin hemen ardına tarihlendirir. (Bu konuda bkz. *Şerefname*, c. 1, s. 376-78; Sümer, *Karakoyunlular*, s. 69). Olay muhtemelen 1406'da gerçekleşti. Ancak Tovma Ermenistan'daki her iki olayı 857/1407-08 olarak tarihlendirir.

Karakoyunlular 1468'de bölgenin kontrolünü kaybetmişlerdir.²⁹

Karakoyunlular tek bir aile tarafından yönetilirlerdi. Sonunda Ermenistan, İran ve Yukarı Mezopotamya'nın bazı bölümlerini kontrolleri altına aldılar.³⁰ Kürt beylikleriyle nasıl başa çıkılacağını en iyi bilen gücün Karakoyunlular olduğunu söylemek için geçerli nedenler vardır. Kürt emirleri vasaldılar. Karakoyunlular itaat ve muhtemelen yıllık bir haraç talep ediyorlardı, ancak haraç konusunda çok az kanıt olduğunu vurgulamamız gerekir. Bu açıdan Kürt emirlerine hoşgörüsüz davranıyorlar ve emirler başka bir güçten yana tavır aldıklarında ya da haracı ödemediklerinde onları cezalandırıyorlardı.

Karakoyunlular, beyliklerin dış işlerini doğrudan yönlendirse de, iç meselelerine hiç karışmıyorlardı. Fazla müdahaleye gerek olmadığını biliyorlardı. Emirler, yaylacılığa dayalı yaşam biçimleri nedeniyle yeri yurdu belli olan aşiretlerin gücüne dayanıyorlardı.³¹ Ancak sınırlarda, diğer emirliklerden aşiret çalarak genişleyebilirlerdi. Buna karşılık, bir beylik ancak marjinal aşiret kaybıyla küçülebilirdi. Örneğin Pazuki aşiretinin Karakoyunlular zamanında Bitlis beyliğinin yaşamlarından biri olduğu, ama Akkoyunlu ve Safevi işgallerinin daha karışık koşullarında onlardan ayrıldığı anlaşılmaktadır. Hakkari ve Bitlis beylikleri birbirlerinin topraklarına akınlar düzenlerdi; bu akınlar aşiretlerin taraf değiştirmeleri için fırsat yaratacaktı.³² Böyle

29 John E. Woods, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire* (Minneapolis ve Chicago: Bibliotheca Islamica, 1976), s. 11; *Cambridge History of Iran*, c. 6, s. 73-74.

30 Karakoyunlu tarihi için bkz. Sümer, *Karakoyunlular*; *Cambridge History of Iran*, c. 6, s. 150-74; *İslam Ansiklopedisi*, c. 13 (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1940-1986), c. 3, s. 173-189, "Cihan-şah" maddesi.

31 *Şerefname*, c. 1, s. 353-54, Muş Ovası'nda, Kürtlerin ovanın kenarındaki tepelerin yamaçlarında (yani, ovanın üstündeki yaylalara göç edebilecek bir konumda) yaşarken, Ermenilerin ovada yaşadıklarını söyleyerek, Kürtlerin yaylacılığa dayalı, toprakları sabitlenmiş yaşam biçimine doğrudan işaret eder.

32 Aşiretlerin Bitlis beyliği gibi büyük bir gruba dahil olmaları ve ayrılmaları süreci için bkz. C.J. Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs* (Oxford: Oxford University Press, 1957), s. 143-45, 149. Pazuki için bkz. *Şerefname*, c. 1, s. 329, 92, 402-03. Hakkari ve Bitlis beylikleri birbirlerinin topraklarına baskın düzenlerlerdi. Bkz., örneğin, Tovma Medzopetsi, *Badmutyun Lang-Tamura*, s. 70, muhtemelen MS 1406'da; Kolofonlar, XV.3.373, s. 279, 1499'da.

genişlemeleri önlemek için Karakoyunluların tek yapması gereken, emirlikler arasındaki dengenin bozulmamasını sağlayacak bir tür semsiye görevinde bulunarak kontrolü sağlamaktı.³³

Karakoyunluların bölgeden çekilmesinin ve MS 1469'da devletlerinin sona ermesinin ardından,³⁴ beylik karmaşık bir tarihin içinden geçti –Akkoyunlular tarafından yerlerinden edilme, geri getirilme,³⁵

33 *Şerefname*, c. 1, s. 351-56'da Osmanlı İmparatorluğu'na dahil olmadan önceki Bitlis beyliğini anlatır:

Bitlis vadisi. Bölgeye Bitlis'in altındaki bir kale olan Kifendur vadisi de dahildi (*Şerefname*, c. 1, s. 406, 431-34). Dadik bölgesi (*Şerefname*, c. 1, s. 424), yani güneydoğuda Bitlis'e komşu olan vadi ile Van Gölü'nün batı sahilindeki Tatvan bölgesi (*Şerefname*, c. 1, s. 398) idari amaçlar için Bitlis vadisinin bir parçası sayılmalıdır. Van Gölü'nün güney kıyısının batı yarısını oluşturan Garcgan [Çavuşlar] bölgesinin 16. yüzyıl başlarında beyliğe dahil olduğu kesindir (*Şerefname*, c. 1, s. 302, karş. c. 1, s. 380, 424).

Başkent olarak Bitlis. Bkz. *Şerefname*, c. 1, s. 341-47.

Muş. Bölge Muş Ovası'nın tümünü kapsıyor olmalıdır, çünkü ovanın doğu ucundaki Çukur nahiyesi buraya dahildi (*Şerefname*, c. 1, s. 382). Kasaba şimdiki Norşin'in yerindeydi. Bkz. O.C. Tunçer, "13. yüzyıla ait üç kümbet", *Sanat Tarihi Yıllığı* 6 (1974-75): 89-123, özellikle s. 94-98; Karamağaralı, *Ahlat Mezartaşları* (bkz. not 41), no. 87, s. 214-15. Şimdiki Mutki kasabası olan Khoyt bölgesi de muhtemelen Muş'a bağlıydı (*Şerefname*, c. 1, s. 442-43).

Khunus ya da *Khnus* [Hınıs]. Khunus Ovası'nın yanı sıra bölge idari amaçlar için Yukarı ve Aşağı Bulanık (*Şerefname*, c. 1, s. 355; *Cihannüma*, çev. Charmoy, 168), eski Hark ve Çarbuhar deresi vadisi Varto'yu da kapsıyordu (*İkincil Vakayinameler*, c. 2, s. 558).

34 Son Karakoyunlu Sultanı Hasan Ali, Akkoyunlu Uzun Hasan'a 1468'de, Marand yakınlarında yenildi; bu, Uzun Hasan'a Azerbaycan'ı getirdi, ama Karakoyunluların geri kalanını ancak 1469'da alabildi. Hasan Ali İran'da Hamedan bölgesine kaçtı, burada tekrar yenildi. Bkz. *Cambridge History of Iran*, c. 6, s. 115-17, 173-74; Woods, *Aqquyunlu*, s. 111-14.

35 Kentten çıkarılma 1473'te, 1470 ile 1472 arasında her yıl Bitlis'e yapılan saldırıların ardından gerçekleşti. Bkz. *Kolofonlar* XV.2.424b, s.333-7 (ayrıca *İkincil Vakayinameleler*, c. 2 içinde, s. 28-21), *Şerefname*, c. 1 s. 388; Abu Bakr Tihrani, *Kitab-ı Diyarbakriyya: Ak Koyunlular Tarihi*, der. N. Lugal ve F. Sümer, c. 2 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1962), c. 2, s. 543-45. Woods'un kronolojisi (*Aqquyunlu*, s. 123) bir yıl erken gözükmektedir. 900/1494-95'te geri dönüş için bkz. *Şerefname*, c. 1 s. 396-99.

Safevi hegemonyası,³⁶ yeniden sürgün,³⁷ Osmanlı'ya bağlılık,³⁸ yeni bir Safevi hegemonyası dönemi³⁹ ve 1530'lardan 1570'lere kadar süren bir dizi aşamayla Osmanlı İmparatorluğu'na katılım.⁴⁰

Belki de, Moğolların paradoksal olarak çöküş süreci Bitlis beylerine gerek yerel, gerekse uluslararası işlevi bakımından Ahlat'ın ardılı olan bir başkent sağladı. Ahlat, imparatorluğu bir arada tutan son İlhanlı Ebu Said'in 1535'teki ölümüne kadar parlak bir dönem yaşadı.⁴¹ İmparatorluk onun ardından tahtta hak iddia edenler arasında bir bölünme ve rekabet dönemine girdi; bu, imparatorluğun bütün topraklarına zarar verdi ve tümüyle yok olmasına neden oldu.⁴² 1335'ten sonra Ahlat'taki olağandışı Müslüman mezar taşları-

36 Muhtemelen 1502'de: *Şerefname*, c. 1 s. 409, karış. R. Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), s. 90.

37 1510 ya da 1511. *Şerefname*, c. 1 s. 407-12'de tarihleri karıştırmış görünmektedir. Nedenleri burada ortaya konulamayacak kadar karışıktır, ama yakında çıkacak, "Geç Ortaçağda Ruzagi Beyliği" başlıklı makalede kısaca anlatılacak ve gelecekteki bir yayında daha titizlikle araştırılacaktır.

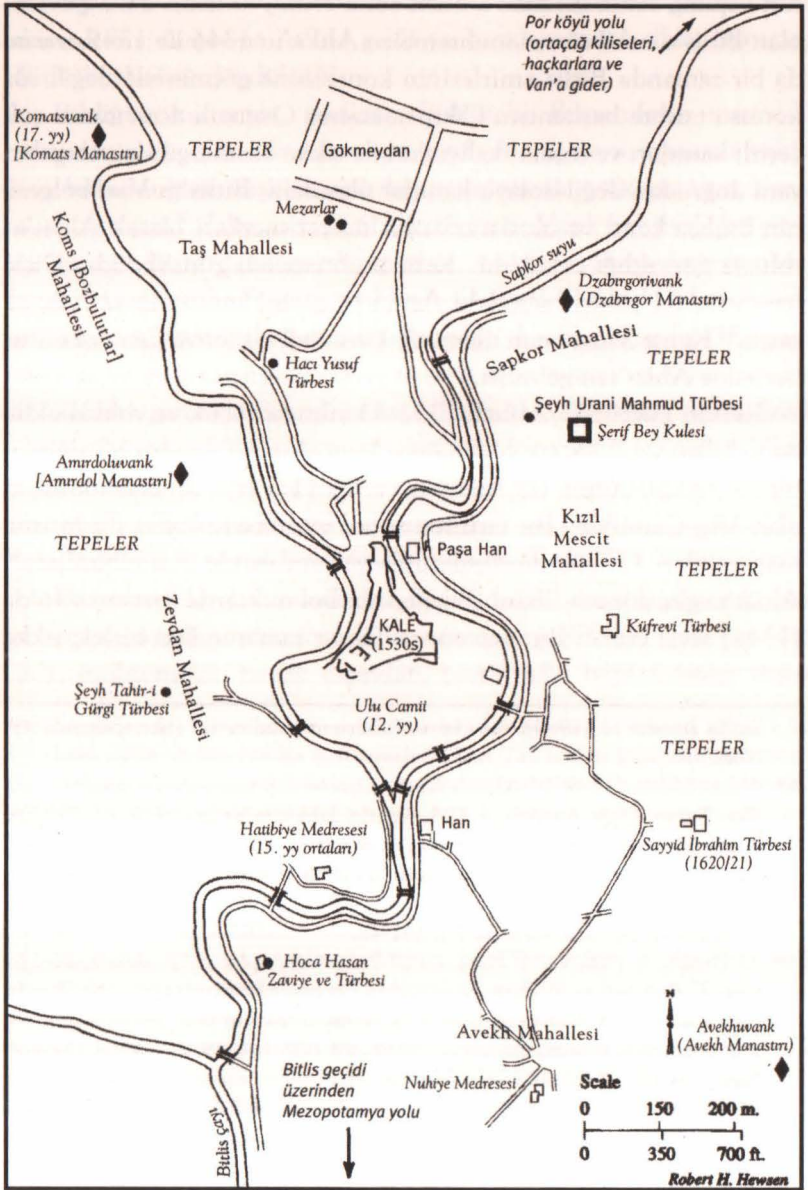
38 Bitlis beyliği ve Van bölgesi ile Diyarbakır'daki diğer beylikler 1514'de, Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlı'ya bağlandılar. Bkz. M.F. Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)* (Ankara: Sevinç, 1976), s. 121 n1; *Evlîya Çelebi in Diyarbakır: The Relevant Section of the Seyahatname*, der. ve çev., yorum ve önsöz Martin Van Bruinessen ve Hendrik Boeschoten (Leiden: Brill, 1988), s. 14-16. Öte yandan, *Şerefname*, c. 1 s. 414-18'de Bitlis beyliğinin Safevilerden Koçhisar Savaşı'nın (1516) ardından sonunda geri alındığını ima eder.

39 Safevi beyi Ulema 1530'da Osmanlı Devleti'ni Bitlis beyliğini bir Osmanlı uyuğu olarak kendisine vermesi için kandırdı. Daha sonra emiri fiziki olarak kentten çıkarmak zorunda kaldı, ama emir 1532'de Şah Tahmasb tarafından kurtarıldı ve beylik kısa bir süre için Safevi egemenliğine girdi. Kırzioğlu, *Kafkas-Elleri*, s. 128-30 ve özellikle *Şerefname*, c. 1 s. 423-25, 428-30, 435-37.

40 1533'te tekrar Osmanlı İmparatorluğu'nun vasalı oldu. Bkz. *Şerefname*, c. 1 s. 431-34. Beylik 1535'te Osmanlılar tarafından Ruzagi ailesinin elinden alındı (*Şerefname*, c. 1, s. 437-44) ve bu noktada sancak sistemine dahil edildi. 1578'de sürgün edilen emirin bir oğlu eski Bitlis nahiyesine, doğuştan gelen haklarla sancak beyi olmak üzere davet edildi. Bkz. *Şerefname*, c. 1 s. 454-55.

41 Ahlat binaları için bkz. Nermin Tabak, *Ahlat, Türk Mimarisı* (İstanbul: Doğan Kardeş, 1972), ve mezar taşları için bkz. Beyhan Karamağaralı, *Ahlat Mezartaşları* (Ankara: Güven, 1972). Ebu Said hak. bkz. *Cambridge History of Iran*, c. 5, s. 406-13.

42 *Cambridge History of Iran*, c. 5, s. 413-21 ve özellikle Stephen Album, "Studies in Ilkhanid History and Numismatics, I: A Late İlkanid Hoard (743/1343),"

Bitlis (T. A. Sinclair'e dayanarak)

nın yapımı, hatta dizilimi aniden sona erdi. Nüfusun daha güvenli olan Bitlis'e nakil süreci muhtemelen Ahlat'ın 1346 ile 1349 arasında bir zamanda Bitlis emirlerinin kontrolüne geçmesiyle değil, söz konusu tarihte başlamıştı. Çıkış noktamız Osmanlı döneminin çok çeşitli kanıtları ve inşaat faaliyetleri ile sikke basımı gibi göstergeler, yani doğrudan değil dolaylı kanıtlar olsa dahi, Bitlis'in Van bölgesinin başlıca kenti ve uluslararası bir ticaret merkezi olarak Ahlat'ın rolünü devraldığı ortadadır. Kent muhtemelen güneybatıda, Dicle havzasındaki çöküş halindeki Arzan [Yeşilyurt] kentinden de göç almıştı.⁴³ Kente Müslüman ulema ile kimi sivil kişiler ve Ermeni nüfus herhalde Ahlat'tan gelmişti.⁴⁴

Kentin Hicri 733/Miladi 1332-33 yılında küçük ve yoksul olduğunu biliyoruz.⁴⁵ 15. yüzyıldan önce kayıt altına alınan bir Müslüman binası yoktur; bunun tek istisnası, varlığı 11. yüzyıl ortalarında kesin olan Ulu Camii'dir. Bu tarihten sonra günümüze kalan ilk Müslüman yapıları 15. yüzyılın başlarında ve ortalarında inşa edilmiştir.⁴⁶ Ahlat'ta geç dönem İlhani sikkelerinin bol miktarda üretimi 746'da (1346) sona erer.⁴⁷ Bundan sonra Timur zamanındaki birkaç sikke

Studia Iranica 13 (1984): 49-116 ve "Ilkhanid Studies II" (bkz. yukarıda 19. Not).

43 Arzan 750'de (1349-50) Hısn-ı Keyfa Kürt beyliği tarafından yağmalanmıştı. Bkz. Turan, *Doğu Anadolu*, s. 195. Kentin daha sonra yeniden inşa edildiğine ilişkin bir kanıt yoktur. Bkz. Thomas A. Sinclair, "The Site of Tigranocerta II," *Revue des études arméniennes*, yeni dizi 26 (1996-97): 105.

44 Ahlat uleması için bkz. Turan, *Doğu Anadolu*, s. 120-23 ve 16. yüzyılda Bitlis uleması için bkz. *Şerefname*, c. 1 s. 341-46.

45 Al-Umari, *al-Tarîf*, s. 34. Karş. Abu'l-Fida, *Géographie d'Abouldfeda*, der. Joseph T. Reinaud ve William MacGuckin De Slane (Paris: Imprimerie Royale, 1840), s. 394-95. Daha sonra başkent olarak Bitlis için bkz. *Şerefname*, c. 1 s. 351-56; *Evltya*, İstanbul bas., c., s. 89-96, 99-100, 104-08, 241-54 ve Dankoff bas., s. 64-84, 88-92, 108-16, 230-108.

46 Bir cami ve bununla bağlantılı yapılarıdır; caminin kendisi 810/1407'de tamamlanmıştır: *Şerefname*, c. 1 s. 380; M.O. Arık, *Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı* (Ankara: Selçuklu Tarih ve Medeniyet Enstitüsü, 1971), s. 63-72; Sinclair, *Eastern Turkey*, c. 1, s. 303. 847'de (1443-44) inşa edilen bir medrese ve cami için bkz. Arık, *Bitlis*, s. 27-28, 51-53; Sinclair, *Eastern Turkey*, c. 1, s. 304-05.

47 Bkz. yukarıda 21. not.

dışında burada fazla para basılmadı.⁴⁸ Timur egemenliğinde, Bitlis düzenli bir darphane haline geldi ve bundan sonra sikke basımını Bitlis beyleri sürdürdüler.⁴⁹

Bildiğim kadarıyla, özellikle Bitlis'teki Ermenilerin mevcudiyetinden doğrudan söz eden ve burada bir Ermeni manastır vakfının bulunduğuna ilişkin yazılı kanıt ilk olarak 1406'da Veri Vank manastırının;⁵⁰ daha sonra 1414'te Komats Vank bahsinde karşımıza çıkar.⁵¹ Biraz daha geç bir tarihte, 1418'de, Surp Ananias Manastırı'na değinilir.⁵² 16. yüzyıldan başlayarak Bitlis dört büyük manastırıyla ünlüdür: Amırdol (Amırdolu), Avekh, Komats (Meryem Ana'ya ve Aziz Georgios'a [Surp Kevork] adanmıştır) ve Khıntragadar ("dilekleri gerçekleştiren," sadece Tanrı'nın Anasına, Asdvadzadzin'e adanmıştır).⁵³ En erken üç manastırdan yalnızca Komats Vank ayakta kalmıştır. Amırdol, buradaki keşişler 1430'larda ve özellikle 1440'larda ve 1450'lerde elyazmaları kopya etmekle uğraştıkları için,⁵⁴ daha 15. yüzyıl ortalarından bilinmektedir.⁵⁵

Bazı sonuçlar kaçınılmazdır. Bitlis'te 15. yüzyıl başlarında manastırlar kuruluyordu; keşişlerin nereden geldikleri açık değildir, ama muhtemelen beylik dışından, hatta belki hepten bölge dışın-

48 Moğollar ile Timur'un ortaya çıkışı arasındaki dönemde bilinen yalnızca iki kaba sikke vardır; bunlar muhtemelen Hicri 750'lerden kalmadır, dolayısıyla Bitlis emirleri tarafından bastırılmış olmaları mümkündür. Album, "Ilkhanid Studies II," s. 63-64 n. 131.

49 Bkz. Stephen Album, "A Hoard of Silver Coins from the Time of Iskandar Qara Qoyunlu," *Numismatic Chronicle* 16 (1976): 109-57, özellikle 134-35.

50 *Kolofonlar*, XV.1.69a, s. 63-64.

51 *age*, XV.1.168, s. 165.

52 Hamazasp Vosgyan, *Vasputagan-Vani vankeri* (Vasputagan-Van'ın Manastırları), c. 3 (Viyan: Mikhitaryan, 1947), s. 914.

53 *age*, s. 896-918, 919-37. Görüldüğü kadarıyla herhangi bir fiziksel kanıt kalmış tek manastır Koms'dur. Bkz. Jean-Michel Thierry, *Monuments arméniens du Vasputagan* (Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1989), s. 353-54.

54 Yalnızca basılmış kolofonlardan bkz. *Kolofonlar*, XV.1.401a, p. 378; 508, p. 465; 538, p. 486; 620, s. 545; 612a, s. 546; 666a, s. 592; XV.2.57, s.45; 58, s. 46; 96a, s. 68; 97, s. 71; 136, s. 101; 165a, s. 126; 181, s. 141; 237-38, s. 194; 328a, s. 257; 531, s. 421.

55 Vosgyan, *Vasputagan-Vani vankeri*, s. 903-04, 905 n10'da, 1455 ve 1487 tarihli elyazmalarına değinir.

dan gelmişlerdi. Manastırlar Bitlis kentinde, deyim yerindeyse Kürt emirlerin burunlarının dibinde oluşturulmaktaydı. Bir manastırın kuruluşunu ve gelişimini gizli tutmak mümkün değildir. Dolayısıyla beyler manastır kuruluşuna isteyerek izin vermişler, hatta belki bunu cesaretlendirmişlerdi.

Bitlis Ermenileri başka ne gibi özgün faaliyetlerle uğraşıyorlardı? Bunlardan biri inşaattı; ama oluşturulan bu kez cami, medrese, anıt-mezar gibi Müslüman dini yapılarıydı.⁵⁶ Bitlis'te, Kürt emirlerinin yönetimi altında yapılan bu Müslüman yapılarının ilk örnekleri tarz olarak Ahlat'takilerin bir devamıydı. Sadece planlarına bakarak, ortaçağ Müslüman yapılarının herhangi birinin Ermeniler tarafından inşa edildiğini kesinlikle kanıtlamak zor olacaktır. Onları, "iş üstünde yakalamak" için Osmanlı dönemini beklemek gerekir. 16. yüzyıl sonlarında Kürt emirleri için, İhlasiye diye bilinen bir medrese inşa edilmişti.⁵⁷ Planın kimi özellikleri ön cepheyle birlikte ele alındığında taş ustalarının, özellikle Anadolu'nun daha batısındaki ortaçağ Türk medreselerinin mimarisini iyi bilmelerine rağmen, bu gelenekten gelmedikleri, geleneği yalnızca taklit ettikleri görülmektedir. Aslında mimarlar, Selçuklu dönemi medreselerinin aksine, binanın planında genişliğin uzunluğa eşit olduğu bir Osmanlı medrese tipinden etkilenmişlerdi. Bu tarz, Diyarbakır'da 1521 ile 1528 arası bir tarihte inşa edilen Hüsrev Paşa Medresesi'nde hayata geçirilmiştir.⁵⁸

Ortaçağda Bitlis beyliğinde Ermenilerin konumu nasıldı? Genel anlamda bu, doğu Akdeniz bölgesinde Müslüman hükümdarların yönetiminde yaşayan Hristiyanlar için tipik olan bir konumdu. Ermeniler vergi vermek zorundaydılar; buna karşılık bir ölçüde korunurlardı. Kürt emirlere vergi vermek zorunda olanlar yalnızca Ermeniler değil-

56 Bu yapılar için bkz. Arık, *Bitlis*, özellikle s. 117-19. Ancak Arık, Bitlis'in Müslüman yapılarının küçük bir kısmının, Selçuklu geleneğinin başka yerlerde kaybolmasından sonra 16. yüzyıla kadar korunmuş olduğuna inanmaktadır.

57 *age*, s. 47-51.

58 Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi* (İstanbul: Diyarbakır Tanıtma ve Turizm Derneği, 1971), s. 70-72; karşı. 1543 ile 1547 arası bir tarihte inşa edilen Ali Paşa Medresesi, *age*, s. 148-50. İklimin aşırılığı nedeniyle İhlasiye Medresesi'nin planının merkezinde açık bir avlu bulunmamaktadır.

di. Bizzat Kürtler de buna mecburdu; fakat onların ne kadar vergi verdiklerini belirlemek Ermenilere dayatılanların niteliğini saptamaktan bile zordur. Ben, Ermenilere getirilen vergileri bulmaya çalışacağım. Ne yazık ki bazı zayıf ipuçlarıyla, çok hassas çalışmak zorundayız.

Bu vergiler, İran dünyasında geçerli olanların, yani hem geleneksel İslami vergilerin hem de İran'a Moğollar tarafından getirilen bazı vergilerin bir karışımı olarak görünmektedir.⁵⁹ Emirlerin kent civarındaki mülklerin ve fiilen kent içindeki kuruluşların gelirleriyle vakıflar kurduklarını biliyoruz.⁶⁰ Bu geliri sağlayan vergilerin niteliği belirtilmese de, bunların İslam dünyasında alışlageldik türde vergiler olduğunu varsaymak (yüzde yüz olmasa da) makul olacaktır; bunların başlıcaları gayrimüslimlere özgü olan *cizye* ile Müslümanların da ödediği *haraç* ya da toprak vergisiydi. Karakoyunlu döneminde Van bölgesinin başka bir yerinde *cizye* tahsil edildiğini biliyoruz. Aslında bu vergi Karakoyunlu sultanlarının biri tarafından Ardzge [Adilcevaz] ve Arceş'e [Erciş] konulmuştu. Ancak söz konusu kişi Amik valisi Pir Ali'ydi. Bitlis beyliği için buradan çıkarsama yapmak ne yazık ki zordur, çünkü vergi beyliğin toprakları dışına getirildiği gibi, bunun düzensiz bir vergi olduğu, üstelik Pir Ali'nin kendi sorumlu olduğu toprakların ötesine konulduğu açıktır.⁶¹ Pir Ali'nin vergiyi Amik bölgesi dışına getirmesinin muhtemel sebebi tahttaki İskender Sultan'ın değil, onun kardeşi Karakoyunlu Cihan Şah'ın komutanlarından biri olmasıydı. Arceş bölgesindeki iç savaşlardan birinde (1498) tahtını savunan Akkoyunlulardan biri de bir *cizye* tahsil etmişti.⁶² Bu da savaş döneminde dayatılan olağandışı bir vergiydi, ama Bitlis Kürtlerinin *cizye* topladığı sonucuna varılabilir.

Karakoyunlu döneminden altmış yıl sonra meydana gelen bir olaya ilişkin anlatı, onların aldıkları Moğol kaynaklı vergilerin niteliği hakkında bazı yararlı bilgiler içermektedir. Bitlisli Şeref Han 1531'de Safevi Şahı Tahmasb'ın uyruğuydu. Şeref kısa süre önce bir

59 Bu vergiler için bkz. *Cambridge History of Iran*, c. 5, s. 531, 533; c. 6, s. 535-56.

60 *Şerefname*, c. 1 s. 380-15. yüzyıl başlarında.

61 *Tovma Medzopetsi, Badmutyun Lang-Tamura*, s. 110-11.

62 *Kolofonlar*, XV.3.348, s. 256.

Osmanlı saldırısından Tahmasb tarafından kurtarılmıştı, bu nedenle de şahına haraç ve armağanlar vermesi gerekiyordu. Şeref Han hem gayrimüslimlerden, hem de Müslümanlardan sığır vergisi ile otlak vergisinin beşte birini almıştı.⁶³ Her iki vergi de İran'da 15. yüzyılın ikinci yarısında yürürlükteydi ve ilk kez Moğolların koydukları vergilerden türemişlerdi.⁶⁴

Bahra-i malikâne bir diğer vergi tipi idi. Bu vergiye, *bahra* adıyla, Tovma Medzopetsi tarafından, Pir Ali'nin Erciş ve Adilcevaz bölgesine cizre koyduğu, daha önce de bahsi geçen olayla ilgili olarak değiştirilmektedir.⁶⁵ *Bahra-i malikâne*, hasadın bir kısmının toprak sahibine verilmesiyle ödenen bir kiraydı. Eğer böyle bir vergi Bitlis beyliği içinde ödeniyorsa, Ermenilerin beye ödedikleri vergiyle birlikte toprak sahibine de kira ödedikleri sonucuna varabiliriz.

Meseleyi daha da karmaşıklaştıran, 20. yüzyılın başları ve ortalarında Kürt toplumuyla ilgili yapılan çalışmaların iki tür köy olduğunu göstermesidir: köylülerin bir aşirete mensup ve bu aidiyetin getirdiği bütün haklara sahip olup bir reise aşiret vergisi ödedikleri aşiret köyü ile köylülerin bir toprak sahibinin kiracısı olarak, tüm aşiret haklarını yitirdikleri kiracı köyü. Hem Kürtler, hem de Hristiyanlar bu konumda olabilirlerdi.⁶⁶ Eğer *bahra-i malikâne* Kürt beyliklerinde uygulanıyorsa, belki de bunun uygulama aracı ortakçı köyleriydi. Bu durumda beylikteki Ermeniler beyden başka birisine kira ödüyor olabilirler.

Toparlarsak, Bitlis beyliğindeki Ermeniler büyük olasılıkla, belki cizyenin de aralarında olduğu bazı alışlageldik İslami vergilere, ve aynı zamanda muhtemelen bir sığır ve otlak vergisine de tabiidiler. Bir kira ödüyor olmaları da mümkündür. Kuşkusuz, bu vergilerin tahsil edildiği yönündeki tüm argümanların doğru olduğunu varsayarsak bile, vergilerin hepsi aynı kişilere uygulanmıyordu. Her köylü hem sığır besleyip, hem de ekin ekmiyordu.

63 Şerefname, c. 1 s. 424-26.

64 Bkz. *Cambridge History of Iran*, c. 6, s. 538.

65 age. Ayrıca bkz. *Kolofonlar*, XV.3.66, s. 62.

66 Barth, *Southern Kurdistan*, s. 48-49, 53-60, 80-81; Van Bruinessen, *Agha, Sheikh and State*, s. 92, 106.

1531'deki vergi tahsilatı sırasında sığır ve otlak vergilerinin, bunlara Şah Tahmasb'a haraç ve armağanlar sunmak için ihtiyacı olan Şeref Han'a verilmesi, vergilerin her zaman doğrudan beye ödendiği anlamına gelmiyordu. 15. yüzyıl sonlarında yaşanan bir olay, vergi toplama hakkının beyliğin önde gelen mensupları, çoğunlukla da aşiret reisleri arasında dağıtıldığına ilişkin kanıtlar sunar. Hicri 900'de (1494-95), Ebu Bekir Bayegi adlı biri Bitlis kalesinin Akkoyunlulardan geri alınması için ip merdiven sağlamıştı. Tahtına geri dönen bey, buna karşılık bu kişiye iki köyün gelirini alma hakkı vermişti; en azından bu benim *mülkiyet* sözcüğüne getirdiğim yorumdur, çünkü sözcüğün asıl anlamı, yani sonsuza kadar mutlak sahip olma fikri burada pek olası değildir.⁶⁷ Bu olayın bize anlatmadığı şey ise gelir haklarının genelde kimin elinde olduğu ve bu gelirin hangi vergilerden oluştuğudur; Ebu Bekir belki de Bayegi aşiretinin reisiydi.

Meselenin diğer yanı, Kürt tarafındaki hoşgörü konusuydu. Geç ortaçağda Bitlis Kürtlerinin dini hoşgörüsüzlüklerine ya da baskı politikasına ilişkin fazla kanıt yoktur. Emirlerin bizzat kendileri, bilinçli olarak, Bitlis kentinde manastırlar kurulmasına izin vermiş olmalıdırlar. Burada kurulan manastır sayısı, emirlerin bunların kuruluşunu aktif olarak teşvik ettikleri anlamına gelebilir. Öte yandan Bitlis emirlerinin Ermeni kaynakları tarafından manastırlarda inşaat faaliyetine izin verdikleri ya da bunu teşvik ettikleri için övülmedikleri bir vaka haricinde doğrudur. Yine bir vaka haricinde, emirleri keşişleri engelledikleri veya başka biçimlerde Hristiyanlara kötü davrandıkları için kınamamışlardı. Her iki vakada da istisna, 14. yüzyıl sonlarında, Bitlis emiri İbrahim'in, Hristiyanlara adil davranmadığı gerekçesiyle (ve itaatsizlik yaptığını da tahmin edebiliriz) Timur'un oğlu ve vekili Miran Şah'ın saldırısına uğradığı ve öldürüldüğü olaydır. Ancak bu olayın kaynağı olan Tovma Medzopetsi aynı zamanda İbrahim'in kardeşi ve ardılı Şeref'i Hristiyanları sevdiği için över.⁶⁸

67 Şerefname, c. 1 s. 398; tarih için karş. c. 1, s. 399.

68 Tovma Medzopetsi, *Badmutyun Lang-Tamura*, s. 69, karş. s. 67.

Bu dönemin daha sonrakilerden, özellikle 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarından daha hoşgörülü olduğu kesindir. Her durumda, uyruklar arasında ezici çoğunluğu oluşturan bir halka zulmetmek zordur. Aynı zamanda, Bitlis emirlerinin ve bölgedeki diğer Kürt hükümdarların Hristiyan uyruklarına baskı yapmama eğilimlerinin çok özel bir nedeni vardır. Emirler muhtemelen –beylikteki diğer Kürtler ise kesinlikle– yerel ya da Nakşibendiler gibi daha “uluslararası” Sufi tarikatlara mensuptu. 14. yüzyıl ortalarında gerek Bitlis’in, gerekse Yukarı Mezopotamya’dan üç günlük yürüyüşle ulaşılan Arzan’ın beylerinin Nusayri ya da Yezidi oldukları ve Yezidilerin desteğine ihtiyaçları olduğu bilinmektedir.⁶⁹ Bu Arzan beyleri için doğru olabilir, ama emirlerin kendileri muhtemelen Sufi bir tarikatın mensubuydular. Daha geç bir tarihte Mısır’daki Memluk yetkilileri ya da Memluk idaresinin mensupları, Bitlis emirinin Nusayri olduğundan kuşkulmuşlardı.⁷⁰ Nusayriler esas olarak Suriye’nin kuzeybatısında yaşadıklarından, bu durum söz konusu olamaz.⁷¹ Bitlis kentinde Sufi zaviyeler olduğu kesindir. 15. yüzyılda yaşayan emir Şemseddin’in vakfında bir zaviye de vardı.⁷² Kentte hâlâ ayakta kalmış zaviyeler vardır: bunlar belki 16. yüzyıldan kalmazdır.⁷³ Zaviyeler tahminen yerel şeyhlerin kurduğu tarikatları barındırıyorlardı; genelde her tarikat bir zaviye ile sınırlıydı. Ancak, Osmanlı gezgini Evliya Çelebi’nin anlatılarından, 17. yüzyıl ortalarında Bitlis’te yirmi *tekke* olduğunu ve bunlardan on sekizinin Nakşibendilere ait olduğunu biliyoruz.⁷⁴

69 Ibn Hajar al-‘Asqalani, *al-Durar al-Kamina fi A’yan al-Mi’a al-Thamina* ((Hicri) Sekizinci (Yüzyılda) Önemli Kişiler Arasındaki Gizli İnciler), c. 5 (Haydarabad: Majlis Da’irat-al-Ma’arif fi’l-Uthmaniyya al-Sakaina, 1348-50/1929-31), c. 2, s. 376-77. Yazar yanlışlıkla Arzan için “Arzan al-Rum,” Erzurum yazmıştır.

70 Al-Umari, *al-Tarif*, s. 34.

71 Cahen, “Diyar Bakr,” s. 77’de, Al-Umari’nin pasajını yorumlarken, Bitlis emirlerinin muhtemelen Ala İllahi tarikatından olduklarını söylemekte ama bir kanıt göstermemektedir.

72 Şerefname, c. 1, s. 380.

73 Arık, Bitlis, s. 57-60.

74 Evliya, Dankoff bas., s. 68. Evliya ayrıca içlerinde binlerce öğrencinin *fünûn-i garibe ve acibe* (esrarengiz ilimler) eğitimi gördüğü, binlerce *külbe-yi ahzanlar’a* (hüzün kulübeleri) değinir. Burada kastedilen muhtemelen yerel Sufi tarikatların zaviyeleri idi.

Nakşibendiler 14. yüzyılda beyliğe ayak basmış olabilirler ve emirlerin bağlı oldukları en olası tarikat budur. Bitlis'tekilerin yanı sıra komşu Hakkari ve Mahmudi beyliklerinde de Yezidilerin olduğuna ilişkin kanıtlar vardı. Yezidiler 19. yüzyılın başlarına kadar Hakkari beyliği içindeki Hakkari dağlarında Nasturi Hristiyanlarla barış içinde yaşadıkları sonra Şeyhan'a, yani Kuzey Irak'taki Yezidi merkezinin çevresindeki bölgeye ve Sincar Dağı'na göç ettiler.⁷⁵

Ermeni nüfusun baskılara –görece– maruz olmadığına ilişkin benzer argümanlar, diğer beylikler içinde de geçerli olacaktır. Van Gölü'nün güneyindeki Khizan ve Moks beyliklerinde 15. yüzyılda çok yoğun sürdürülen elyazması kopyalama faaliyetlerine belli ki emir ailelerinden hiç engelleme olmamıştı ya da çok az olmuştu.⁷⁶ Hizan özelinde bakıldığında, manastırlardan biri kente beş kilometreden az mesafedeydi.⁷⁷ 15. yüzyıl başlarında, Akhtamar'ın güneyindeki sahil manastırlarının kolofon yazarları Vosdan [Gevaş] emirlerinin desteğini açıkça överler.⁷⁸ 14. yüzyıl sonunda bir kolofon yazarı, Vosdan emirinin vasalı ve akrabası olduğu Hakkari emirinden, Hristiyanlara (bu durumda Nasturiler de buna dahil olacaktı) desteği dolayısıyla takdirle söz eder.⁷⁹

Yerel sınırlar içinde, kırsal alanlarda bazı baskılar olduğu kesindi. Beyliğin dışında, bir beyliğin Kürtlerinin, diğer bir beyliğin Er-

75 Hakkari için bkz. Cahen, "Diyar Bakr," s. 70; J.S. Guest: *The Yezidis; A Study in Survival* (Londra ve New York: KPI, 1987), s. 60. Mahmudi için bkz. *İkincil Vakayinameler*, c. 2, s. 367 –Abağa bölgesi ile onun hemen güneyde bitişiğindeki, metinde "Mahmutanay" diye adlandırılan Saray'ın Yezidilerinin Van paşası tarafından katliama uğratıldığı 1716 yılıyla ilgilidir. *Evliya*, İstanbul bas., c. 4, s. 151, 274'de Saray'ın Mahmudi beyliği içinde olduğunu doğrulamaktadır.

76 Bu manastırlar hakkında bkz. Thierry, *Monuments arméniens du Vaspurakan*, s. 371-435; yapıt her manastırda yazılan elyazmalarına tam referans içermektedir.

77 Paritsori Vank hakkında bkz. *age*, s. 378-76.

78 Özellikle Hakkari emiri, İzzettin'in oğlu Muhammed'i. Kendisine kolofonlarda Melik, Melik Mahmat, Melik Mahmed gibi değişik adlarla değinilir. Örneğin bkz. *Kolofonlar*, XV.1.187, s. 177; 238a, s. 220.

79 Levon S. Khaçikyan, *XIV tari hayeren tzerakeri hişadagaranner* (14. Yüzyıl Ermeni Elyazmalarının Kolofonları) (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1960), s. 621-22, no. 778. Ünlü İzzettin Şir, muhtemelen Timur'un güçleri tarafından yakalanmış ve Akhtamar adasında tutuklu kalmıştı.

menilerine saldırdığı olaylar meydana gelmişti.⁸⁰ Daha da kötüsü, Karakoyunlular, haracını vermeyen ya da başka bir güce biat eden beyliği cezalandırmanın bir yolu olarak Ermenilere saldırmış ve mallarını yağmalamışlardı. Bu, 1462'de ya da belki bundan biraz önce meydana gelen ve Akhtamar Gatoğigosu III. Zakarya'nın da dahil olduğu, iyi bilinen bir olaydır. Karakoyunlu Cihan Şah Ahlat'ı ele geçirmiştir ve emiri Şerif haracını ödemediği için Bitlis'i kuşatmaya hazırlanmaktadır. Zakarya, yaşamlarına ve mallarına daha fazla zarar gelmeden bölge Ermenilerini kurtarmak için haracı (gene bir acil durum vergisidir ve vergilerin genelde kime ödendiğini anlamamıza yardımcı olmaz) toplamayı teklif etmiştir.⁸¹

Sonuç olarak: Bitlis'in Kürt emirleri 1360'lardan 1468'e kadar Karakoyunluların vasalıydılar. Uyruklarının çoğu Ermeni'ydi. Ermeniler, yalnızca Ahlat ve Arzan'dan göç ederek değil, aynı zamanda manastırlar kurarak, cami ve medreseler inşa ederek başkentin gelişimine katkıda bulunmuşlardı. Emirler kuşkusuz manastır kuruluşuna izin veriyor, hatta belki bunu teşvik ediyorlardı.

Ermeniler nitelikleri hakkında ancak kabaca fikir yürütebileceğimiz çeşitli vergilere tabiydiler. Savaş sırasında veya diğer acil durumlarda düzenli vergilerden fazla vergi vermeleri istenebilirdi. Emirlerin kendilerinin onlara baskı yaptığına ilişkin fazla kanıt yoktur. Ama komşu beylikler ve bizzat Karakoyunlular Ermenilere saldırabilir, onların mallarını yağmalayabilirdi; bu ikinci durumda saldırının amacı, emirlere haraç ödemeleri ya da Karakoyunluların belirttiği üzere onlara tekrar biat etmeleri için baskı yapmak olacaktı.

80 Bkz. *Kolofonlar*, XV.1.350, s. 329-31, Ruzagi'nin Arceş bölgesine; XV.2.424b, s. 335-36, Bitlis Kürtlerinin Muş Ovası'nda Akkoyunlu'ya saldırıları için.

81 *Kolofonlar*, XV.2.221, s. 174-75. 1422'de İskender'in benzer bir cezalandırma saldırısı için karşı. *Tovma Medzopetsi, Badmutyun Lang-Tamura*, s. 83-84; *Kolofonlar*, XV.1.400a, s. 376; Sümer, *Kara Koyunlular*, s. 125.

19. Yüzyılda Halep'te Sasunlu *Bantukhd*lar

Vahram L. Shemmassian

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler arasında *bantukhdutyun* (göçmenlik) eski bir olgu olmasına rağmen, 19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. yüzyıl başlarında önemli boyutlara ulaştı. 1880'lere kadar göçün arka planında yasal ve yasadışı vergilendirme, yaygın borçluluk ve bunun sonucu mülk kaybı ile tarım ve hayvancılığa zarar veren doğal felaketler gibi ekonomik faktörler yatıyordu. 1890'lardan sonra yaygın kıyımlarla sonuçlanan siyasi baskılar, kırdan kente akımı belirlemede önem kazandı.¹

Bantukhd, imparatorluğun büyük kentlerine ya da dışına bir iş bulmak, para biriktirmek ve sonra bu birikimi memleketine göndermek ya da beraberinde geri götürmek amacıyla geçici olarak göç eden, büyük çoğunlukla erkek, taşralı Ermenilere denirdi. Biraz açarsak:

[Osmanlı topraklarının] iç bölgelerindeki [Ermeni] köylüler için geçici ikamet, yaygın olan yoksullukla başa çıkmak amacıyla eskiden beri benimsenmiş bir stratejiydi. Geçici ikametle, erkeklerin, geri dönmek niyetiyle evden ayrıлып başka yerde çalışmaya gitmesi kastedilmektedir. Bunlardan bazıları aile ekonomisine istikrar sağlamaya yetecek kadar sermaye biriktirir biriktirmez, memlekete dönebilirdi. Bazıları ancak Ermeniler için koşullar iyileştiği ya da yeni yere göre daha iyi olduğu zaman dönerdi. Kalma süresinin esas olarak bağlılık duygusuyla ilgisi yoktu. Bir adamın kalbi, aklı ve parası memleketteki ailesinde olduğu sürece, köyünden fiziksel olarak yirmi yıl kadar uzun bir süre bile uzak kalabilirdi. Böylelikle, geçici ikamet erkeklerle aile ekonomisini güvenceye almak için son derece ihtiyaç duyulan

1 Sarkis Bdeyan ve Misak Bdeyan, *Harazad badmutyayn Darono* (Daron'un Gerçek Tarihi) (Kahire: Sahak-Mesrob, 1962), der. Ağan Daronetsi, s. 8-10, 28-30.

geliri elde etme, aynı zamanda da aileyi, özellikle bir sonraki kuşağı memleket toprağında tutma olanağı sağlıyordu. Geçici göç böylece hem ulusal sadakate, hem de özel gereksinimlere hizmet ediyordu.²

Osmanlı Ermeni toplumunda *bantukhdutyun*un genel etkisini değerlendirdiğimizde, bazı olumlu, ama çoğunlukla da olumsuz özellikler ortaya çıkmaktadır. Artılar tarafında, *bantukhd*ların acıklı durumunun Ermeni yetkililerin ve aydınların dikkatini iç kesimlerde yaşayan halkın sefaletine çekmesi vardır. İkincisi, *bantukhd*ların küçük de olsa bir bölümünün, zayıf ya da çökmüş maddi durumlarını bir ölçüde toparlayabilmesidir. Olumsuz yanı ise, anavatanın şu ya da bu ölçüde nüfus kaybetmesi ve birçok *bantukhd*un kentin zorlukları ve çürümüşlüğü içinde bedenini ve ruhunu yitirmesidir. Ayrıca, çok sayıda aile bir oğuldan, bir kocadan ya da bir babadan ayrılmanın derin travmasını yaşamıştır.³

İşçi göçü diğer yerler gibi Bitlis eyaletini de vurdu. Özellikle Muş Ovası'ndan binlerce genç adam İstanbul, İzmir, Bulgaristan ve Romanya kentleri ile daha sonraki yıllarda Amerika'ya gitti. Bu gençler limanlarda, gümrüklerde, inşaatlarda, ardiyelerde ve dökümhanelerde hamal, liman işçisi, bekçi gibi vasıfsız işlerde çalıştılar.⁴ Dağlık Sasun bölgesindeki kırkı aşkın köyden bazı gençler ise şanslarını Suriye'nin Halep kentinde aradılar.⁵ Doğdukları köye olan bağlılıkları

2 Isabel Kaprielian, "Migratory Caravans: Armenian Sojourners in Canada," *Journal of American Ethnic History* 6:2 (1987): 23.

3 Başta Konstantinopolis'te olmak üzere, *bantukhdutyun* olgusuna genel bir bakış için bkz. Hayk Çazaryan, *Arevmudahayeri sotsyal-dindesagan yev kağakagan gatsutyuni 1800-1870 tt* (Batı Ermenilerinin Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Koşulları, 1800-1870) (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1967), s. 412-31; Levon Çormisyan, *Hamabadger arevmudahayots meg taru badmutyun*, c. 1: 1850-1878 (Batı Ermenilerinin Bir Yüzyıllık Tarihinin Panoraması: 1850-1878) (Beyrut: K. Tonikian & Sons, 1972), s. 137-39; H.C. Siruni, *Bolis yev ir ten*, c. 2: 1800-1900 (İstanbul ve Rolü (1800-1900)) (Beyrut: Mesrob, 1970), s. 300-02.

4 Çazaryan, *Arevmudahayeri gatsutyuni*, s. 416-25; Bdeyan ve Bdeyan, *Harazad badmutyun*, s. 26-28.

5 Halep'teki Sasun Hemşeriler Derneği'nin eski başkanlarından biri olan Mıgırdiç Mıgırdiçyan'ın yazar için hazırladığı listeye göre, Sasun *bantukhd*ları şu köylerden geliyorlardı (Ermeni alfabesine göre sıralanmıştır): Ahronk, Ardsvig, Patsi, Pevi, Keğaşen, Komk, Talhor, Tağavank, Tarug, Tatang, Tezi, Tinket,

ile yabancı bir kent ve çevresindeki yaşamın katı gerçekliği arasında bölünen bu gençler, ruh sağlıklarını koruyabilmek için otomatikleşmek zorunda kaldılar. Bu inceleme bu duruma yalnızca genel bir bakış sağlamaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kara ticaretinin ana merkezlerinden biri olan Halep yüzyıllardır zanaat ve ticaretle uğraşan bir Ermeni topluluğu barındırıyordu ve bunlar zamanla bir piskoposluk, okullar ve gönüllü dernekleri çevresinde kendilerine bir cemaat yaşamı oluşturmuşlardı.⁶ Özellikle 19. yüzyılda Halep başlıca iki eyaletten –Mamuret ül-Aziz (Harput/Kharpert) ve Bitlis– gelen yoksul Ermeniler için giderek bir sığınma yeri haline geldi. Çoğunlukla geçici oldukları için tam bir sayımın zorluğuna rağmen, 1880'de Halep'te 74 köyden 2 bini aşkın *bantukhd* olduğu tahmin ediliyordu.⁷ 1905 tarihli bir nüfus sayımına göre burada 1323 *bantukhd* vardı; bunların 150'si Sasun'dandı, 320'si hizmetkârdı ve 853'ü yirmi yaşının üstündeydi.⁸ Bu rakamların daha yüksek olması gerekir, çünkü çevre bölgelerde yaşayan ve çalışan Sasunlular ile Halep'e geçici olarak göçen delikanlılara değinilmiyordu.

Mamuret ül-Aziz grubu iki büyük kentten –Arapkir ve Çemişgezek (Çemişgadzak)– ve bunların çevresindeki mezralardan geliyordu. Ayrılık zamanı yürek parçalayıcı manzaralara sahne oluyordu; *gurbe*te gidecek olan gençler ellerinde kuru yiyecek ve giysi dolu çıkınılarıyla kervanlarına katılırken akrabaları, komşuları, öğretmenleri, papazları onlara sarılıyor, ağlıyor, şarkı söylüyor, hayır duaları okuyordu.⁹

Khabelcoz, Khelhovid, Khintzorig, Germav, Gorter, Grdzor, Geliguzan, Gorengeş, Gorov, Goşag, Gusked, Harçong, Havgung, Heding, Hrigonk, Hrud, Miğgeğ, Mıkteng, Natopa, Şenig, Baloyeng, Belav, Berm, Çırtıng, Sağdun, Semal, Sbağank, Pırşenk, Psank, Pşut ve Kaçarenk.

6 Avedis K. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1965), s. 18-20, 46-53, 67-68, 87-90, 260-73.

7 G[iragos] Ğazancıyan, "Halepi hnutyunneri" (Halep'in Antikalari), *Arevelyan Mamul* (Doğu Basını) (24 Mayıs, 1880): 472.

8 Ardavazt Sürmeryan, *Badmutyun Halepi hayots* (Halep Ermenilerinin Tarihi), c. 3 (Paris: Arakses, 1950), s. 894.

9 Antranik L. Polatyan, der. ve ed., *Badmutyun hayots Arapkiri* (Arapkir Ermeni-

Gittikleri yerlerde ise neşeli bir hava egemendi; göçmenler hemşerilerinden oluşan büyük heyetler tarafından şehir kapısının çok dışında karşılanıyorlardı.¹⁰ Yerleştikten sonra hizmetkâr, aşçı, lokantacı ve hancı olarak işe giriyorlardı. Bunlardan bazıları, ünlü Baron Otel'i'nin sahipleri Mazlumyanlar örneğindeki gibi, daha sonra büyük başarı kazanmışlardır. Kimileri ise geçimlerini simsar, kunduracı, marangoz, terzi, kuyumcu, saatçi ve fotoğrafçı olarak sağlıyordu. Birçoğu bu mesleklerde çok başarılı oldu ve piyasadan fazlasıyla büyük bir pay kaptı.¹¹ Genellikle okur yazar olan bu göçmenler yalnızca kendi çıkarlarıyla ilgilenmekle kalmadılar, Halep'te bir dizi eğitim derneği kurarak ve mahalli okullarına para göndererek, memleketlerindeki hemşerilerinin entelektüel düzeyini yükseltmeye çalıştılar.¹²

Halep'teki ikinci büyük *bantukhd* grubu Bitlis eyaletindeki Sasun'dan geliyordu; bu grup Harput grubuyla bazı benzerlikler göstermekle birlikte, birçok açıdan da farklıydı. Sasun *bantukhd*ları gruplar halinde, Diyarbakır ve Urfa üstünden günlerce yürüyerek geliyor, Halep'e vardıklarında bitkin, kirli ve bitlenmiş oluyorlardı. Bu göçmenler kente girdiklerinde yardımlarına koşan hemşerilerinden destek ve teselli buluyorlardı. Bir anekdota göre, Sasunlu hemşerileri yeni gelen bir köylüye traş olması için bir ayna verdiklerinde, köylü, sakallı İsa'nın bir resmini gördüğünü sanıp, aynayı öperek böyle bir eşyadan hiç haberi olmadığını belli etmişti.¹³ Her durumda *şalvar*ları, *çankları*, puşi sarılmış başlıkları (*agil*) ve diğer kendilerine özgü giysileri, ayrıca da çalı gibi "makas görmemiş bıyıkları"yla, Sasunluları

lerinin Tarihi) (New York: Arabkir Union of America, 1969), s. 90, 323.

10 Pariz (Paris), 18 Temmuz 1862.

11 Hampartzum H. Kasparyan, *Çemişgadzag yev ir küğeri* (Çemişgezek ve Köyleri) (Boston: Baykar Press, 1969), s. 274; Tanyel Kasparyan, "Maşgerd" (Maşgerd Köyü), *Vosgekedag* (Altın Dere), der. Sarkis Pakhdikyan, c. 3 (Beyrut: Hayk, 1948), s. 225; Nahabed Narkizyan, "Badmutyun 'Otel Baron'i" ('Baron Otel'i'nin Tarihi), *Keğart Suriahay Darekirk* (Keğart Suriye Ermenileri Yıllığı), der. Hayk Parikyan, 1. yıl (Halep: Arevelk, 1975), s. 437-50; Polatyan, *Badmutyun*, s. 115, 120, 122, 139, 826-28, 836-38.

12 Arevelk (Doğu) (İstanbul) 26 Ağustos 1888; Kasparyan, *Çemişgadzag*, s. 239, 242-43, 274, 368-71; Polatyan, *Badmutyun*, s. 610, 616-18.

13 Mari Ohannesyan ile görüşme, Sherman Oaks, CA, 8 Ağustos 1997.

giyim kuşam ve yaşam biçimleri dolayısıyla diğerlerinden ayırt etmek kolaydı.¹⁴ Doğal olarak kentin Ermeni nüfusu onları soydaşları olarak görüyordu, ama iki grup arasında bir yakınlık olduğunu kesinlikle fark eden Araplar gene de Sasunluları ne Müslüman ne de (Arap) Hristiyan olan (*la muslim, la nsrani*), sıradışı tipler sayıyorlardı.¹⁵ Araplar aynı şekilde onlara “Sasuni” sözcüğünün bozulmuş bir şekli olan “Susani” diye hitap ediyorlardı; bu, kentteki diğer Ermenileri de aşağılamak için kullanılan, zaman zaman horlayıcı bir çağrışım da bulunan bir terimdi.¹⁶

Sasun yaylalarında yaşayanlar geçimlerini hayvancılık, meyve yetiştiriciliği, arıcılık ve madencilikle kazandıklarından, ticari bir meslekleri yoktu.¹⁷ Bu nedenle Halep'te fazla uzmanlık ve beceri istemeyen işlerde çalışmak zorundaydılar. Bu nedenle, belki de hallerde hizmet sunan bir *hamal* ile Salibe mahallesindeki bir ayakka-bı tamircisi dışında,¹⁸ Sasunluların tümü değirmenci, fırıncı ve un, ekmek ve börek satıcısı olmayı uygun gördüler.¹⁹ Böylece, 1898'de Halep'in mevcut 99 fırının büyük çoğunluğunu işletmelerinden de anlaşılacağı üzere, işkolunu baştan sona tekellerine aldılar.²⁰ Bu fırınlar arasında, yalnızca birkaçını sayarsak, Trnov Khraba (Arapça yabancıların toprağı anlamındaki Turab el-Ğureba'dan bozma), Nor Dukan (yeni dükkan), Zakar'ın [yeri] ve Morkovli de vardı. Fırınların çoğı kentin iç kısımlarında konumlandığından, Sasunlular da buraya, özellikle Akabe, Haret Ebu Accur, Haret Ekrad, Şare'h Sus, Ha-

14 Simon Simonyan, *Ler yev cagadadır (hadındır)* (Dağ ve Kader (Seçmeler)) (Beyrut: Sevan, 1972), s. 195-96; Sürmeyer, *Badmutyun*, s. 680.

15 Mıgırdıç Mıgırdıçyan ile görüşme, Sherman Oaks, CA, 8 Ağustos 1997; Sürmeyer, *Badmutyun*, s. 680.

16 A.M. Sevyan, “Halepi hay kağutin antsialn u nergan” (Halep Ermeni Toplumunun Geçmişi ve Bugünü), *Arevelyan Mamul* 36:24 (7 Haziran 1906): 614.

17 Sürmeyer, *Badmutyun*, s. 680.

18 Simonyan, *Ler yev cagadadır*, s. 89, 182, 211.

19 Hovh[hannes] P. Türabyan, “Halebi hayer” (Halep Ermenileri), *Arevelyan Mamul*, no. 7, 1 Nisan, 1897: 246; Asdzvazdadur Der Hovhannesyants, “Garc canabarhortutyun Hasoris” (Suriye'ye Kısa Bir Yolculuk), *Sion* 3, 1866: 213; Sevyan, “Halepi hay kağutin,” s. 614; Sürmeyer, *Badmutyun*, s. 680, 977.

20 *Punç* (Buket), İstanbul, 23 Mayıs, 1898.

midie, Cemiliye, Aziziye, Vekiliye, Hattab, Salibe, Saha ve Tattribution mahallelerine yerleştiler. Genelde her fırın (ya da değirmen) Sasun bölgesindeki aynı köyden işçiler tarafından çalıştırılıyordu. Örneğın, Komk [Çalışlar] köyünden göçmenler yalnızca Vekiliye, Zakar, Nor Dukan ve Morkovli fırınlarında; Çerten köyünden olanlar Cemiliye, Kattab, Aziziye ve Hokedun fırınlarında; Mijgeğ köyünden olanlar ise iki Hazzaze fırınında çalışıyorlardı. Fırınlardan farklı olarak değirmenler Halep'in dış mahallelerinde, akarsu kıyısında bulunuyordu. Bu tür çok sayıda değirmen arasında adı geçenler Şeyh Ahmed, Fırat kıyısındaki Ebu Galgal'daki Dıh'ne ve Nahır Zahab (Altın Nehir) boyundaki Cabbur tuz madeni yakınındaki Tal Sabi'in'dir.²¹

Halep'e hiç paraları bulunmayan mütevacı köylüler olarak gelen Sasunlular genellikle işyerlerinin sahibi değıl, kiracıydılar. Örneğın Komk köyünden Garabed Mıgırdıçyan Vekiliye'deki fırınına bir Rum Ortodoks avukat olan Yorgaki Wakil'den yıllık 101 Osmanlı altın lirasına kiralamıştı.²² Aynı şekilde Tınket [Karayün] köyünden 1913 Aralık ayında gelen Zakar Sarkisyan Tal Sabi'in'deki değirmenini Şeyh Gubbiye adlı birinden kiraliyordu.²³ Ama kiralama bile tefecilerden, yasal olarak izin verilenden çok daha yüksek faizle borç alınmasını gerektiriyordu. Doğal olarak bu uygulama büyük zorluklar yaratıyordu; kendilerine bir işyeri edinmek ya da bir kira anlaşmasını yenilemek için kira tekliflerini sürekli artıran kiracılar arasındaki şiddetli, çoğu kez yıkıcı rekabet de bu güçlükleri ağırlaştırıyor ve kârlı çıkan sadece değirmen ve fırın sahipleri oluyordu.²⁴ Bir gazete 1899'da şöyle yakınıyordu: "Şu yıkıcı gerçeğı açıklamak zorundayız: Muharrem ayının başında (bu kiracıların yeni mali yılının [başlangıcı] olan Mayıs ayına denk gelmektedir) değirmen ve fırın kiralarken [kiracılar] birbirlerine zarar vermek için tekliflerinde öyle yüksek miktarlara çıkıyorlar ki, yıl sonunda ve hesapların kapatılma gününde, paradan başka ne varsa kazandıklarını fark edip, hayretler içinde kalıyorlar."²⁵

21 Mıgırdıçyan ve Ohannesyan ile görüşmeler, 8 Ağustos 1997.

22 Mıgırdıçyan ile görüşme.

23 Ohannesyan ile görüşme.

24 Sevyan, "Halepi hay kağutın," s. 614; Simonyan, *Ler yev cagadadır*, s. 204.

25 *Punç*, 27 Şubat 1899.

Uzun bir süre gayrimenkul alamama durumu, bir işyerine ya da eve sahip olmak isteksizliğiyle paralel gitti, çünkü buraya kalıcı olarak yerleşmekten ve Sasun'a dönmekten korkuluyordu; bu durumda göçün tüm amacı boşa çıkacak ve aileye ve memlekettekilerle yönelik ahlaki yükümlülükler ihlal edilmiş olacaktı. Ama 1894'teki Sasun katliamlarından sonra siyasi durumun kötüleşmesi, bunun savaş sırasında imparatorluk çapındaki soykırımla ve Ermeni toplumsal dokusunun yok edilmesiyle doruğa ulaşması, bazı *bantukhdıların* alım gücündeki artışla birleştiğinde, bu düşünce biçimi giderek değişti ve Halep ve civarında özel mülkiyete yol açtı.²⁶

İster maddi sorunlarını, isterse evlerinden ve sevdiklerinden uzakta yaşamanın verdiği acıyı unutmak için olsun, Sasunluların birçoğu gelirlerinin önemli bir kısmını kumara, sigaraya ve başta oğ [rakı] olmak üzere içkiye harcıyordu.²⁷ Bu son alışkanlık, alkollü içkilerin ve meyhanelerin pek az bulunduğu kırsal alan civarında yaşayan değirmencilerden çok, Halep kentinde kalan fırıncılar arasında yaygındı.²⁸ *Bantukhdıların* çoğunun değirmen ve fırınlarda çalıştıklarını ve buralarda ya da köhne hanlarda yaşayıp, o sağlıksız havayı teneffüs ettiklerini dikkate almalıyız; hal böyle olunca sıırım gibi, dinç ve bir zamanlar güçlü Sasunlular, sonunda sefil bir hayat süren çelimsiz insanlara dönüştü. Bu durumda da Halep bölgesinde dönem dönem baş gösteren salgın hastalıklara karşı hassaslaştılar ve birçoğu bu yüzden hayatını kaybetti.²⁹ Gene de belirlenemeyen sayıda *bantukhd* birkaç yıl ağır işçilik yaptıktan sonra, en değerli şeyleri olan –paralarını içinde taşıdıkları– kuşaklarına sıkı sıkıya sarılarak Sasun'a dönmeyi başardı.³⁰ 5 ile 20 kuruş arasında küçük bir miktardan, 10 ile 20 altın liraya kadar değişen tasarruflarıyla bu kişiler bir keçi ya da tam bir sürü alabilecek, bir yılda hayvanlarının sayısını iki katına çıkarabileceklerdi. Geri dönenler böylece, Kürt baskınları, katliamlar ve genel

26 Mıgırdıçyan ile görüşme, 8 Ağustos 1997.

27 Punç, 27 Şubat 1899; Sevyan, "Halepi hay kağutin," s. 614; Simonyan, *Ler yev cagadadır*, s. 226, 234.

28 Mıgırdıçyan ile görüşme.

29 Sevyan, "Halepi hay kağutin," s. 614.

30 Mıgırdıçyan ile görüşme.

olarak siyasi huzursuzluk olmaması halinde, kendileri ve aileleri için insanca bir yaşam kurabileceklerdi.³¹

Halep'e göç eden Sasunluların neredeyse tümünün hiç okul yüzü görmemiş olmaları, onların sosyo-ekonomik hiyerarşide yukarı tırmanmasını engelledi.³² Bir gözlemci şöyle diyordu: "Gerçekten de Ermeni nüfusunun herhangi bir [kesiminde] böylesine cahil ve acınacak varlıklar bulmak çok zordur; bin kişi arasından basit alfabeyi bilen biri bile çıkmaz."³³ Bu durumun farkında olan ve acıklı durumlarına üzülen Sasunlular, gene de çocuklarına daha iyi bir gelecek sağlamak için büyük fedakârlıklar yaptılar. Örneğin bazıları çocuklarını Halep'teki Ermeni kilise okullarında öğrenim görmeleri için yanlarına getirtti. Gerçekten de mezun olduktan sonra Sasun'a dönen bu çocuklar sonunda rahip, öğretmen ya da devlet memuru oldular.³⁴

Birçok Sasunlu, kendi perişan yaşamlarına rağmen, eyaletlerindeki hemşerilerinin kötü durumuna duyarsız kalmadılar ve Ermeni geleneklerinin ve Kilise'nin sadık destekçileri olmayı sürdürdüler. Öncelikle, Sasun'daki Kürtlerin aşırılıkları bölgenin göçmen evlatlarının aklından çıkmadı. Halep'ten yirmi yedi *bantukhd* 19 Haziran 1881 tarihli bir dilekçeyle, Kürtlerin zorbalıklarına bir son verme amacıyla İstanbul'daki Ermeni Patrikliği ve İngiliz elçisiyle görüşmek üzere yedi temsilcilerine yetki verdiler, aynı zamanda çıkabilecek bütün masrafları karşılamaya ve eğer gerekirse büyük fedakârlıklarda bulunmaya hazır olduklarını belirttiler.³⁵ Bir de Kevork Çavuş (Atamyas) vakası vardı: ünlü bir *fedai* (özgürlük savaşçısı) olan Kevork Çavuş 1889 Eylül ayında Halep'e gitti, Sasunlu hemşerisinin Bab el-Cineyne'deki fırınında çalıştı, Mihran Damatyan ve Murad Boyacıyan gibi yolu oradan geçen Ermeni devrimci liderleriyle ilişki kurdu, biraz para biriktirdi, hemşerilerinin yardımıyla bir silah sa-

31 Bdeyan ve Bdeyan, *Harazad badmutyun*, s. 124.

32 Simonyan, *Ler yev cagadagir*, s. 181.

33 Sevyan, "Halepi hay kağutin," s. 614.

34 Sürmeyer, *Badmutyun*, s. 681.

35 Mıgırdiç Mıgırdiçyan, özel evrak, "Bunu Yazmanın Gerekçesi Şudur" başlıklı belge, 19 Haziran 1881, Halep.

tın aldı ve bir yıl içinde, ezilen Ermeni yurttaşlarını savunmak üzere Sasun'a döndü.³⁶ Böylesi toplu ve bireysel önlemler *bantukhdıların* memleketlerinde olup bitenlerle aktif bir biçimde ilgilenmeyi sürdürüklerini açıkça göstermektedir.

Sasunlular ve diğer *bantukhdılar*, zamanla Arapçayı birinci dilleri olarak benimseyen, hatta Arapça adlar alan "eski" Halep Ermenileriyle aynı yabancı baskısına maruz kalmalarına rağmen, onların aksine günlük konuşmada Ermeniceyi kullanmaya devam ettiler. Aynı zamanda işyerinde yurtsever ve nostaljik şarkılar söyleyip kaval çalarak, büyük bayramlarda Aziziye'nin ana meydanında toplanıp meraklı izleyici kalabalıkları önünde büyük halkalar oluşturup, *govent*, *gorani* ve *yarkhuşt*a oynayarak folklorlarını yaşattılar.³⁷

Kilise meselelerine gelince: Sasunlular aidatlarını büyük bir sadakatle, düzenli olarak öderlerdi. Ayrıca dine bağlılıklarını önemli davalara özel bağışlarda bulunarak göstermişlerdi. Örneğin 1832'de, Ohan oğlu Hagop adlı bir adam Saha mahallesindeki fırınının gediğinin [işletme hakkı] dörtte birini yoksul Ermenilere bağışlamıştı.³⁸ Benzer bir biçimde, Sasunlular 1894'de Ermeni piskoposluğunun avlusuna bir *sahrij* (sarnıç) yapımını topluca üstlenmişlerdi.³⁹ Aynı dini tutum içinde, Katolik ve Protestan misyonerlik faaliyetlerinin bazı Ermenilere din değiştirtmeyi başardığı bir dönemde, Sasunlular kendi kiliselerine dört elle sarılarak bu tür ayartmalara karşı koymakla kalmayıp, dini vakıflarını, Maruniler gibi diğer yerleşik kiliselerin gasp girişimlerine karşı da fiziksel olarak savundular.⁴⁰

Bantukhdıların çoğu *bekâr*dı ve genelde bu şekilde anılırlardı. Bu hitap şekli, evli ve çocuklu olup Halep'te yalnız yaşayanlar için de kullanılmış olabilir. Bir *bantukhd* ile memleketteki akrabaları arasındaki sıkı bağı güvenceye almak ve özellikle de onun köklerine geri

36 Avo, *Kevork Çavuş* (Beyrut: Sevan, 1972), s. 24-25.

37 Simonyan, *Ler yev cagadadır*, s. 44; Sürmeyan, *Badmutyun*, s. 680.

38 Sürmeyan, *Badmutyun*, s. 768.

39 *age*, s. 683; Mıgırdıç Muratyan, "Halepi hay kağtakanutyunı" (Halep Ermeni Mülteciler Topluluğu), *Sasun Darekirk* (Sasun Yıllığı) (Halep: Sasun Hayrenagtsagan Miutyun, 1948), s. 8.

40 Sürmeyan, *Badmutyun*, s. 682.

dönmesini sağlamak için, bir Sasunlunun sürgünde evlenmesi “iharet” olarak görülürdü. Bu “suça” uygun ceza, diğer *bantukhd*lar tarafından tümüyle dışlanmaktan, ailesi ve köylüleri tarafından, hepsi için artık ebediyen yitirilmiş bir kişi olarak yasının tutulmasına kadar değişebilirdi. Kuşkusuz birçok *bantukhd* eşinin ve çocuklarının yanına dönerdi. Ancak, yıllarca sürgünde yaşadktan sonra dönemeyen ya da dönmek istemeyen bazıları ise sonunda ya ailelerini yanlarına aldırır, ya da tabuya karşı çıkıp, artık benimsemiş oldukları kentte evlenirdi.⁴¹

Toplumsal meselelerini yönetmek üzere *bantukhd*lar bir şeyh seçerlerdi; bu durumda bu Arapça sözcük seküler bir reis anlamına gelirdi. Her köyün bir muhtarının olduğu Sasun bölgesinden farklı olarak,⁴² Halep'teki şeyh yöresel kökenleri ne olursa olsun tüm Sasunluların çıkarlarını temsil ederdi. Bu sıfatla, Sasunlular arasında çıkan anlaşmazlıkları çözer, seçmenleri ile Ermeni piskoposluğu arasında bağlantı kurar, yabancıların Ermeni kilisesi mallarına zorla el koyma girişimlerine karşı mücadelenin başını çeker, değirmen ve fırınlarla ilgili ticari işleri düzenler, devletin emirlerini iletir ve kendisine getirilen dilekçelerin uygulamaya konulmasını denetlerdi.⁴³ Sasunlular, aralarındaki ticari rekabet kaynaklı kimi gerilimlere rağmen, belki de şeyhlerinin yol göstermesiyle birbirlerini ziyaret eder, birlikte meyhanelere gider, dini-ulusal bayramlarda toplanır ve neşeli ve üzüntülü anlarını paylaşarak, hep dayanışma içinde olurlardı. “Aynı türden kuşlar birlikte uçar” diyen atasözü, görüldüğü kadarıyla ölümden sonra bile geçerliydi, çünkü Sasunlular Halep'teki Ermeni ulusal mezarlığı içinde yalnızca onlara ait bir bölümde, yan yana gömülmek isterlerdi.⁴⁴

I. Dünya Savaşı patlak verip soykırım başladığında Sasunlular Ermeni kardeşlerini kurtarmada aktif bir rol oynadılar. Önce, Ermeni Platosu'ndaki kötü gelişmelerden derin kaygı duyan *bantukhd*lar

41 *age*, s. 681.

42 Bdeyan ve Bdeyan, *Harazad badmutyun*, s. 10-11.

43 Sürmeyer, *Badmutyun*, s. 681-682.

44 Simonyan, *Ler yev cagadadır*, s. 203.

Kafkaslar'ın savunması için yurttaşlarına katılmak amacıyla silahlı çeteler oluşturdular. Savaş koşulları böylesi zor bir yolculuğu engelleyince, çeteler dikkatlerini Ermeni özgürlük savaşçılarının Sasun'u andıran iki kalesi olan Zeytun ve Musa Dağı'na çevirdiler, ancak ne yazık ki hedeflerine ulaşmadan, ihanete uğrayıp yakalandılar ve hapse atıldılar. Bazıları idam edildi, diğerleri savaş boyunca tutuklu kaldı, kimileri de kaçmayı başardı.⁴⁵

İkincisi, Sasunlular Osmanlı savaş makinesine, düzenli birlikler olarak değil, kuzey Suriye'de konumlanmış orduyu beslemek üzere dahil edildiler. Değirmenciler ve fırıncılar bu konumları sayesinde, kendilerine günlük belli miktarda ekmek üretmeleri emredildiği halde, somun çalıp bunları gizlice aç Ermeni mültecilere dağıtarak, onların hayatta kalma sürelerini uzattılar.⁴⁶ Üçüncüsü, Halep ile Rakka arasına dağılan Sasunlular tehcir yollarında Arap ve Kürt aşiretleri tarafından kaçırılan, Müslümanlaştırılan ve cariyeye, hizmetçi, çoban ve çırak olarak tutulan Ermeni kadın ve çocukların fiilen kurtarılmasına katkıda bulundular. Dünyayı saran yangının sona ermesi, Ermeni tutsakları arama çalışmalarını yoğunlaştırmak için fırsat yarattığından, Sasunlu ekipler diğerleriyle birlikte Bedevi bölgelerine sızdılar, Ermenileri kaçırdılar ya da rüşvetle veya doğrudan satın alarak onların serbest kalmasını sağladılar, bu kişileri Halep'teki ilgili kurumlara teslim ettiler; bu kurumlar da onları hayatta kalan aile üyeleriyle birleştirdi, kendi kendilerine yeterli olmaları için yararlı meslekler öğrenecekleri özel yurtlara yerleştirdi ya da bütün dünya-daki Ermeni gazetelerine ilan vererek, onlara uygun koca buldu.⁴⁷

45 Garo Sasuni, *Badmutyun Daroni aşkharhi* (Daron Ülkesinin Tarihi) (Beyrut: Sevan, 1956), s. 1126-29; Sürmeyer, *Badmutyun*, s. 682.

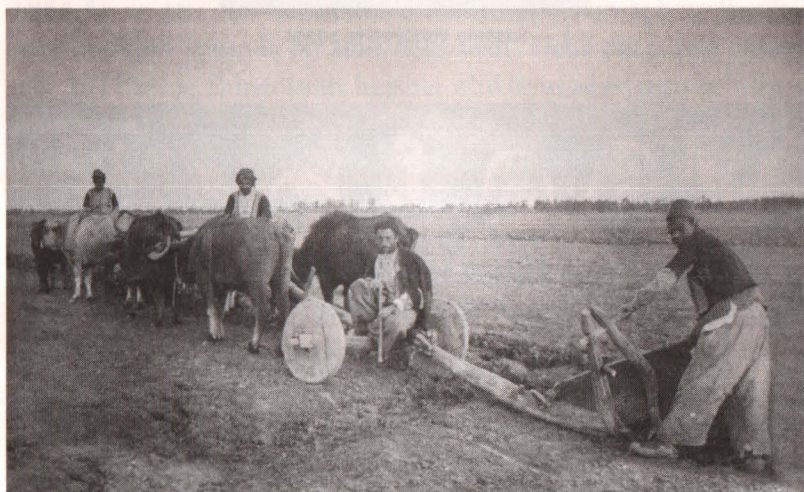
46 Mıgırdıçyan ile görüşme, 7 Ağustos 1997.

47 *Hayrenik* (Anavatan) (Boston) 24 Nisan 1981, 28-29 Haziran 1985. Genel olarak soykırım sonrası Türkiye ve Suriye'de köleleştirilen Ermeniler için bkz. Milletler Cemiyeti Genel Kurulu, *Protection of Women and Children in the Near East* (Cenevre: Milletler Cemiyeti, 1923-1927); aynı yazar, *Konsey, Commission for the Protection of Women and Children in the Near East: Report* (Cenevre: Milletler Cemiyeti, 1923, 1925); aynı yazar, *Work of the Commission for the Protection of Women and Children in the Near East* (Cenevre: Milletler Cemiyeti, 1921-1927). Gazete ilanıyla yapılan evlilikler için bkz. Isabel Kaprielian-Churchill, "Arme-

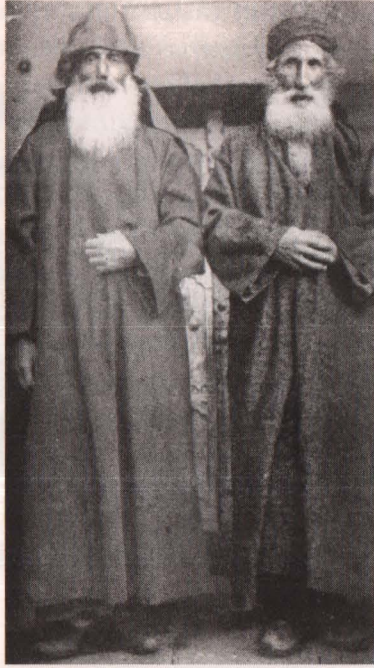
Osmanlı İmparatorluğu içindeki tüm Ermeni yurdu soykırım sonucu yok olduğundan, diğer hayatta kalanlar gibi *bantukhd*lar da Halep'e ve Suriye'nin diğer kentlerine kalıcı olarak yerleşmek zorunda kaldılar. Eskiden olduğu gibi, doğdukları yaylalardaki geçmiş günlerden esinlenerek, yakın kişisel ilişkiler ve Sasun Hemşeriler Derneği aracılığıyla toplumsal bağlarını hep güçlü tuttular.⁴⁸ Ama birçoğu için Suriye son kalacakları yer olmayacaktı, çünkü bölgedeki siyasi çalkantılar onları bir kez daha dünyanın diğer kesimlerine, Sasun'dan daha da uzağa dağıttı. Onların torunları şimdi diğer "hemşeri" grupları gibi, Ermeni diasporası içinde seyrelenmiş bir biçimde yaşamaktadırlar, ama umutları ve özlemleri yeni, bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti ile yeniden canlanmıştı.

nian Refugee Women: The Picture Brides, 1920-1930," *Journal of American Ethnic History* 12:3, 1993: 3-29.

48 Sasun Hemşeriler Derneği ve Daron-Duruperan Hemşeriler Derneği'nin (Sasun bu bölgenin bir parçasıydı) faaliyetleri için bkz. Vartkes Donabedian, "Vorbeszi puni mna" (Gövdenin Ayakta Kalabilmesi İçin), *Sasun Darekirk* (Sasun Yıllığı) (Halep: Sasun Hayrenagtsagan Miutyun, 1948), s. 9-11; Daron-Duruperan Hemşeriler Derneği Merkez Komitesi, *Daroni Ardziv* (Daron Kartalı) 11. yıl, no. 32 (Halep: Dikris, 1952), s. 137-53; Daron-Duruperan Hemşeriler Derneği, *Daron Darekirk* (Daron Yıllığı) (Halep: yayıncı belirtilmemiş, 1989), s. 175-80.

Sasunlular

Sasunlu Vartabed ve papaz

Semal köylüleri, Sasun (Kévorkian ve Paboudjian)

Ermeni Daron ve Pağış'ın Sonu 1914-1916

Christopher J. Walker

1915'te Daron-Pağış ya da Muş-Bitlis bölgesinde gelişmekte olan durumu anlamak için, birbiriyle iç içe geçmiş üç bağlamı akıldan tutmak gereklidir. Birincisi, bölge I. Dünya Savaşı'nda bir harp alanıydı –burada imparatorluklar arasında bir savaş sürdürülüyordu. İkincisi, bölge aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak bu imparatorluğun hükümdarlarının iç politikalarına tabiydi. Üçüncüsü, Ermeni toplumunun içinde de, Muş ve Sasun'da ortaya çıktığı gibi, değişik siyasi gerilimler bulunuyordu.

I. Dünya Savaşı sırasında Ermenistan, daha önceki 1828-29, 1854-56 ve 1877-78 savaşlarında olduğu gibi Osmanlı ve Rus imparatorlukları arasında bir sınır bölgesiydi. Daha öncesinde olduğu gibi 1915'te de Ermenistan imparatorlukların sınırlarını belirliyordu. Ermenistan'ın Türk dünyasının ortasında konumlandığını söylemek bir hatadır. Osmanlı Ermenistanı imparatorluğun en doğu eyaletlerinde bulunuyordu, Rus Ermenistanı ise uluslararası sınırın öte yanındaydı.

Osmanlı hükümeti Şubat 1914'te Ermeni vilayetleri için uluslararası destekli bir reform planını kabul etmişti; bu plan iki Avrupalı genel müfettişin reformları denetlemesine olanak sağlıyordu. Bu tarihten önce, 1908'deki Jöntürk devrimi başlangıçta Ermeniler için sınırlı bir başarı olmuştu. Adları daha sonra da geçecek olan Rupen (Der-Minasyan) ve Vahan Papazyan (Goms) gibi kişiler buna aktif olarak katılmışlardı. Ama 1911'de İttihatçılar ile Taşnaktsutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu) arasındaki anlaşma bozuldu. Tüm Ermeniler açısından Osmanlı Meşrutiyeti bir başarısızlık olarak görülüyordu –bu nedenle, 1914'te imzalanan uzlaşmacı Ermeni reformu

gibi bir tür uluslararası mandaya ihtiyaç vardı. İktidardaki İttihatçıların Türk olmayan ulusların mensuplarına (“azınlıklar” terimine karşı çıkıyorum) yönelik esas politikası onları Türk yapmak, bu sürecin çoğu zaman adlandırıldığı üzere ‘Türkleştirmek’ti. İttihatçı partinin gizlice aldığı kararlar, imparatorluğun Türk olmayan unsurlarının konumunu önemsiz bir düzeye indirmeyi hedefliyordu. İttihatçıların önde gelen ideologu ve Talat Bey’in yakın çalışma arkadaşı olan Ziya Gökalp, şiirinde Türklüğün büyük ve sonsuz Turan ülkesine yayılmasını öngörüyordu: *Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir: Turan*.¹

I. DÜNYA SAVAŞI

2 Ağustos 1914’te, Osmanlı Devleti’nin savaşa girmesinden üç ay önce, Alman ve Osmanlı imparatorlukları otuz yıldır gelişen Türk-Alman dostluğunun bir doruk noktası olarak gizli bir ittifak antlaşması imzaladılar. Osmanlı Devleti eğer Rusya, Almanya ya da Avusturya’ya karşı savaşa girerse çatışmaya dahil olma sözü verdi. Bu anlaşmanın beşinci koşulunda, “Almanya, Osmanlı İmparatorluğu’nun doğu sınırlarını, Rusya’nın Müslüman halklarıyla bir bağlantı kurulmasına uygun biçimde düzeltmek için sorumluluğu üstlenecektir,” deniyordu.² Burada kastedilen doğu Transkafkasya, modern Azerbaycan (İran Azerbaycanı ile karıştırılmamalıdır) ve Orta Asya’nın Türkçe konuşan halklarıydı. Bu gizli antlaşma İttihatçıların daha o zamandan Almanya ile ittifaka kararlı olduklarını göstermişti.

İmparatorluk Rusyası, 1912’de (Ermenilerin, imparatorluğun ayrımcı politikalarına karşı 1903 ile 1907 arasında direnmeleri nedeniyle) Taşnaktsutyun liderlerinin yargılanmasının sona ermesinin ardından, Çar III. Aleksandr’ın 1881’de tahta geçmesinden beri süren Ermeni karşıtı tutumunu sona erdirmiş, Ermenilere karşı uzlaş-

1 Enver B. Şapolyo, *Ziya Gökalp: İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet Tarihi* (İstanbul: Güven Basımevi, 1943), s. 169, 207.

2 Y.T. Kurat, “How Turkey Drifted into World War I.”, ed. Kenneth Bourne ve D. Cameron Watt, *Studies in International History* (Hamdon, CT: Archon Books, 1967) içinde, s. 200.

macı bir yaklaşım benimsemişti. Rusya şimdi İran Azerbaycanı'nda bir ilerleme politikası izleme niyetindeydi; bu amaçla da Ermenileri yatıştırmak ve Transkafkasya'da sükûneti sağlamak istiyordu. Rus birlikleri 1910'dan bu yana İran topraklarının Tebriz kadar uzaktaki kentlerinde konumlanmıştı ve burada öfke duyulan bir işgalci güç olarak görülüyorlardı.

I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde, Rusya ve Osmanlı imparatorlukları arasındaki askeri durumun Kafkaslar'da, diğer harp alanlarına göre daha dengeli olduğu ortaya çıktı. Rus ordularının Tannenberg ve Masuria göllerindeki çöküşüyle karşılaştırılacak bir durum yoktu. Ruslar başlangıçta Eleşkirt (Alaşgerd) vadisine ihtiyatlı bir giriş yaptılar, ama bunun ardından Köprüköy'ü almak üzere yaptıkları aşırı hırslı hamle, 1914 Kasım ayı ortalarında Rus tümgeneral Pavel Bergmann için felaketle sonuçlandı.³

Harbiye Nazırı Enver Paşa'yı Aralık 1914-Ocak 1915 arasında Rus Sarıkamışı'na iyi düşünülmemiş bir saldırıya teşvik eden, Bergmann'ın Köprüköy'deki başarısızlığıydı. Bu çatışma sırasında iki Rus komutanı pes etti. Gerek Bergmann, gerekse Kafkas Vali Vekili General Mişlayevski hemen hemen bütün bölgeden çekilmek için emir verdiler.⁴ Ruslar ve Transkafkasya Ermenilerinin şansına, Kafkas Ordusu Genelkurmay Başkanı General N.N. Yudenic baskılara boyun eğmedi. Sarıkamış, Rus ordusu için kayda değer bir zafer olsa bile, Rusların savaşı kazandığını değil, Türklerin kaybettiğini söylemek herhalde daha doğru olacaktır.

Daha güneyde, Enver'in amcası Halil Paşa önderliğindeki Türk birlikleri kuzeybatı İran'daki Rus mevkillerine bir saldırı düzenlediler. 1915'in Ocak ayı ortalarında Tebriz'i aldılar. 30 Ocak 1915'te Tebriz'den çıkarılırsalar da, bölgenin bir kısmı Halil'in birliklerinin işgali altında kaldı. Bunu Tebriz'in 160 kilometre kuzeybatısında ve Van'ın tam doğusunda bulunan Dilman (Salmas; Şahpur) ve Khoy'u ele geçirmek üzere bir harekât izledi. Birliklerin başında En-

3 W.E.D. Allen ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields* (Cambridge: Cambridge University Press, 1953), s. 245.

4 *age*, s. 267-69.

ver Paşa'nın kayınbiraderi Cevdet Bey bulunuyordu. 1 Mart'a kadar süren harekât başarısız kaldı. Rus komutanı, Ermeni kökenli olan General Tovmas (Foma) Nazarbekyan'dı; Antranik de dahil, Ermeni gönüllüleri de operasyona katılmışlardı.⁵ Ermeni partizanlar bir istisna oluşturmuyorlardı: Türk tarafında Rus karşıtı Gürcü gönüllüler vardı; ayrıca doğu Transkafkasya'da operasyonlar için hazır bekleyen Müslüman gönüllüler bulunuyordu. 1915 Nisan sonlarında General Nazarbekyan komutasındaki Rus taburları ve Kazak alayları beş Osmanlı saldırısını Dilman'a geri püskürtünce Halil Paşa ciddi bir yenilgi daha yaşadı. 1-2 Mayıs 1915 gecesi Halil, İran-Osmanlı sınırından geriye kaçmak zorunda kaldı.⁶

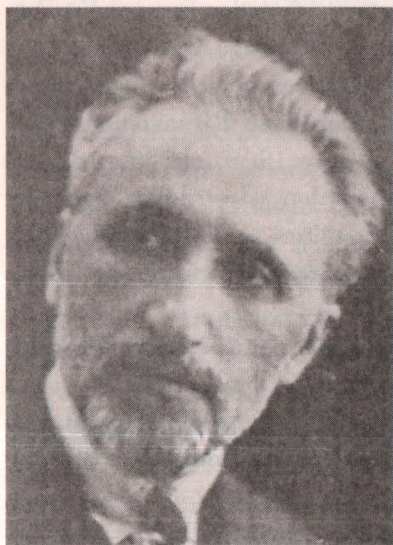
Khoy'daki başarısızlığının ardından Cevdet geri çekilerek savaştan kısa bir süre önce *vali* atandığı Van'a gitti. Cevdet'in Van'daki yönetiminin acımasızlığı ve şiddeti, savaşın yürütülmesinden bağımsız konularda Ermeni toplumuna uyguladığı baskılar ve bu toplumu ayaklanmaya kışkırtması, bizzat tarafsız tanıklarca gözlendi. Bu olaylar doğrudan Van Ermenilerinin kendilerini savunmalarına yol açtı ve bu durumdan yararlanan Rus güçleri Ermenileri kurtarmak için gelene kadar kentteki Ermeniler otuz gün Türklere direndiler. Cevdet'in birlikleri gemilerle gölün batısındaki Bitlis limanı Tatvan'a geçtiler. Bitlis'te bir Rus saldırısının yakın olduğu beklentileri arttı; ancak (bu nokta ne kadar vurgulansa azdır) Kafkas Ordusu'nun genel karargâhının 1915 yazı için yaptığı planlarda Rusların Bitlis ve Muş'u alması bulunmuyordu.⁷ Bitlis'te Ruslardan korkanlar, Temmuz ortalarında kentten kaçtılar. Bu sırada Osmanlı güçleri büyük bir gizlilik içinde Van Gölü'nün kuzeyinde yeniden toparlanıyordu; başlarındaki Abdül Kerim Paşa becerikli bir komutandı ve onun liderliği savaşın önemli bir olayının –1915 Temmuzunda Rusların Malazgirt (Manazgerd) yenilgisi– gerçekleşmesini sağladı.⁸

5 *age*, s. 297; der. Arnold J. Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce*, Miscellaneous no. 31, 1916 (Londra: Sir Joseph Causton and Sons, 1916), s. 100 vd.

6 Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 298-99.

7 *age*, s. 305.

8 *age*, s. 310.

Vahan Papazyan (Goms)

Rupen Der Minasyan

Misak Bdeyan, Tiflis, 1924

Bitlis vilayeti içinde durum karmaşıktı. Burada, merkezi Osmanlı yönetiminin ancak 60 yıllık bir geçmişi vardı; bölge Ermeni-Kürt'tü, hemen hiç Türk yoktu. Yaygın memur yolsuzluğu, kötü yönetim ve zulme karşı iki isyan gerçekleşmişti: bunlardan birinin başını Hınçakyan partisinin taraftarları (1894), ötekini ise Taşnaktsutyun üyeleri (1904) çekmişti. Garo Sasuni'ye göre 1908'deki Jöntürk devriminden sonra Ermeniler hapisanelerden salıverildiler, gerillalar dağlardan indi, manastırlar ve okullar eğitim ve ilerleme çabalarına giriştiler. En azından birkaç ay için Ermeniler Osmanlı Devleti'yle uyum içinde çalıştılar.⁹

Her şey bir gecede değişmedi. Kimi yerlerde Ermeni köylüleri hâlâ Kürt beyleriyle serflik benzeri bir ilişki içindeydiler. Yeni hükümet de görüldüğü kadarıyla, yarı göçebe Kürtlerin Ermeni köylülerine uyguladıkları baskıları önleyemiyordu. İstanbul Ermeni Patriği bu konuda Mayıs 1913'te hükümete şikâyetinde bulundu. Alman Konsolosu Ernst Anders Haziran 1914'te, Ermeni dini ve siyasi kesimlerinin, Bitlis'teki durumun fırtınadan önceki sükûneti yansıttığı düşüncesinde olduklarını rapor etmişti. Ermeniler için hukukun üstünlüğü hâlâ geçersizdi.¹⁰ 1914 ilkbaharında bölge Kürtleri, Kürtlerin bağımsızlığına Osmanlı iktidarından fazla önem veren nüfuzlu bir Kürt ağası olan Şerif Bey'in anısına, kentte Osmanlı karşıtı silahlı bir gösteri düzenlemişlerdi. Osmanlılar makineli tüfeklerini Kürtlere çevirdiğinde, Kürtlerin bir Ermeni kilisesine sığınmaları kayda değerdir.¹¹

9 Garo Sasuni, *Badmutyün Daroni Aşkarhi* (Daron Ülkesinin Tarihi) (Beyrut: Sevan, 1956), s. 703.

10 Johannes Lepsius, ed., *Archives du génocide des arméniens*, çev. M.F. Letenoux (Paris: Fayard, 1986), s. 64.

11 Grace H. Knapp, *The Tragedy of Bitlis* (New York: Revell, 1919), s. 12.

SOYKIRIMIN BAŞLAMASI

Temmuz 1914'te Taşnaksutyun'un Erzurum'da yapılan dünya kongresinde, Jöntürk liderleri parti temsilcilerine, Ermenilerin imparatorluk sınırları ötesinde Rusya aleyhine yıkıcı faaliyetlerde Müslümanlara ve diğer bazı güçlere katılmaları karşılığında, yarı-özerk bir Ermeni bölgesi oluşturulması teklifini sundu. İki düşman imparatorluk arasında bölünmüş, artık mevcut olmayan bir devletin mensupları olarak Ermeniler bu teklifi reddettiler ve vatandaşı oldukları imparatorlukların ordularına katılıp burada savaşmayı tercih ettiler. Bazı Osmanlı Ermenilerinin daha sonra Transkafkasya'daki Rus destekli partizan birliklerine katılmalarına karşın, Osmanlı Ermeni erkeklerinin çoğu kalıp Osmanlı ordusuna katıldı. Bir Amerikan raporuna göre Temmuz 1915'te 1000 Osmanlı Ermeni askeri Bitlis'ten çıkarılıp kent yakınlarında bir yerde katledildi.¹² Aynı ay Muş'taki *amele taburlarında* iki bin Ermeni olduğu kaydedilmektedir.¹³

Mart 1915'te sonları ya da Nisan'ının başlarında bir aşamada, Osmanlı başkentindeki İttihatçı liderler Ermeni soykırımının örüntüsünü oluşturdular. Bu, olayların aynı anda meydana gelmesinden, benzerliklerinden, görgü tanıklarının, hatta katılanların anlattıklarından, ortaya çıkan belgelerden ve hayatta kalanların tanıklıklarından bellidir. Sürülen Ermenilerin yerine Türk *muhacirlerin* yerleştirilmesi de merkezi bir örgütlenmeye işaret etmektedir. Uygulamada bölgesel değişiklikler vardı ve güçlü, İttihatçı karşıtı bir vali istisnalar sağlayabilmişti; ama Anadolu'nun tümünde, Bandırma'dan Erzurum'a, Trabzon'dan Siirt'e (Sğert) kitlesel cinayetlerin örüntüsü rastlantısal olamayacak kadar benzerdi.

Muş bölgesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesinden beri ciddi karışıklıklar çıkmıştı. Hükümetin Ermeniler üstündeki baskısı artmıştı. Yarı düzenli Kürt Hamidiye birliklerinin yürüttüğü yağmalama ve cinayet olayları gözlemlenmişti; yerel görevliler kitle-

¹² *age*, s. 130.

¹³ Sarkis Bdeyan ve Misak Bdeyan, *Harazad badmutyün Darono* (Daron'un Gerçek Tarihi), der. Ağan Daronetsi (Kahire: Sahak-Mesrob, 1962), s. 387.

sel cezalandırmalara bahane olması için küçük direniş olaylarını kışkırtıyorlardı; mallara ve dükkânlara el konuluyor, atlar, silahlar, besi hayvanları, yağ, ekmek, hatta giysiler ordu için toplanıyordu; özel mülkler artık devlet mülkü olmuştu; muafiyet için *bedel* ödedikleri halde orduya alınan kişiler angaryaya koşuluyorlardı. Köyler arası temas yasaklanmıştı. Şiddet olayları çıkan Koms [Bozbulutlar], Khulp [Kaşıklar] ve Tsironk [Kırköy] gibi bazı ücra köyler yıkıldı. Bulanık ve Malazgirt'te köylüler öldürüldü. Van kuşatması sürerken, Bitlis-Muş bölgesinin her yerinde gasplar arttı.¹⁴

Cevdet Bey, Van Gölü'nün güneybatı sahiline 1915 Mayıs'ının sonlarında geldi. İlk önce Bitlis'in yaklaşık 80 kilometre güneyindeki Siirt'e saldırdı. Osmanlı ordusunda genel müfettiş rütbesiyle görev yapan Venezuelalı bir lejyonier olan Rafael de Nogales, görgü tanığı olarak Siirt katliamının hemen sonrasına dair bir tasvir kaleme almıştır. Nogales 18 Haziran 1915'te girdiği Siirt'te, Ermeni nüfusun toptan katlini gözlemlemişti.¹⁵ Nogales, Cevdet Bey ile Halil Paşa'nın, kuzeybatı İran'daki yenilgilerinin ardından, Siirt kıyımını birlikte düzenledikleri kanısındaydı.

BİTLİS

İki komutan Siirt'ten Bitlis'e geçtiler; Cevdet'in yanında sekiz bin asker ya da onlara verilen adla, *kasap taburu* vardı. Bitlis'te, hükümetten korkan bölge Ermenileri ve Kürtleri, acil bir durumda ortak korunmaya yönelik bir plan hazırlamışlardı.¹⁶ Köylerin yıkıldığı haberleri Bitlis'e de ulaşmıştı. Dahiliye Nazırı Talat'ın kayınbiraderi olan vali Mustafa Abdülhalik (Renda), "tanınmış bir Kürt eşkıyayı sorumlu tuttuğu bu hukuksuzluktan son derece rahatsız olmuş gibi yaparak, buna bir son vermek için her türlü çabayı gösterdiğini" açık-

14 O. Sarkisyan, "Daroni koyamardın u kağıtı" (Daron'un Hayatta Kalma Mücadelesi ve Göçü), ed. Kersam Aharonyan, *Huşamadyan Medz Yeğerni* (Büyük Felaket Anı Kitabı) (Beyrut: Atlas, 1964) içinde, s. 428-29.

15 Rafael de Nogales, *Four Years beneath the Crescent* (Londra: C. Scribner's Sons, 1926), s. 124.

16 Toynbee, *Treatment of Armenians*, s. 84.

ladı.¹⁷ Binlerce Ermeni köylüsü Bitlis kentine sığınmıştı. Amerikalı misyonerler bunlardan sekiz biniyle ilgilenebildi. Haziran başında bu talihsiz kişiler güneye, Siirt'e sürüldüler ve yolda hükümetten talimat alan Kürtlerce öldürüldüler.

Bitlis kentinde Kürtlerle görüşmeler yapan Cevdet silah teklif ederek onları hükümetin yanına çekmeyi başardı¹⁸ ve hemen bölgedeki Ermenileri hedef aldı.¹⁹ Cevdet'in tekniği zorla bir borç talep etmek, sonra da bölge Ermenilerinin ileri gelenlerini asmaktı. Bir terör havası yarattıktan sonra, birlikleriyle Bitlis'i kuşattı. Erkeklerin neredeyse tümü kentin biraz dışına çıkarılıp vurularak öldürüldü, Temmuz'un ilk haftasından itibaren kadınlar ve çocuklar Mezopotamya çölü yönüne sürüldüler.²⁰ Tek tük kendini savunma girişimleri oldu, ama düzenli birlikler tüm direnişleri kolayca bastırdılar. Bitlis'teki olaylar Ermeni soykırımının nasıl gerçekleştirildiğine dair toplu ve acımasız bir örnek oluşturur. Görgü tanıklarının bazı betimlemeleri kıyımın niteliği hakkında fikir verir. Örneğin Osmanlı Bankası'nın Bitlis şubesinin biri Rum, biri İtalyan iki çalışanı Rus ordusunun kenti ele geçirmek üzere olduğunu düşünerek kentten çekilen Osmanlıların arasına katılmışlardı. 1915 Ağustos'unun sonlarında geri dönerken Bitlis Nehri boyunca, çürümenin farklı evrelerindeki cesetleri görmüşlerlerdi. Yolun her iki tarafında ve bazen tam ortasında cesetler vardı. Ceset yığınları yolun üstünde yaklaşık on metrelik barikat oluşturmuşlardı ve atlar bunların üstünden geçmek zorunda kalmıştı. Ama hafızalarına en çok kazınan şey ölümler arasındaki canlı, tek başına, umutsuzca yardım isteyen ya da olup bitenin dehşetini anlayamayacak kadar küçük, sessizce oturan çocuklardı.²¹ Bitlis kentinden 15.000 ile 18.000 arası Ermeni bu biçimde katledilmişti. Osmanlı güçleri daha sonra köylere geri giderek, kitlesel katliamı buralarda sürdürdüler. Bitlis'in kuzeyindeki Rahva ve Khultig [Arıdağ] Ermeni köylerine özellikle değinilmektedir.²²

17 Knapp, *Bitlis*, s. 46.

18 *age*, s. 49.

19 Toynbee, *Treatment of Armenians*, s. 84.

20 Knapp, *Bitlis*, s. 68.

21 *age*, s. 72, 130.

22 Toynbee, *Treatment of Armenians*, s. 84.

Bitlis Ermenilerinin, Halil ve Cevdet ile 1915 Ekim ayında vali olarak Halep'e gidecek Mustafa Abdülhalik'in işbirliğiyle düzenlen, devletçe onaylanmış kıyımıyla ilgili dikkat çekici olan nokta, Ermenilerin yasaya saygılı olmaları ve başta vali olmak üzere yetkililerin Ermenileri öldürmeden önce, onlara sürekli kendilerine bir şey olmayacağı doğrultusunda güvence vermeleri idi.²³ *İslam Ansiklopedisi*'nde (1960) Profesör Geoffrey Lewis tarafından yazılan bir makalede 1915'te Bitlis'e ilişkin olarak geçen "Ermenilerin ayaklanması" ifadesi için kanıt bulmak çok zordur.²⁴ Bitlis Ermenilerinin katliamı toptan ve gerekçesizdi. Ayrıca burada Osmanlı düzenli birliklerinin katılımını da vurgulamak önemlidir, çünkü İngiliz İmparatorluğu'nu savunmak amacıyla Rusya'ya karşı Kırım Savaşı'na giren müttefiklerinin temiz dövüşüklerine dair efsaneye inanmaya hevesli, Türklere sempati duyan İngiliz bazı askeri kişilikler, kendilerini Osmanlı ordusunun bu zulümle ilişkisi olmadığına inandırmaya çalışmışlardır.

MUŞ VE SASUN

Muş ve Sasun'daki durum 1915 başlarından itibaren dönemin karmaşıklığını ve istikrarsızlığını yansıtır. Burada Ermeni gerillalar siyasetçilerle birlikte bir strateji üstünde çalışıyorlardı. Gerilla liderleri Hacı Hagop Godoyan, Misak Bdeyan ve Görün, siyasi kişilikler ise esas olarak Rupen ve Vahan Papazyan'dı. Anlaşmazlığın özünde cesur planlarla ihtiyatlı politikalar arasındaki ayrım yatıyordu. Türk yetkililerin benimsedikleri Ermeni karşıtı aşırı önlemlere karşı zor tercihler yapılması gerekiyordu. Gene de Garo Sasuni, Muş ve Sasun Ermenilerinin düşüncesiz eylemlere girişmediklerini vurgulamaktadır: "Herkes Rus ordusunu bekliyor ve cüretkâr ya da belirleyici önlemler almamaya özen gösteriyordu. Zaman kazanabileceklerine inanıyorlardı."²⁵ Ama kendini savunma önlemleri zorunlu hale gelince iki strateji ortaya çıktı.²⁶ Bunlardan birincisi, yaylalardaki Er-

23 Knapp, *Bitlis*, s. 54.

24 *Encyclopaedia of Islam*, 2. Baskı (Leiden: Brill, 1960), "Bitlis" maddesi.

25 Sasuni, *Badmutyun*, s. 830.

26 Bdeyan, *Harazad badmutyun*, s. 349-50.

meniler ile Muş Ovası'ndakiler arasında bağlantı kurabilmek için Osmanlı jandarmasına ve düzensiz atlı çetelere karşı önleyici bir saldırı düzenlemek, Muş kışlasını ele geçirmek ve böylece Rus ordusu gelinceye kadar kenti kontrol etmektir. Güvenlik nedenleriyle Muş Ovası'ndaki çok sayıda köyün sakinleri Sasun dağlarının alt yamaçlarına taşınacak ve çatışmaya hazırlanacaktı. Bu stratejiye karşı çıkan ve partinin en üst organı Taşnaktsutyun Merkez Bürosu'nu temsil eden Papazyan ve Rupen, kışlanın ele geçirilmesinin çok güç olacağını, ova halkının (belki yüz bin kişi) bir günde dağlara götürülemeyeceğini ve eğer yolda orduyla karşılaşılırsa, hepsinin telef olacağını savunuyorlardı. Bunun yerine tedbirli bir şekilde dağa yiyecek ve silah taşımayı öneriyorlardı. Belli ki, Papazyan ve Rupen Muş Ovası'ndaki köylere saldırılacağına inanmıyor, ama zamanında devlete karşı direnmiş dağlıların daha fazla tehlike altında olmalarını düşünüyorlardı. Öte yandan, aktivistler, Türklerin şimdiden tüm Ermeni halkını yok etmeye karar verdiklerini öne sürüyorlardı. Godoyan ovadakilere saldırı olacağını ve onları kurtarmanın ancak atak, eyleme dayalı bir politikayla mümkün olacağını vurguladı. Karar Papazyan ve Rupen'in istediği biçimde çıktı.²⁷ Misak Bdeyan, Daron halkının böylece kendilerinden "liderlik, müdafaa ve kurtuluş bekledikleri"ni, Taşnaktsutyun Merkez Bürosu temsilcileri Rupen ve Papazyan'a sonsuz güvendiğini söylemektedir.²⁸

O dönemde ve daha sonra Ermeni toplumunda, Daron'un kaderi ve özellikle en üst düzeydeki iki siyaset adamının liderlikte eksik kalmaları üzerine ateşli bir tartışma gelişti. Muş halkına ihanet edildiği iddiaları ve gerilla savaşının sürpriz ve şaşırtma unsurları gerektiren bir anında politikacıların ürkek kaldığı ve korkakça kendilerini korumayı seçtiği yönünde suçlamalar gün yüzüne çıktı. Eski bir Taşnak olan Misak Bdeyan'ın anıları, yöneticilerin zayıflığına dair büyük bir öfke içermektedir.

Enver Paşa'nın yakın dostu Servet Bey'in *mutasarrıfı* olduğu Muş'a tehcir emri 24 Haziran'da geldi: Ermeniler Urfa'ya gitmek du-

²⁷ *age*, s. 351-53.

²⁸ *age*, s. 544.

rumundaydı ve geride kalanlar asi sayılacaktı.²⁹ Godoyan buna karşı çıktı; Surp Garabed Manastırı Başrahibi Vartan ise 400 kişilik bir konvoyla birlikte gitmeyi kabul etti, ama bu grup daha sonra pusuya düşürülerek öldürüldü. Çok geçmeden amele taburlarında ordu için çalışan iki bin Ermeni'ye Bitlis'e gitme emri verildi, ancak bunlar Khasküg'de [Hasköy] ağıllara sokularak canlı canlı yakıldı.³⁰ Godoyan ve yandaşları Muş kentinde direnmeye karar verdiler. Osmanlı bombardımanına karşı bir savunma savaşı verildi. Halil ve Cevdet'in güçleri ile çeteler ve Kürt aşiretleri, Erzurum'dan Köprülü Kazım'ın komutasında bir Osmanlı birliğinin gelmesiyle güçlenmişti. Godoyan savaşta öldü; Sasun'dan hiçbir destek gelmedi; hatta Papazyan ve Rupen, Sasun'dan hiçbir silahlı gücün ayrılmaması yönünde ısrar etmişlerdi, şimdi buranın kendi savunmasına öncelik tanınmalıydı.³¹ Temmuz başlarında, kentin bir moloz yığınının dönüşmesinden önce, yalnızca bir Ermeni mahallesi –Zov– direniyordu. Direnişin sona ermesiyle, hayatta kalanların katliamı başladı.

Hayatta kalanların kaderi özellikle korkunçtu. Şubat 1916'dan sonra Osmanlı Üçüncü Ordusu'nun komutanı olan Vehib Paşa, "Muş'un dört kilometre kuzeyindeki Çrig [Çiriş, Bağlar] köyünde Ermeni kadınların ve çocukların canlı canlı yakıldığını" kaydetmiştir.³² Gene çoğunluğu kadın ve çocuk olan 500'ün üstünde Ermeni bir ahıra doldurulmuş ve ahırın kapısı kilitlenmişti. Jandarmalar tavandaki bir açıklıktan içeri yanan meşaleler atmışlardı. "Hepsi canlı canlı öldü. Ben yakına gitmedim, ama alevleri açıkça gördüm ve zavallı kurbanların çığlıklarını duydum."³³ Muş'taki Alman yetimhanesinin yöneticisi İsveçli hemşire Alma Johansson da, kadınların ve çocukların diri diri yakıldığını kaydetmişti.³⁴ Gözlemciler bunun,

²⁹ *age*, s. 376.

³⁰ *age*, s. 387.

³¹ *age*, s. 416-18.

³² Vahakn N. Dadrian, "The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians," *International Journal of Middle East Studies* 18:3 (1986): 354 n96.

³³ Büyük Britanya, Kamu Kayıtları Dairesi, Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, FO 371/2781.264888, *Arabian Report*, 27 Eylül 1916 (gece), Ek B, 6.

³⁴ Toynbee, *Treatment of Armenians*, s. 90.

Servet Bey'in –Kürtleri Ermenilerin üstüne saldıklarında çok sayıda kaçak olduğunu düşünüyordu– bilinçli bir politikası olduğu kanısındaydılar. Ermenilere karşı şiddetin bir diğer lideri, Muş'un Osmanlı mebusu İlyas Hoca'ydı. İlyas Hoca Kürt-Türk nüfusu Ermenilerin üstüne salmak için kışkırtıcı bir dini dil kullanıyordu; onun Ermenilerle olan kişisel düzeydeki ilişkilerinin belirgin özelliği onlara verdiği son derece ikiyüzlü güvencelerdi.³⁵

Bdeyan ile meslektaşı Ara Şahrikyan'ın Gan (ya da Gana) dağı üstünde topladıkları ve Rus tarafına geçirmeye çalıştıkları, sayıları 25.000 olarak verilen kadın ve çocuklar için bir kaçma ihtimali vardı. Tam o sırada Türk hatlarında bu noktada bir zayıflık vardı. Ama Vahan Papazyan habercilerin yakın zamanda Rus hatlarından dönmedikleri gerekçesiyle bu plana karşı çıktı. Rupen'in ve Sasun komutanlarının onayı olmadan sorumluluk alamayacağını hissetmiş ve küçük keşif ekipleri çıkarmakla yetinmişti. Türkler çok geçmeden güçlerini pekiştirdiler ve bunu sığınmacı nüfusun katliamı izledi. Bunun, siyasi bakımdan ürkekçe itaat etmenin doğrudan binlerce kişinin ölümüne yol açtığı bir vaka olduğu anlaşılmaktadır.³⁶

Temmuz sonunda odak Türklerin acımasızca bombaladıkları Sasun'a kaydı. Burada, cephenin 150 kilometrelik bir çember olduğu 1915'in Nisan ve Mayıs aylarında çatışmalar olmuştu. Bölge sığınmacılarla dolup taşıyordu; bunların birçoğu Sasun'un başlıca dağı Antok'un güneybatısındaki Diyarbakır düzlüklerinde bulunan köylere dendi. Kuşatılmış bir halk için belki de doğal olan daha yüksek rakımlara çıkma eğilimi sonucunda vadiler Türklere ve Kürtlere kaldı; tepelerin eteklerindeki köyler savunmasızdı. Rupen, Papazyan'a yiyecek stoklarının azaldığını ve koşulların tahammül edilmez olduğunu belirten bir mesaj gönderdi. 19 Temmuz'da bombardıman yoğunlaştı, ama bunu birkaç gün sonra, Şenig'in [Karabudak] geri alınması gibi bazı Ermeni kazanımları izledi.³⁷ Ne var ki Türk saldırısı süreliydi ve Osmanlı güçleri sonunda Antok, Dzovasar ve

35 Sarkisyan, "Daroni koyamardın," s. 431.

36 Bdeyan, *Harazad badmutyun*, s. 547.

37 Sarkisyan, "Daroni koyamardın," s. 437.

Gebin'in zirvelerini 5 Ağustos 1915'te ele geçirdiler. Ardından hayatta kalanlar topluca katledildi. Rupen, Surp Hovhannes Manastırı çevresindeki ormanda gizlendi, Bdeyan, kendisinin küçük silahlarla desteklenen grupların sınırlı kaçışını önermeye devam ettiğini ama Papazyan'ın buna hiçbir habercinin geri gelmediği gibi kuşkulu bir gerekçeyle defalarca karşı çıktığını iddia etmektedir. Bu biçimde Daron'daki Ermeni varlığının yüzde 90'ı sona erdirildi; 5 kasaba, 2 büyük köy, 700 küçük köy yok edildi ve 180.000 kişilik bir nüfus yok oldu. Papazyan ve Rupen sonunda yanlarında 32 kişiyle Kafkasya'ya ulaştılar. Tiflis'te kendilerine gösterilen karşılama kesinlikle sıcak değildi, ama daha sonra ilk Ermeni cumhuriyetinde ve Ermeni diasporasında önemli roller oynadılar ve övgüye layık görüldüler.³⁸ Bdeyan da Kafkasya'ya kaçtı ve 1958'de Tiflis'te öldü. Ne yazık ki Muş ve Sasun müdafaalarında kahramanlar yoktu.

Bdeyan'ın Rupen'in stratejisine ilişkin, tartışmalara da konu olan görüşleri kayda değerdir. O zaman ve daha sonra, birlikleri Sasun zirvelerinde toplayarak aşağı yamaçlardaki köyleri ve vadileri terk etme, böylece fiilen Muş ve ovasına yerleşen kuşatmacıların elini rahatlatma politikasını şiddetle eleştirmişti. Bdeyan, akıllıca yürütülen düzensiz savaşın hırpalayıcı taktikleriyle Osmanlı güçlerinin ciddi düzeyde zayıflatılacağına ve dengelerinin bozulacağına inanıyordu.³⁹ Ermeni topraklarının gerilla savaşına uygun olduğuna ve Ermenilerin arasından da mükemmel gerilla liderleri çıktığına işaret eden askeri tarihçiler Allen ve Muratoff, Bdeyan'ın gözlemini tekrarlamaktadırlar.⁴⁰

Rus ordusu ancak 1916 Şubatı'nda Bitlis ve Muş'u alıp bölgeyi yedi ay elinde tuttu.⁴¹ Ağustos 1916'da Muş'u geri alan Osmanlı XVI. Kolordusu'nun komutanı Mustafa Kemal'di. Ancak Osmanlı'nın bundan sonraki savaş çabaları, Ermenilerin 1915'te yok edilmelerinin etkisiyle doğrudan engellendi. Atatürk'ün biyografisini

38 Bdeyan, *Harazad badmutyun*, s. 478-79.

39 *age*, s. 546.

40 Allen ve Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 470-71.

41 *age*, s. 367.

yazan Lord Kinross 1916-17 kışında Osmanlıların karşılaştıkları güçlüklerden söz eder: "Hiçbir ordunun artık bu kırsal alanda yaşaması mümkün değildi; bunun ironik nedeni savaşın daha erken bir aşamasında Ermenilerin kıyıma uğratılması ya da tehcir edilmesinin toprağı, üstünde yiyecek yetiştirecek köylü ya da hizmet sağlayacak zanaatkâr olmayan, fiili bir çöle çevirmiş olmasıydı."⁴²

1916'nın ilk yarısında Rusların Bitlis ve Muş'u kontrolü altında tuttuğı kısa dönemde bazı Ermeniler kurtarıldı. Bunlar çoğunlukla Kürt hanelerine alınan kadın ve çocuklardı ve hayırsever derneklerin bağışları sayesinde Ermeni başına bir altın rayiciyle bu evlerden geri alınmışlardı. Bu yöntemle beş-altı bin kişi kurtarıldı. Ama Ermeni Pağes ve Daron artık sona ermişti.

42 [J. Patrick Balfour] Lord Kinross, *Atatürk: The Rebirth of a Nation* (Londra: Weidenfeld, 1964), s. 100.

Pağışt'ın¹ [Bitlis] Dut Kokan Havası: Saroyan'ın Bitlis Arayışı

David Stephen Calonne

William Saroyan, atalarının ünlü, görkemli şehri “Pağışt'ın dut kokan havası”yla büyülenmiş, onu aklından çıkaramaz olmuştu.² Saroyan'ın tarihsel Ermenistan'daki köklerini arayışı tüm eserlerinde görülebilir; onun Bitlis yakarışı çoğu kez, otuz yedi yaşındaki ölümünün sarsıntısını yaşam boyu hissettiği babası Armenak'ın izlerine yönelik çılgınca bir arayıştır. İlk şiirlerinde Saroyan, Van Gölü bölgesi, babasının Ermenistan'la ilişkisi ve Amerika'ya göçü üzerine yazdı. “Bitlis” adlı bir öyküde tekrar, Armenak'ın memleketindeki yaşamını hayal edecekti. *Rock Wagram* gibi yazarlığının orta dönem eserlerinde, boşanmanın ıstırabını çekmekteyken bile, Saroyan birkaç dokunaklı sahneyle Bitlis'e döndü. Eserlerinde, annesi Takuhi ve büyükannesi Lusintak'ın Bitlis'teki yaşantılarını anmaya devam etti. Son yıllarında, “Ailede Delilik” gibi öyküler ve özellikle, *Er-*

1 Callone makalesinde, Saroyan'ın yazdığı şekilde ve ona sadık kalarak Pağışt yerine Pağışt'ı kullanmayı tercih etmiştir. Richard G. Hovannisian, Saroyan'ın ailesinden öyle duyduğu için Pağışt yazmış olabileceğini tahmin eder. Bkz. s. 18.

2 Saroyan *Rock Wagram* adlı eserinde “Pağışt'ın [Bitlis] dut kokan havası”nı anlatır (New York: Doubleday, 1951), s. 269. Eserlerinde Bitlis'e pek çok gönderme vardır. Bu makalede alıntılanmış pasajların yanı sıra bkz. *Places Where I've Done Time* (New York: Praeger, 1972), içinde, “Bitlis, Fresno, Los Angeles, 1926”, 61. bölüm; *Letters from 74 Rue Taitbout*, “Armenak of Bitlis” (New York, 1969); *Sons Come and Go, Mothers Hang in Forever* içinde “Armenak and Takoohi” (New York: McGraw-Hill, 1976). Ayrıca bkz. *My Name Is Saroyan* içinde, “Hayasdan and Charentz” ve “The Man Who Knew My Father as a Boy in Bitlis”, ed. James H. Tashjian (New York: Coward-McCann, 1983); *Madness in the Family* içinde, “Mystic Games”, ed. Leo Hamalian (New York: New Directions, 1988).

meniler, Haraç ve Bitlis³ gibi, Ermeni temasına sahip bir dizi oyun yazdı. “Bitlis” oyununda Saroyan, gerçek ve hayal edilmiş geçmişle yeniden bağlantı kurmak için son bir hassas çabayla, ailesinin doğum yerine döndü.

SAROYAN’IN SİMGESEL BİTLİS’İ

Mekânların, yazarlar için kişisel, özel anlamlarla yüklü hayali küçük evrenlere dönüşmesi kaçınılmazdır –bu küçük evrenler, yazarın saplantılarını harekete geçiren simgesel manzaralara dönüşür. William Faulkner’in Mississippi’si bu bağlamda Yoknapatawpha County olur; Kuzey Michigan ise Ernest Hemingway tarafından etkileyici balıkçı öyküsü “Büyük İki Kalpli Nehir”in ritüelleştirilmiş başlangıç bölümünde efsaneleştirilmiştir. Kaliforniya’daki Salinas Vadisi John Steinbeck için *Cennetin Doğusu*’na, Henry Miller’ın Big Sur’u ise, *Big Sur ve Hieronumous Bosch’un Portakalları*’na dönüşmüştür. Aynı şekilde Saroyan da, Fresno ve San Joaquin Vadisi’ni *Aram Derler Adıma*⁴ ve *İnsanlık Komedi*’nde⁵, güneşli ve acıklı bir dünya, Ermeni göçmen yaşantısının küçük evreni haline getirmiştir.

Elli altı yaşına kadar (1964) Bitlis’e hiç ayak basmamış olan Saroyan, bu şehri sanki sezgisel olarak hep tanıyormuş gibi hissetmişti. O, Bitlis’in gerçekliğine olduğu kadar *fıkrine* de âşıktı. Tarih sahnesinde Bitlis’in, korkunç dramların sahnelendiği önemli bir merkez olduğunu biliyordu; öte yandan yaşamı boyunca felsefi olarak, simgesel bir anlamda *ev* kavramıyla saplantılı bir ilişki kurmuştu. Yaşamın huzur içinde süreceği, insan yüreğinin gazap içinde kendi kendisini yiyip bitirmeyeceği, yalnızlığın en azından geçici olarak silinebileceği, insanın bir ailenin ferdi olabileceği bir yerin hayalini kurdu: Yüreği dağlardaydı.

3 Bu üç oyunun yer aldığı kitap Aras Yayıncılık yayın programında yer almaktadır.

4 Bu kitap Aras Yayıncılık yayın programında yer almaktadır.

5 William Saroyan, *İnsanlık Komedi*, çev. Beril Eyüboğlu, 2. Baskı (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016).

SAROYAN'IN İLK ESERLERİNDE BİTLİS

Saroyan'ın edebi olarak Bitlis'e seslendiği ilk eseri, 7 Nisan 1933'te *Hairenik* isimli bir Ermeni günlük gazetesinde yayımlanan "Van Gölü'ne" adlı şiiridir:

Yanıyor gözleri babamın, bakışı buğulu;
Geride kalıyor Van Gölü. Ey keder küpü iç deniz,
Babadan oğula yüreğimiz, dualarımız seninle şimdi.
Sert, hoyrat bir vedayla koparıldığı vatanın
Kıyısından batıya doğru yüzünü çevirdiğinde babamın
Duyduğu dehşet, huşu, benim içimde yaşıyor şimdi.
Bizi rahat bırakmayan acıların simgesi,
Doldukça dolan keder küpü, ey Van Gölü.⁶

Saroyan kariyerinin başlangıcından itibaren, Van Gölü'nün güneybatısındaki Bitlis'in, ailesinin sürgün edildiği "keder" mekânı olduğunun farkındaydı. Saroyan'ın ölmüş babası Armenak'la ve onun kayıplara karışmış Ermeni geçmişi zenginliğiyle bağlantı kurma özlemi, bu düşündürücü şiirde de görülür. Ailesinin Bitlis'i terk ederek hayati ve temel bir şeyi kaybettiğinin belli belirsiz farkındadır ve bu *cri de cœur*'de [Fr. yürekten kopan çığlık] o derin ıstırapı dile getirmektedir.

Saroyan'ın atalarının vatani, onun Fresno'da, Santa Clara Sokağı'ndaki, sekiz yaşındaki yaşantısını hatırladığı "Bitlis" isimli kısa öyküsünde tekrar ortaya çıkar. Anlatıcı, görmediği ancak bir zamanlar var olduğunu hissettiği bir dünyaya, hasret ve özlemin gizemli duygusu içinde geçen çocukluk günlerine döner. "Benim hayatımda hiç olmayan günleri, uzun zaman önce, çok uzak şehirlerdeki insanların dünyasına ait günleri" hatırlar.⁷ Yanıt veremediği sorulardan rahatsız, hissettiklerini şöyle anlatır: "Mutlaka bir kent ve bazı

6 William Saroyan, "To Lake Van", Tashjian içinde, *Saroyan*, s. 38 [Ayrıca bkz. "Van Gölü'ne", *Yetmiş Bin Süryani* içinde, çev. Aziz Gökdemir, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016), s. 43].

7 William Saroyan, "Bitlis", *The Saroyan Special: Selected Short Stories* (New York: Harcourt, Brace, 1948) içinde, s. 135

mekânlar vardı ve insanlar öküzlerin çektiği arabalarla veya devele-
rin sırtlarında kente gelirler, masalar, sandalyeler, yiyecek ve içecek
bulunan mekânlara girerler, sofralara oturup yer, içer, konuşurlardı.
Ve ben orada olurdum.”⁸

Çocuk, bilinçaltında gömülü bilinmeyen bir ülkeye zaman yolcu-
luğu yapan biri gibidir ve ürkütücü, psişik sezgilerinde, karanlık
önseziler vardır; aynı zamanda “tehlikeyi de hatırlar.”⁹ Babasının
küçük kardeşi Setrak sahneye çıkar ve çocuk ona babasının Bitlis’te-
ki yaşantısıyla, dağlarla, taş sokaklarla ilgili meraklı sorular sorar.
Babasının aslında canlı bir insan gibi yürüyüp konuştuğunu öğrenen
çocuk, sarsılır. Amcası Setrak, bir gün bir kiliseye doğru yürürken
oğlanın babasının “Ahh, ahh, şuna bak Setrak. Bak, bak”¹⁰ dediğini
anlatır sadece. Çocuk için bu birkaç kelime bile, kendisini yok olmuş
babasına bağlayan değerli taşlardır. Saroyan’ın burada, bir Presbiter-
yen papazı olan ölmüş babasının Bitlis’teki yaşantısının sevgi dolu
anısını yaşattığı ortadadır ve onun suskun, hassas yanıtları, ıstırabın
bastırdığı duygusal bir şiirselliği ortaya koyar.

Armenak’ın San Jose, Kaliforniya’da 1911’deki (oğlu William
henüz üç yaşındayken) ölümü, Saroyan’ı derinden üzmüş ve ömür
boyu süren bir psikolojik telafi arayışına yöneltmiştir. Öyküde-
ki çocuk, babasının Birleşik Devletler’e göçünden önce Bitlis’teki
yaşantısını, amcasından aldığı bilgi kırıntıları ve tarihe gömülü Er-
meni geçmişiyile ilgili sahip olduğu garip, gizemli duyu sayesinde,
zihninde bir araya getirir: “Babamın dağlardaki kentte yaşadığı gün-
ler hatırıma geldi ve onun ölmediğini anladım, çünkü ılık ve nere-
deyse dokunabileceğiniz özlerle dolu havayı, çok yüksek ancak yakın
olan gökyüzünü soluyordu ve an, tüm günlerin ve tüm insanların
zamansız anıydı ve dünya, tüm doğmuş olanların dünyası, bir zaman-
lar ağustos, eylül ve ekimin uzun, sıcak günleri boyunca hayal kuran
herkesin dünyasıydı.”¹¹ Bu öykünün tarzı, Edmund Wilson’ın bir

8 *age*, s. 136.

9 *age*.

10 *age*, s. 137.

11 *age*,

defasında Saroyan'a ait "çok kesin bir anlatıma sahip, seyreltilmiş, garip bir şiirsellik" olarak adlandırdığı ve Saroyan'ın şöhretini borçlu olduğu o yumuşak, sessiz ve ritmik cümle akışını ortaya koyar.¹² Burada, büyülü sözcüklerin o coşkulu tarzı, Armenak'ın ve Bitlis'in kaybının hissizleşmiş acısını ve esriyişini ifade eden ilahinin hizmetindedir.

BİTLİS VE SAROYAN'IN ORTA YAŞ BUNALIMI

Saroyan, *Rock Wagram* isimli romanında, bu defa boşanmasının kendisinde yarattığı travma bağlamında birkaç önemli sahnede tekrar Bitlis'e döner. Kitabın ikinci bölümü "Anne"de, Rock, büyükannesi Lula ile sohbet etmektedir; büyükanne ona, büyükbabası Manuk'un Bitlis'te, otuz üç yaşında geçirdiği bunalımı anlatır. Rock da aynı yaşta, Fresno'daki eşine ve çocuklarına yabancılaşmanın getirdiği, yaşarken ölmek hali içindedir. Büyükanne şöyle der:

"Bitlis'i hatırlarsın mutlaka."

"Ben bu evde doğdum" dedi Rock, "Bitlis'i nasıl hatırlayabilirim ki?"

"Yolculuklarında mutlaka Bitlis'e gitmişsindir demek istiyorum" dedi yaşlı kadın "ve orada yaşadığımız yeri, bir arada duran, taştan yapılmış, onca yıldır olduğu gibi hâlâ dağın yamacında ayakta kalmaya devam eden evleri, o evlerin yanından geçen ve bizim suyumuzu çektiğimiz dereyi görmüşsündür. Oraya gittiğinde Bitlis'in nasıl olduğunu görmüşsündür demek istiyorum" dedi. "Kış geldiğinde, beş ay boyunca evlerimizde kapalı kalır, karın erimesini beklerdik. O yıl, yaşadığım o beş ay, hayatımın en korkunç beş ayıydı, çünkü o [Manuk] sevilme istemiyor, 'Amerika'ya gidin, burası yaşanılacak yer değil, burası ölünecek yer,' diyordu."¹³

Rock Wagram (Arek Vağramyan), Saroyan gibi bunalımdadır ve o anda Lula onu, Manuk'un Ermeni trajedisi karşısında verdiği

12 Bkz. Edmund Wilson, *Letters on Literature and Politics: 1912-1972*, ed. Elena Wilson, (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1977), s. 256-57.

13 Saroyan, *Rock Wagram*, s. 74.

öz mücadelenin dehşetiyle ilişkilendirmektedir. Manuk eşine, yaşanılmaz hale gelmiş olan Bitlis'i terk etmesini söylemektedir.

Saroyan'ın Lula tasviri anlamlıdır; çünkü o, yazarın sağlam, aslan yürekli, çok sevdiği ve kendisini çok seven büyükannesi Lusintak Karaoğlanyan'ın portresidir. Küçük bir çocukken Saroyan'a Ermeni halk masallarını anlatan, zengin Ermeni diline onu yönlendiren ve Saroyan ailesine Bitlis'ten Amerika'ya uzanan uzun yolculuklarında yol göstermiş olan Lusintak'tır. Ve elbette daha sonra göreceğimiz gibi, Lusintak ve yazarın annesi Takuhi, aynı zamanda onun Bitlis yemekleri ve Bitlis ağzıyla olan bağlarıdır.

Saroyan daha sonra, Fresno'da yayımlanan Ermenice *Asbarex* gazetesindeki yazısında, ölmüş olan Armenak'ı hatırlar. Arek Vağramyan, üç ayrı üzüntüyle baş etme mücadelesi verir: Boşanması; boşanmasının etkisiyle, gömdüğü ve bastırdığı anılarından dirilen kaybettiği babası ve Bitlis; son olarak annesi Araksi Vağramyan'ın ölümü.¹⁴ "Oğlan ve Kız" isimli üçüncü bölümde, Rock'ın kız kardeşi, annesinin ölürken söylediklerini aktarır. "Sanırım bazı yer isimleri de söyledi" der kız kardeşi. "Dzabırgor." "Bu, pınarın ismi" der Rock. "Su çektikleri pınar."¹⁵ Burada Saroyan'ın annesi Takuhi'nin ölümünün yarattığı trajedi, kadının Bitlis'le ilgili silikleşen anılarıyla ilişkilendirilerek resmedilmektedir.

Romanın doruk noktasını oluşturan sahnede, rahip Zadik, Rock'ın babasının Ermenice şiirlerinden birini tercüme eder. Rock sorar: "Şair ne anlatıyor? Ne diyor?" Saroyan'ın bir önceki öyküsü "Bitlis"te, çocuğun Setrak'a kardeşiyle, yani kendi babasıyla ilgili sabırsızca soru sormasına çok benzer şekilde, burada da Rock, papazı soru yağmuruna tutar. Zadik yanıtlar: "Pağışt'teki –yani Bitlis'teki– tepenin yamacındaki dut ağacının altından, dünyanın öbür ucunda, Fresno'daki Ermeni matbaasının hemen ilerisindeki *Asbarex*'in bahçesinde bulunan incir ağacına kadar uzanan bir süre boyunca yaşadığını söylüyor."¹⁶ Şiirde Rock'ın babası, özlediği, "Pağışt'in

¹⁴ *age*, s. 99-103.

¹⁵ *age*, s. 245

¹⁶ *age*, s. 269.

dut kokan havası”nı anar. Daha sonra Rock okuyucuyu, “Babam bu satırları, eve gelip onu mutfak masasında ölü bulduğum gün yazmıştı” diyerek bilgilendirir. “Kapıları ve pencereleri kapatmış, ocağın gazını açmıştı.”¹⁷ Benzer şekilde Saroyan, babasının veya Bitlis'in ölümünü, boşanmanın neden olduğu yaşarken ölüm haliyle birbirine bağlar. Babasının San Jose’de doğal sebeplerden ölümü, Fresno’da intihara dönüştürülmüştür. Öyle ki, Saroyan’ın Bitlis’le bağının ruhsal karmaşası bundan daha güzel resmedilemez.

SAROYAN’IN 1964’TEKİ BİTLİS YOLCULUĞU

Saroyan 1964 yılına kadar hakkında şiirler, öyküler ve romanlar yazdığı Bitlis’i, bu tarihten sonra değişik bir edebi türle, oyunla anmak niyetindeydi. *Bitlis* isimli oyun, Saroyan’ın 1964’teki tarihsel Ermenistan’a yaptığı ziyareti anlatır. 1975 yılına kadar deneyimlerini sanatsal bir forma sokamamış, yolculuğunun kendisinde birçok çelişkili duygu uyandırdığını ileri sürmüştür. Oyunda sadece dört karakter vardır: Saroyan’ın kendisi, İstanbullu Ermeni arkadaşı Ara; İstanbul’daki Ermenice günlük *Marmara* gazetesinin yayıncısı Bedros Zobyen ve Bitlis’te restoran sahibi bir Türk olan Ahmet. Oyunda, Saroyan, ailesinin Bitlis’i terk etme sebeplerini sorgular: “Ben burada yaşıyor olsaydım, burayı ancak çok iyi bir gerekçeyle terk edebilirdim. Çünkü, çok yer gördüm ama, burası hayatımda gördüğüm en güzel yer.”¹⁸ Saroyan, Amerika’dan ayrılıp Bitlis’e taşınmayı, ailesinin yıkılmış evini yeniden inşa etmeyi ve atalarının toprağıyla derin bir bağ içinde günlerini geçirmeyi bile düşünür. Ancak Saroyan’ın önceki eserlerinden de bildiğimiz gibi, insanın “ev”ini bulması, her zaman hezeyanlı, bastırılması güç ve çıldırtıcı bir arayıştır.

Bedensel, zihinsel ve ruhsal yolculuklarında Saroyan daima (D. H. Lawrence’ın, Henry Miller’ın ve zamanımızın birçok büyük yazarının da yaptığı gibi) en derin içsel temasın arayışındadır. Onun

17 age, s. 270.

18 William Saroyan, “Bitlis”, *Armenian Trilogy* içinde, ed. Dickran Kouymjian (Fresno: California State University Press, 1986), s. 10.

melankolisi, coğrafi olduğu kadar ruhsal bir kopukluk duygusundan da kaynaklanmaktadır. Ermeni olmak, ebediyen kökünden koparılmış olmaktır; ancak Saroyan'a göre bu tüm insanlık için geçerlidir. *Bitlis*'in sonunda Ara'nın dediği gibi:

Ermenilerin üzülmek için coğrafyadan, coğrafi bir yere gitmekten ve bir yere varmaktan çok daha öte nedenleri var. Ermenileri üzen, her yerde, her şeyin ve herkesin bir yerlere varması ve bir yerlerden ayrılması ve bunun hiçbir gelişme sağlamayacağını bilmek. Bu her halükârda beni üzüyor... ve bir şarkı söyleme isteği uyandırıyor. Gelin, birlikte, yediğimiz ekmeğin ve içtiğimiz şarabın şarkısını söyleyelim.¹⁹

Saroyan ise duygularını şöyle dile getirir:

Bitlis'i istiyorum; Bitlis'te yaşamak, yürümek, yemek, içmek, uyumak istiyorum. Yarın Diyarbakır ya da Dikranagerd yolunda olacağız, oysa ben Bitlis'te kalmak istiyorum –görünüşe göre, sonsuza dek. Burada ölmek ve ölümlerimle birlikte olmak istiyorum.²⁰

BİTLİS VE ERMENİ KIRIMI

Aşağıdaki bölümde de gördüğümüz gibi, Saroyan için Bitlis gerçeği ve söylencesi tuhaf bir biçimde iç içe geçmiştir:

Sonunda Bitlis'teyim. Babam Armenak'la annem Takuhi'nin, babamın babası Bedros'la annesi Hıripsime'nin, annemin babası Minas'la annesi Lusintak'ın doğdukları yerdeyim. Hassas bir Türk'ün elinden çıkmış, şekerli, taze, enfes çaydan içiyorum, annem ve büyükannemin yaptığı ekmeğin aynısından yiyorum ve o hep sevdiğimiz beyaz peyniri Bitlis'in çayırlarından gelen gerçek yeşilliklerle tadıyorum ve bunlarla ne yapacağımı bilemiyorum. Bu kadar şeyi nasıl yaşayacağımı bilemiyorum, hepsi bu. Burada gördüğüm herkesi sevdim, onlar da uzun zamandır Bitlis'te yaşıyorlar; buradaki hayatı umutsuz hale getirip Minas'ın Lusintak'a 'burayı terk edip

¹⁹ *age*, s. 112.

²⁰ *age*, s. 108.

Amerika'ya gidelim, burası artık bize göre değil' dedirtenin, illa ki bu insanların büyükbabaları olduğunu düşünmüyorum. Sonra Minas öldü ve Lusintak gerçekten de aileyi buradan götürdü ve böylece ben burada değil, Fresno'da doğdum. (...) Burayı neden terk ettik? Gidenlerden daha fazla Ermeni Bitlis'te kalmadı mı? Öyleyse biz neden gittik? Şunu bilmek istiyorum: Ölmek üzere olan büyükbabama Minas genç karısına neden aileyi Amerika'ya, Kaliforniya'ya taşımak gibi zor bir görev verdi?²¹

Ailenin daha önce *Rock Wagram*'da anlatılan sürgünü, burada ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Açığa vurulmayan arka plan ise Bitlis bölgesini sarmış olan ve sonuçta Saroyan ailesi için hayatı imkânsız hale getiren kırım ortamıdır. Prof. Richard Hovannisian, 1890'lardaki katliamlar sırasında Bitlis'in durumunu şöyle anlatır: "Devrimci silahlı direnişin ilk gerçek sınavı, Bitlis eyaletinde, Muş Ovası'nın tam güneyindeki Sasun Dağları'nda olmuştur. Ermeniler, Kürt ağalarının koruma, veya daha doğrusunu söylemek gerekirse, baskınlardan muaf tutma karşılığında topladıkları vergiden ve kesdikleri haraçtan şikâyetçiydiler."²² 8 Ekim 1895'te Trabzon'da, "Ermenilerin dükkânları yağmalandı, tacirler oracıkta öldürüldü, evler soyuldu. Bir gün içinde, şehir ve civardaki köyler, yaklaşık bin Ermeni'nin cesediyle kaplanmıştı; sağ kalanlar, ekonomik yıkımla mücadele etmek zorunda kaldılar. Fakat bu sadece başlangıçtı. Aynı ay, Erzinçan, Erzurum, Gümüşhane, Bayburt, Urfa ve Bitlis'te katliamlar oldu."²³ Bu yüzden Saroyan'ın ailesi, belki de Hitler Almanyası'nın Yahudileri gibi, kaçma vaktinin geldiğini anlamıştı.

Yine de Bitlis'in mirası sadece kırım acısı değildi; aynı zamanda Saroyan'a çetin şartlar altında kendisini ayakta tutan olağanüstü sağlamlıkta genler ve eserlerinin büyük bölümüne şekil veren güçlü bir mizah duygusu kazandırmıştı. Saroyan anılarında, atik ve sıklıkla

²¹ age, s. 101-02.

²² Richard G. Hovannisian, "The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876-1914", der. Richard G. Hovannisian, *The Armenian People from Ancient to Modern Times* içinde, c. 2: *Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century* (New York: St. Martin's Press, 1977), s. 219.

²³ age, s. 222-23.

gölünç olan dışadönüklüğü karşısında çocuklarının duyduğu utançtan bahseder: Sinema salonlarındaki gürültülü kahkahası, bir şeftali yerken sergilediği hayvansı canlılık... Ne de olsa o bir *Bitlistsidi* (Erm. Bitlisli). Bu otobiyografik eserler, elbette ki tekrar ve tekrar, Saroyan'a Bitlis yemekleri hakkında her şeyi öğretmiş olan annesi Takuhi ile büyükannesi Lusıntak'a döner.

TITU, PAÇA, İŞKHAN: BİTLİS YEMEKLERİ

Here Comes, There Goes, You Know Who'da (Geldi, Gidiyor, Adı Lazım Değil) Saroyan şöyle yazar:

Evimdeki en gözde yemek, Bitlislilerin *Tı-tu* dedikleri yemektir. Telaffuzunu anlamanıza yardımcı olacak en doğru yazılışı belki de böyle değildir ama bu kelime çabucak ve son hecesi vurgulanarak söylenir. Aslında ilk hecesi neredeyse hiç yoktur. Büyük bir lahanayı alın, büyük, küçük veya herhangi bir boyda doğrayın, bir güvece koyun, içine biraz tuz, bir parça ekmek veya kuru maya ilave edip çömleğin ağzına kadar ılık su ekleyin, sonra üstünü bir tabakla örtün ve iyice bastırmak için tabağın üstüne bir ağırlık yerleştirin. Biz hep, iri bir patlıcan büyüklüğünde taş kullanırdık. Yedi, sekiz veya dokuz gün sonra malzeme ekşimiş olur; ancak lahanaya turşusuna hiç benzemez, farklıdır ve kanaatimce çok daha güzeldir. Susuzluk gideren bu sıvının bir kuvvet ilacı olduğu söylenir. Eğer elinizde başka malzemeniz varsa, onları da doğradığınız lahanayla birlikte bunun içine katabilirsiniz: Özellikle şalgam sapı, kereviz, yeşil domates ve bu gibi şeyler. Çiğ tüketilmesi daha iyidir ve suyu soğukken daha güzeldir, fakat bu malzeme çoğunlukla, bahsettiğim o harika yemeği pişirmek amacıyla hazırlanır: *Tı-tu*.²⁴

Bu *Bitlistsidi* tarifin anısının, Saroyan'a derin bir keyif verdiği açıktır.

24 William Saroyan, *Here Comes, There Goes, You Know Who* (New York: Harcourt, Brace, 1944), s. 125. Saroyan, kitaptaki albüm bölümünün başında yer verdiği Bitlis fotoğrafının altına şöyle yazar: "Babamın ve annemin doğum yeri, yüzyıl başına kadar Saroyan'ların yurdu." Elyazısıyla, "Bitlis" ibaresi de görünür.

Saroyan, Bitlis'te pişirilen başka bir yemeği de şöyle anlatır:

Kuzunun başı bol suda pişirilirdi, fakat ağabeyim yemezdi; çünkü başın kendisine öylece bakmasına dayanamazdı. Bu da, Bitlis'teki köylülerin en çok tercih ettikleri yemeklerden biriydi ve adına paça denirdi. Kafanın içinde pişirildiği sarmısağa ek olarak, yerken de üzerine suda ezilmiş sarmısak eklenirdi ve bu şekilde iki açıdan kuvvetli bir yemeğiniz olurdu: Kuvvetli et suyu ve kuvvetli sarmısak. Köylüler bunu genellikle pazar sabahı yerlerdi ki akşama kadar hazmedilmiş olsun ve iyi uyuyabilsinler.²⁵

Saroyan, Bitlis'in Ermeni ekmeği türlerinden de sevgiyle bahseder: "Evimde her zaman, Ermeni ekmeğinin her şekli pişirilirdi: Kartondan ince olan ve dürülen yassı ekmeğe, *pağarç* denilen somun ekmeğe ve içinde çok miktarda sıvı ya da katı yağ bulunan, *kata* [kete] denilen ekmeğe."²⁶ Lahana, kuzu, balık, su, ekmeğe, şarap... Bu sade gıdaları yemek, Saroyan için besleyici ve neşe verici bir Ermeni ayinidir.

Yayımlanan son kitabında Saroyan tekrar Bitlis mutfağına döner. *Obituaries*'de (Ölüm İlanları) şöyle yazar:

Kadim Van Gölü'nün sularından çıkma *ışkhan* balığının, balık âlemindeki en mükemmel lezzete sahip olduğu söylenir. Büyükanнем Lusi ve kızı Takuhi beni altmış yıl önce Chinatown'daki Fresno Balık Pazarı'na gönderir, oradan bana, bizim sardalye dediğimiz bir balık aldırırlardı; büyük bir çömlek dolusu *bulgur pilavı* hazırlar, sonra da bir düzine sardalye kızartır, oturur onları yer ve yerken de Van Gölü'nün güney veya güneybatı ucunda bulunan Bitlis'teki benzer ziyafetleri hatırlar, kızarmış Monterey balığının lezzetinden memnun, dudaklarını şapırdatırken, bu balıkların Van Gölü'nün *ışkhanı*yla kıyaslanamayacağını her defasında mutlaka söylerlerdi.²⁷

²⁵ *age*, s. 126-27.

²⁶ *age*, s. 127

²⁷ William Saroyan, *Obituaries* (Berkeley: Creative Arts, 1979), s. 59-60. Ayrıca bkz. *Life and Death and Escape to the Moon* (New York: Dial, 1970), s. 80-82 [Türkçesi için bkz. Paris-Fresno Güncesi 1967-68 *Ölüm Dirim ve Aya Kaçış*, çev. Beril Eyüboğlu, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2001), s. 81-83]. Burada, Bitlis ve Lusi bir kez daha aklına düşer:

Ölümünden sonra yayımlanan *Births*'te (Doğumlar) ise şöyle der:

Bilindiği üzere, büyük aşçı ve büyük şefler tıpkı büyük veya büyük olmayan diğer insanların doğdukları gibi doğarlar; fakat, fikrimi sorarsanız, benim için en güzel yemek, Bitlis ve Saroyan ailesinin Fresno'daki sade yiyeceğidir ve belki de mevcut iştahların en büyüğüne sahip bendenizi doyurmak için bu yemeklerden yeteri kadarını hazırlama işinin ehliyimdir.²⁸

Tüm diğer kültürlerde olduğu gibi, tarih, efsane, dil, müzik, akrabalık pratikleri ve yemek, Ermeni geleneğinin de temel öğeleridir. Dolayısıyla Saroyan, hayatında olduğu kadar eserlerinde de *Bitlisti* yemek pişirme usüllerine coşkuyla değinir.

İşte şu anda, büyükannem Lusi'nin 1918'de bana "Ah be!" dediğini duyuyorum. Bu, onay, hayranlık, yüreklendirme ve saygı ifade eden bir tür evet anlamındadır. (...) Acaba *ah be* günlük dilde kullanılır mıydı? Bitlis'te, hatta Saroyanlar arasında yaygın mıydı, merak ediyorum. Onlar da büyükannemin kullandığı gibi, yani benim ona yüklediğim anlamda mı kullanıyorlardı? (...) Sonra bilhassa yüksek ve pek şefkatli sayılmayacak bir sesle "Kurt" dedi. Bana değil masadaki yiyeceklere ve onların tüketiliş şekline yönelikti bu laf sanki –yani kurt gibi demek istiyordu. Ama Lusi'yi yeterince tanıyordum ve bu hakaret kızdırmaktan çok eğlendirdi beni. Pohpohlayıcı *ah be*'sinden etkilenmediğim gibi, kurt demesinden de gocunmamıştım.

Büyükannem neyse oydu, önemli olan da buydu. Kurt'un karşılığı *zuğ-tavın* idi, vahşi bir hayvan gibi yemek anlamındaydı ve İngilizceye çevrilmesi mümkün olmayan sözcüklerdendi. [*zuğ-tavın*: "ocağın batsın" anlamındaki "*dzuht avri*" deyişinin bozulmuş hali]

Lusi bir gün gene *zuğ-tavın* deyince bir kakhaha patlattım. Çok komikti; yoksulluğumuz, onun kimliği, benim kimliğim, onun sahte davranışları ve bütün bunlara rağmen benim kırılganlığım. Tabii o da kendini tutamadı ve gülmeye başladı. Peki bu hangi dildi?

"Bitlis" hikâyesinde olduğu gibi, Saroyan şimdiki zamanda geçmiş, Fresno'da Bitlis'i ve altmışında on yaşını tecrübe eder. Bitlis daima *içindedir*.

28 William Saroyan, *Births* (Berkeley: Creative Arts, 1983), s. 33.

KAPANIŞTA BİTLİS: SAROYAN'IN SON UZLAŞIMLARI

Bitlis oyunundan bir yıl sonra yazılan ve geç dönem öykülerinden biri olan “Ailede Delilik”te Saroyan, Bitlis’e geri döner:

Babam Manak, Bitlis’te bilge ve değerli bir kişi olarak tanınırmiş; çünkü o, deliliğe yolculuğunu daha on ikisine gelmeden yapmış, eh bu da pek sık rastlanan bir şey değilmış. Deliliği süresince hayatına ve işine her zamanki gibi devam etmiş; yalnız, insanlar ondan çekiniyorlarmış; çünkü ona bakan herkes onun kendi âleminde yaşadığını, hoşbeş etmeye tahammülü olmadığını görüyor-muş. Deliliği geçirince babam daha zor biri olup çıkmış. Yaşlıların sorduğu bütün zor soruları hatasız olarak şıp diye cevaplıyormuş. İçinden çıkılması en zor anlaşmazlıklarda babamı hakem yapırlarmış ve iki taraf da o ne derse hemen kabul edermiş.

Aile toplanıp Amerika’ya, önce New York, sonra Kaliforniya’ya gelince, ailevi delilik sürmüş ama şekil değişmiş. Tabii, bu da beklenbilir bir şeymiş, ne de olsa Amerika hepten başka çeşit bir ülke.²⁹

Dolayısıyla Bitlis’te, bir insanın delirmesi kabul edilebilir bir şeydi: Saroyan için bu, Ermeni yaşantısının değişmez bir parçasıydı. Burada, babası Armenak’a Manak denmektedir ve diğer geç dönem Bitlis öykülerinde olduğu gibi, müstehzi bir mizah söz konusudur. *Bitlists*i Ermeni “deliliği”, Fresno’nun Yeni Amerikan Dünyası’nda bir acayip görünür, fakat “şekil değiştirmiş” olsa da yine aynı deliliktir. *Khent*, yani çılgın olmak, Ermeni olmanın bir parçasıdır ve Saroyan’ın burada betimlediği gibi, *Bitlists*i Ermeni olmanın

29 William Saroyan, “Madness in the Family”, *Madness in the Family* içinde, s. 2 [Türkçesi için bkz. “Ailede Delilik”, *Ödlekler Cesurdur* içinde, çev. Ohannes Kılıçdağı, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016, s. 12-13)]. Aynı ciltteki bir başka hikâye olan “A Fresno Fable” yine *Bitlists*i gelenek ve deyişlerden oluşan cevheri işler. Bakkal Kerope Antoyan avukat Aram Başmınyan’a şöyle der (s. 53):

Aram, ikimiz de Bitlisliyiz. Leb demeden leblebiyi anlarız. Kedi daha balığı yemeden bıyıklarıyla onun başını hisseder. Akıllı adam bir damla yağmur için şemsiye açmaz. Yabancılar karşı dikkatli ol, arkadaşlarını koru ve yalnızca kendine güven –sen de bendensin, Aram. Bu dar zamanda Tanrı seni karşıma çıkardığı için şükürler olsun.

odağındaki ritüeldir. Kazancakis'in *Zorba*'sı da aynı şekilde çıldırmış ve dans etmiş, hayatı Nietzschevari bir Dionysoscu bütünlüğünün bolluğunda yaşamıştır.

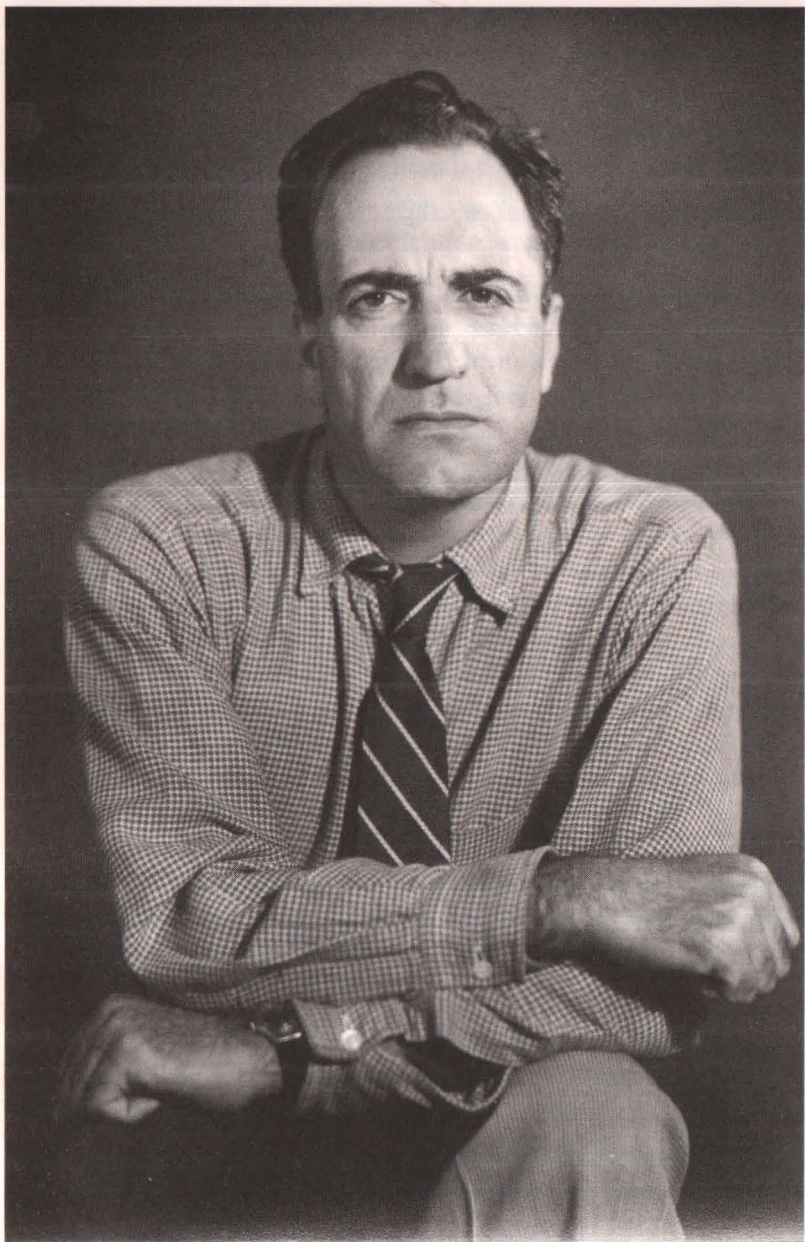
Son olarak, Saroyan Bitlis'i kalbinde hasretini taşıdığı hayal olarak tanımlamış ve Garig Basmadjian'la Paris'te, 25 Mayıs 1975'te yaptığı söyleşide, Kaliforniya'da doğması ve *Bitlistsi* kanına sahip olması arasındaki ilişkiyi kesin bir biçimde tanımlamıştır:

Birileri "Kaliforniya sizin için ne ifade ediyor?" diye sormuştu. Ben de dürtüstçe, "Anavatanım. Ona derinden bağlıyım" demiştim. "*Hayasdan* [Ermenistan] kadar mı?" diye sorunca da, "Evet, *Hayasdan* ve Bitlis kadar" demiştim. Duygusal değil de alegorik açıdan bakıldığında, tabii ki Bitlis en yücesidir. Ama bu gerçekliğin bir başka boyutu; adeta bir hayal. İhtiyacımız olan her şeyin ötesinde... Bunu mantığın sınırıyla ölçmeyi denemeyin, çünkü hatırlarsanız, Bitlis kaybımızın bir nevi abidesi haline geldi. Oraya geri dönme arzusu gibi neredeyse psikopatça bir his var içimde. *Tracy'nin Kaplanı* kitabımdaki, bir kaybı giderme duygusu delice, çılgınca ve saplantılıdır. O aşâğılık herif, geçmişi geri getirmek için ağlar ve bu tam bir deliliktir. Bitlis'e gelince, bu şehir her tür beklentinin ötesindedir. On yıl önce oradaydım ve oradan ayrılmak istemiyordum. Ancak orası bize ait değil. *Bizim*, fakat şimdi başkaları sahiplenmiş. Bizim olacağı ve oraya geri döneceğim günlerin özlemini çektim. Oraya sahiden de gidecektim, gidip orada yaşayacaktım. Oraya yerleşecek, öldüğümde kemiklerimi kim bilir ne zamandır orada yatan diğer Saroyanların yanına gömdürecektim. Sonsuza dek. Kemiklerimiz orada. Bizler, büyüklerimizin belleğinin gidebildiği kadar uzunca bir süredir oradayız; *Saroyanneri hos en, usgits egan?* (Saroyanlar buradalar, nereden geldiler?)³⁰

Bu, Saroyan'ın Bitlis'le kurduğu ilişkiye değinen tüm temalarının güzel bir özetidir: Özlemi duyulan hayal ve kaybımızın abidesi. Aşk, kayıp ve "psikopatça" telafi çabası travmalarının resmini çizen kısa romanı *Tracy'nin Kaplanı*'na yapılan gönderme, Saroyan'ın Bitlis hasretini uygun bir psikolojik bağlama yerleştirir. Saroyan, arayışın

30 Garig Basmadjian, "Candid Conversation, An interview with Saroyan" *Ararat* 25:2 (1984): 36-37.

“alegorik” olduğunu bilmektedir: Ancak Bitlis “en yücesidir” –“ade-
ta bir hayaldir.” Yine de, onun yaşamını tanımlayan ve varoluşuna
anlam kazandıran, bu yoğun arayıştır. William Saroyan’ın gerçek
ve simgesel Bitlis’i arayışı, bu noktada dairesini tamamlar. Gelmiş,
görmüş ve eş zamanlı varlık ve yokluğun verdiği bir tür huzura
ulaşmıştır: *Saroyannen hos en, usgits egan?* (Saroyanlar buradalar, ne-
reden geldiler?)

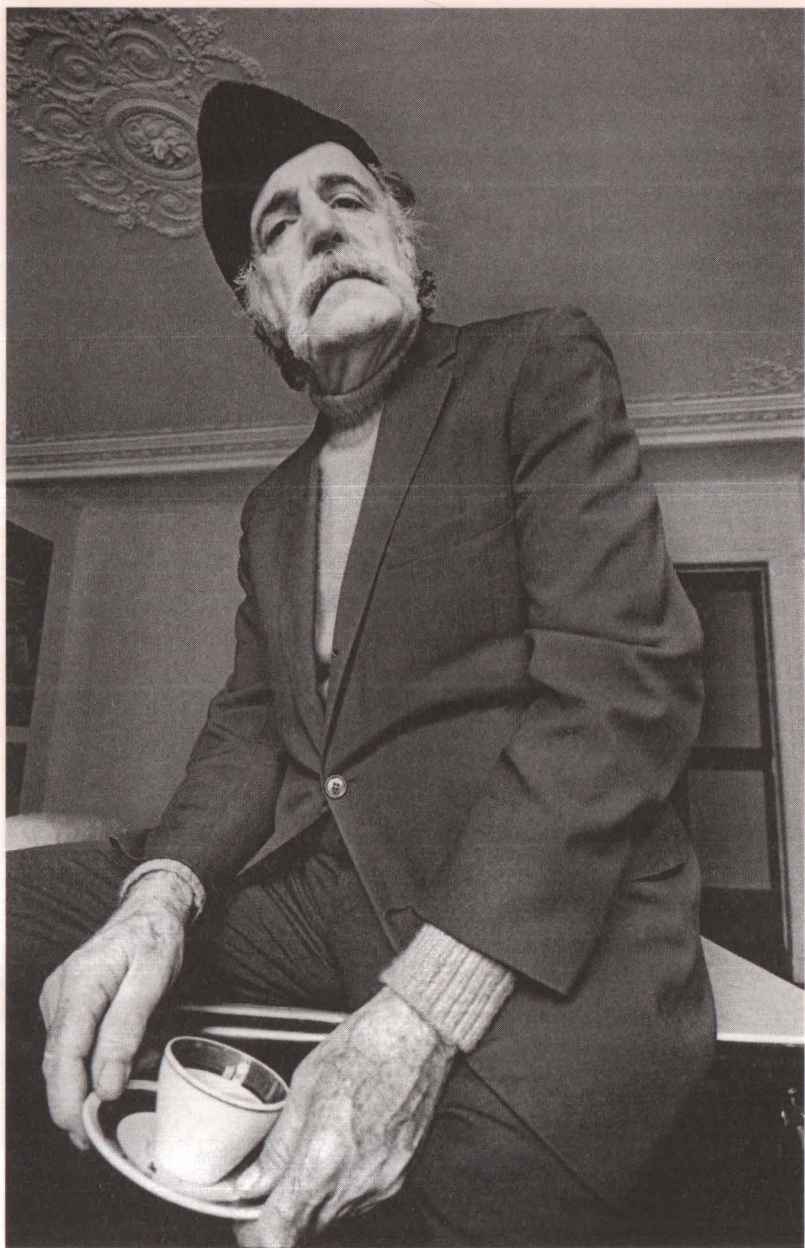
William Saroyan (Aras Yayıncılık Arşivi)

Armenak ve Takuhi Saroyan ve çocukları, William henüz doğmadı, 1907.

Saroyan ve büyükannesi Lusintak Karaoğlanyan, 1941 (Saroyan)

William Saroyan (Ara Güler)

William Saroyan Bitlis'te (Fikret Otyam)

William Saroyan Ermanistan'da (Boğos Boğosyan)

Katkıda Bulunanlar

LEVON AVDOYAN Kongre Kütüphanesi Armenoloji ve Kartveloji uzmanıdır, daha önce Klasik Edebiyat ve Bizans uzmanı olarak görev yapmıştır. *Pseudo-Yovhannes Mamikonean: The History of Taron*'u yorumlayarak yayımlamıştır; ayrıca antik dönem ve ortaçağ Ermenistanı'na ilişkin makaleleri ve incelemeleri bulunmaktadır. Geçmişin, Ermenistan'ın bugün üstündeki etkisi ve Batı'daki Ermeni çalışmalarındaki iniş çıkışlar halen çalıştığı konular arasında yer almaktadır.

DAVID STEPHEN CALONNE *William Saroyan: My Real Work Is Being* ve *The Colossus of Armenia: G.I.Gurdjieff and Henry Miller* başlıklı kitapların ve bilimsel ve edebi dergilerde yayımlanmış makalelerin yazarıdır. Pennsylvania Üniversitesi, UC Berkeley, UCLA, Harvard Üniversitesi, Londra ve Paris'te konferanslar vermiştir. Austin'deki Texas Üniversitesi, Michigan Üniversitesi-Ann Arbor ve Wayne State Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapmıştır.

NINA G. GARSOÏAN Columbia Üniversitesi'nde Ermeni Tarihi ve Uygarlığı Bölümü Gevork Avetissian Kürsüsü'nün ilk başkanıdır. Ermeni tarihi ve kültürüne ilişkin çok sayıdaki yapıtı arasında *Paulician Heresy; Armenia between Byzantium and the Sasanians; The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand; L'Eglise armenienne et le Grand Schisme d'Orient* ve *Church and Culture in Early Medieval Armenia* da bulunmaktadır. Birçok ödül ve nişan alan Garsoïan için bir de armağan kitabı hazırlanmıştır: *From Byzantium to Iran: Armenian Studies in Honour of Nina G. Garsoïan*.

ROBERT H. HEWSEN New Jersey'deki Rowan Üniversitesi'nde fahri tarih profesörüdür ve çeşitli Amerikan ve Avrupa üniversitelerinde Ermeni tarihi hocalığı yapmıştır. Kafkasya İncelemeleri Derneği'nin kurucularındandır; *Journal for the Society for Armenian Studies*, *Revue des etudes arméniennes* ve diğer bilimsel yayınlarda makaleleri yayımlanmaktadır. Ermenistan'ın tarihi coğrafyası konusunda uzman olan Hewsen, *Tübingen Atlas of the Middle East* için bazı büyük ölçekli haritalar hazırlamış, Şiraklı Anania'ya atfedilen *Aşkarhatsuyts* başlıklı coğrafya kitabını çevirmiş ve eleştirel ola-

rak yorumlamış, kısa süre önce de, kapsamlı bibliyografyaya sahip temel bir referans kitabı olan *Armenia: A Historical Atlas*'ı tamamlamıştır.

RICHARD G. HOVANNISIAN UCLA'de Modern Ermeni Tarihi Bölümü A.E.F. Kürsüsü başkanı ve bu dizinin editörüdür. Yayımlanmış eserleri *Armenia on the Road to Independence*'ı, dört ciltlik *Republic of Armenia*'yı ve Ermeni tarih ve kültürü, Ermeni Soykırımı, Ortadoğu ve İslam alanlarında toplam on iki cildi kapsar. Guggenheim bursu sahibidir. 1990'da Ermenistan Ulusal Bilimler Akademisi'ne seçilmiştir. Erivan Devlet Üniversitesi ve Artsakh Devlet Üniversitesi'nden fahri doktoraları bulunmaktadır; ayrıca Ermeni çalışmalarının gelişimine katkısı nedeniyle Surp Mesrob Maşdots ve Movses Khorenatsi madalyalarıyla ödüllendirilmiştir.

NONA MANOUKIAN Erivan'daki Maşdots Madenataran Antik Elyazmaları Enstitüsü'nün eski kıdemli araştırmacısıdır. Ortaçağ vaaz kitapları (*karoz kirk*) uzmanıdır ve Ermenice vaaz kitaplarını, 13. ve 14. yüzyıl Dominiken misyonerlerinin kitaplarıyla ve Latince ve Rusça yazılmış diğer vaaz kitaplarıyla karşılaştırmıştır. Bolognalı Bartholomew'un vaaz kitabı hakkında Rusça bir kitap ile *Badma-Panasiragan Hantes*'te, *Panper Yerevani Hamalsarani*'de ve Ermenistan ve Rusya'daki diğer bilimsel dergilerde makaleler yayımlamıştır.

CHRISTINA MARANCI Wisconsin-Milwaukee Üniversitesi'nde Ortaçağ Sanatı doçentidir. Uzmanlık alanı Ermenistan ve Bizans'ın ortaçağ sanatı ve mimarisidir ve toplumsal bağlam ile kültürlerarası temas üzerinde yoğunlaşmaktadır. Yayımlanmış eserleri arasında *Medieval Armenian Architecture: Constructions of Race and Nation* ile *Gesta, Visual Resources* ve *Journal for the Society of Armenian Studies*'deki makaleleri bulunmaktadır.

VAHRAM L. SHEMMASIAN California Sherman Oaks'ta Merdininian Ermeni Evanjelik Okulu'nun müdürüdür. Antakya yakınlarındaki Musa Dağ bölgesi ve soykırım sonrası dönemde Ortadoğu'daki Ermeni mülteciler konularında kapsamlı arşiv araştırması yapmış ve yazılar yazmıştır. Sık sık modern Ermeni tarihine ilişkin konferanslara ve programlara katılan Shemmashian'ın doktora tezi "Musa Dağ'ın Ermeni Köylüleri: Tarihsel-Etnografik bir İnceleme, 1840-1915" başlığını taşır.

THOMAS A. SINCLAIR Kıbrıs Üniversitesi'nde Türkoloji doçentidir. Araştırmalarında Ermenistan'da geç ortaçağ ve erken Osmanlı dönemi üzerine yoğunlaşmaktadır. *Eastern Turkey: An Architectural Archaeological*

Survey başlıklı dört ciltlik kitabı, anıtları, bilinen arkeolojik alanları ve *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*'den üç haritayı (Ermenistan, Pontus ve Antakya) betimlemektedir. Osmanlı egemenliğinin öncesi ve erken dönemlerinde Van Gölü bölgesindeki kentlerin idari tarihi üstüne çalışmaktadır.

ROBERT W. THOMSON Oxford Üniversitesi Ermeni Çalışmaları Bölümü Calouste Gulbenkian Profesörü'dür. Harvard Üniversitesi'ndeki Ermeni Çalışmaları bölümü, Mashtots kürsüsünün ilk profesörüdür. Washington, D.C.'deki Dumbarton Oaks Araştırma Kütüphanesi ve Koleksiyonu yöneticiliği görevinde bulunmuştur. Doğu Hıristiyanlığı Çalışmaları'nın sunduğu nispeten geniş zeminde, klasik ve ortaçağ Ermeni edebiyatını merkez alan araştırmalar yapmaktadır. Ermenice ve Süryanice birçok metnin editörlüğünü yapmış ve aralarında Akatankegos, Yeğişe, Movses Khorenatsi, Sepeos, Ğazar Parbetsi, Tovma Ardžruni ve Vartan Areveltsi'nin de bulunduğu bir dizi Ermeni tarihçinin yapıtlarını çevirmiş, bu yapıtlara önsöz yazmış ve yorumlamıştır. Son çalışmasında Mikhitar Koş'un kanunnamesini (*Tadastankirk*) incelemektedir. 1995'te İngiliz Akademisi'ne üye seçilmiştir.

SPEROS VRYONIS, JR. Helenizm Araştırmaları Merkezi'nin müdürüdür; daha önce New York Üniversitesi'nde Onassis Helen Araştırmaları Merkezi müdürü, UCLA'de Bizans ve Yakındoğu tarihi profesörü ve G.E. von Grunebaum Yakındoğu Araştırmaları Merkezi müdürü ve Atina Üniversitesi'nde ordinaryüs profesör olarak görev yapmıştır. Yayımlanmış sayısız eseri arasında *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century; Byzantium and Europe; Studies on Byzantium, Seljuks and Ottomans* ve *The Turkish State and History* de bulunmaktadır. Aldığı birçok bilim ve vatandaşlık ödülünün yanı sıra kendisi için bir armağan kitabı da hazırlanmıştır: *To Hellenikon: Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr.*

CHRISTOPHER J. WALKER, Londra'da yaşayan bir araştırmacı ve yazardır. *Armenia: Survival of a Nation; Armenia and Karabagh* ve *Visions of Ararat: Writings on Armenia* adlı kitapların yazarıdır ve Ermeni soykırımı, Dağlık Karabağ, azınlık ve insan hakları konularında çok sayıda bölüm, makale ve inceleme yazmıştır. Movses Khorenatsi'nin *Badmutyun Hayots* (Ermenilerin Tarihi) kitabının 1736'da Londra'da Whitson biraderler tarafından basılmasının öyküsünü araştırmaktadır.

Harita ve Fotoğraflar Listesi

HARİTALAR

Bizans'ın İç Ermenistan eyaleti (Duruperan)	51
Bitlis vilayeti	56
Ortaçağ'da Daron/Duruperan	91
Bitlis	167

FOTOĞRAFLAR

19. yüzyılda Bitlis	21
Bitlis Çayı vadisi	22
Bitlis merkez	23
Bitlis Kalesi	24
Hisar boyunca uzanan dükkânlar	25
Bitlis sokakları	26
Bitlis kışı	27
Fındıkçıyan Okulu öğrencileri, Varto	27
Sütun parçaları, Bitlis	28
Sütun parçası, Bitlis	29
Diyarbakır yolu üstündeki Ortaçağ köprüsü	30
Ortaçağ'dan kalma haçkarlar, Manazgerd/Malazgirt	31
Ermeni mezarlığı, Khlat/Ahlat	31
Daron Kartalı	32
Ermeni mahalleleri, Muş	33
Ermeni tüccar ailesi, Muş	34
Ermeni düğünü, Muş	34
Yoksul köylüler, Muş Ovası	35
Ermeni köyü, Varto	35
Daronlu Ermeni Protestan papaz ailesi, Muş	36
Surp Arakelots Vank [Aziz Havariler Manastırı], Muş	37
Tezhipli Elyazması MS1204, Surp Arakelots	38
Surp Tateos (Thaddeus) Şapeli, Surp Arakelots Manastırı	39
Surp Tateos Şapeli'nin içi	40

Surp Garabed (Surp Hovhannes Mıgırdıç) Manastırı	41
Surp Garabed ve Surp İsdepanos'un merkezi şapelleri	42
<i>Lradar Ardzvig Darono, İlk Sayı, Nisan 1863</i>	43
Surp Garabed'in yıkıntıları	44
Asdvadzadzin Şapeli'nin yıkıntıları, Surp Garabed	44
Tanrıça Anahid	50
Vartan Mamigonyan	50
Surp Garabed Manastırı, Muş	92
<i>Kirk badmudyants yergrin Darono, vor goçi Zenop, 1719</i>	93
Gravür ve metnin başlangıcı, <i>Kirk badmutyants</i>	94
Surp Arakelots Manastırı	134
Surp Arakelots'un zemin planı	135
Muş <i>Homiliariumu</i> , 1200-1202	136
Surp Arakelots Yıkıntıları	137
Surp Hovhannes Mıgırdıç'in sağ el kalıntının mahfazası	138
Surp Garabed Manastırı	139
Surp Garabed'in zemin planı	140
Surp Garabed'in yıkıntıları	141
Surp Hizdbuzit	142
Surp Kevork'un penceresi	142
Sütun parçaları, Bitlis	143
Haçkar, Por	144
Surp Arakelots'un tahta kapısı	145
Suret Değiştirme, 1038 tarihli bir İncil'den	146
Avarayr muharebesi, 451	147
Sasunlular	189
Sasunlu Vartabed ve papaz	190
Semal köylüleri, Sasun	190
Vahan Papazyan	195
Rupen Der Minasyan	195
Misak Bdeyan, Bitlis	195
William Saroyan	222
Armenak ve Takuhi Saroyan ve çocukları, 1907	223
Saroyan ve büyükannesi Lusintak Karaoglanyan, 1941	223
William Saroyan	224
William Saroyan Bitlis'te	225
William Saroyan Ermenistan'da	225

Görsel Kaynakça

- Armenian Architecture: A Documented Photo-Archival Collection on Microfiche for the Study of Armenian Architecture.* Armenian Educational Council, V.L. Parsegian, Müdür. C. 6. Zug, İsviçre: Inter Documnetation Co. 1980.
- Bachmann, Walter. *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan.* Leipzig: J.C. Hinrichs, 1913.
- Daronetsi, Ağan. *Daronabadum: Badaskhanaduneri Daroni Yeğernin.* Beyrut: Doniguan, 1966.
- Karekin Episkopos Drabizoni [Khaçaduryan], *Daronaşunç.* Buenos Aires: "Armenia" Press, 1945.
- Kévorkian, Raymond H., ed. *L'Arménie entre Orient et Occident.* Paris: Bibliothèque Nationale, 1996.
- Kévorkian, Raymond H., Jean-Pierre Mahé, vd. *Arménie: 3000 ans d'histoire.* Marsilya: La Maison Arménienne de la Jeunesse et de la Culture, 1988.
- Kévorkian, Raymond H. ve Paul B. Paboudjian. *Les Arméniens dans l'Empire ottoman a la veille du Génocide.* Paris: Editions d'Art et d'Histoire ARHIS, 1992. Türkçesi: *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler,* İstanbul: Aras Yayıncılık, 2012.
- Kouymjian, Dickran. *William Saroyan: An Armenian Trilogy.* Fresno: California State University, 1986.
- Lehmann-Haupt, C.F. *Armenien Einst und Jetzt.* Berlin ve Leipzig: B. Vehr's Verlag/Friedrich Feddersen, 1926.
- Lynch, H.F.B. *Armenia: Travels and Studies.* Londra: Longmans, Green, 1901.
- Müller-Simonis, Paul. *Du Caucase au Golfe Persique a travers l'Arménie, Le Kurdistan et la Mésopotamie.* Paris ve Lyon: Delhomme et Briguet, 1892.
- Saroyan, William. *Here Comes, There Goes, You Know Who.* New York: Pocket Books, Inc., 1963.
- Thierry, Jean-Michel. "Le Couvent de Saints-Apôtres de Mus." *Hantes Amsor-ya.* C. 90 (1976).
- Thierry, Jean-Michel. "Monasteres arméniens du Vaspurakan." *Revue des études arméniennes.* Yeni dizi. C. 9 (1972).
- Thierry, Jean-Michel ve Patrick Donabédian. *Les arts arméniens.* Paris: Editions Mazenod, 1987.
- Vosgyan, Hamazasp. *Daron-Duruperani vankeri* (Daron-Duruperan Manastırları). Viyana: Mikhitaryan, 1953.

I. Dünya Savaşı 9, 11, 14,
18, 52, 186, 191-193

Abaga bölgesi 175n

Abahunik 53

Abdül Kerim Paşa 194

Abdülhalik, Mustafa
(Renda) 198, 200

Abdülhamid II 11

Abegyan, Manuk 110

Abich, Hermann 59

Adilcevaz bkz. Ardzge

Aginyan, Nerses 110

Aget 152

Agiovit 53

Ağtznik 52

Ahlat bkz. Khlat

Ahmed, Celayirli Sultanı
163

Ahronk 178n

"Ailede Delilik" 208, 219

Akabe 181

Akatankegos 15, 16, 48,
65-69, 80, 87, 116-
118

Akhtamar Adası 112,
123, 175, 176

Akkoyunlular 164, 165,
176

Aladağ Sarayı 162

Alaşgerd bkz. Eleşkirt

Aleksandr, Çar III 192

Aleksios I Komnenos
95, 97

Alişan, Çevond 149

Allen, W.E.D. ve Paul
Muratoff 204

Alman(ya) 59, 192, 196,
202

Alparslan 96, 105

Amida (Diyarbakır) 71,
98

Amik 171

Amirdol (Surp Garabed,
Surp Hovhannes
Mıgırdiç) Manastırı
[Amirdol Vank] 8,
16, 58, 114, 116, 117,
119, 120, 121, 169

Anahit, Tanrıça 48, 49,
67

Anders, Ernst 196

Andreas, Havarı 124

Anetsi, Samuel [Anili
Samuel] 117n

Ani 97

Ani Krallığı 89

Ani sülalesi 102

Ani-Kamakh 48n

Antakya 69, 97, 104, 105

Antok Dağı 207

Antranik 198

Apkaryan, Kevork 119

Apostolik 60

Aradzani (Murat Nehri) 9,
45, 46

Arakelots Manastırı bkz.
Surp Arakelots

Aram Derler Adıma 208

Aramanyag 79

Arap(lar) 8, 54, 46, 74,
82, 83, 104, 181, 187

Arapkir 179

Ararat Dağı 13-14, 70

Aras Nehri 68

Arceş (Erciş) 150-152,
154, 163, 171, 172,
176

Arceşetsi, Isdepanos 152

Ardahan 53

Ardzge (Adilcevaz) 151,
153, 154, 155, 156,
171, 172

Ardzruni 68, 87, 102, 129

Ardzruni, Tovma 112

Ardzvig 178n

Aristoteles 115

Arminiya 160, 161

Arnist [Kapılı] 62

Arsanias 46

Arşaguni 67, 77, 78, 80

Arşamunik 53, 54

Arutyunova-Fidanyan,
Viada 15, 104, 105,
106

Arzan [Yeşilyurt] 162,
168, 174, 176

Asbarez 212

Asdğig 48, 49, 67

Asoğig 88, 117n

Aspagunyats Tzor 54

Aspietoi sülalesi 102

Asur(lu) 46, 47, 57

Aşağı Ermenistan 53

Aşdişad [Dirik (Yüce-
tepe)] 10, 48, 49, 52,
67, 69, 70, 74

Aşkarhatsuyts (Coğrafya)
46, 53, 59, 111

Atatürk bkz. Mustafa
Kemal

Atonts, Nigoğayos 15, 53,
68, 100

Attaleiates 95

Avantabadum (Geleneksel
Masallar) 113

- Avarayr (Muharabesi) 81, 132,
 Avekh 169
 Avusturya 192
 Ayarad 67, 68
 Ayriyanetsi, Mikhitar 118
 Azaria, Sis Gatogigosu 122
 Azerbaycan 162, 165, 192
 Aziziye 182, 185
- Bab el-Cineyne 184
Badmutyun Darono
 (Daron'un Tarihi) 84, 87, 89
 Bağdat 7, 10
 Baloyeng 178n
 Balunik 53
 Bandırma 197
 Baron Otel 180
 Bartikian, Hratch 104
 Basil II 101n, 113
 Basilakes 96, 101, 105n
 Basmadjian, Garig 220
 Bayburt 215
 Bayegi, Ebu Bekir 173
 Bdeyan, Misak 200, 201, 203, 204
 Belav 178n
 Bergmann, Pavel 193
 Berm 178n
 Bıcnı 97
 Bilbaşı 159
 Birleşik Cemiyet 11
 Births 218
 Bitlis/Pağış hemen her yerde
 Bitlis 208, 213, 214
 Bitlis Nehri 199
 Bizans(lılar) 7, 10, 15, 53-55, 57, 72, 74, 76, 80, 83, 84, 86, 87, 89, 95, 97-107, 111, 112, 123
- Bizans İmparatorluğu 16, 54, 55, 83, 84, 86, 95, 100, 101, 104
 Boyacıyan, Murad 184
 Bulanık 165n, 198
 Burtzes 101
 Büyük Dırtad, kral 65, 85
 Büyük Ermenistan 7, 8, 48, 62, 67-70, 150, 154
- Celaledin Mengüberti, Harezmsah 160
 Celayirfler 163
 Cemiliye 182
 Cevdet Bey 159, 194, 198, 199, 200, 202
 Charanis, Peter 100
 Cihan Şah 175, 180
 Cizvit(ler) 58, 59, 61
 Comnena, Anna 95
 Cuinet, Vital 59-61
- Çaldıran Savaşı 166
 Çemişgadzak bkz.
 Çemişgezek
 Çemişgezek (Çemişgadzak) 179, 180
 Çırtnig 178n
 Çerten 182
 Çortvaneli 55
 Çrig [Çiriş, Bağlar] 202
- Dalassenos 101
 Damatyan, Mihran 184
 Daron/Muş hemen her yerde
 Daronlular 99, 102
 Dasnavork 54
 Datev 130
 Davut, kral 80
 Dayk 79, 84, 102, 106
 Dayk Dağları 53
- Der Minasyan, Rupen 191, 200-204
 Der Nerses, gatogigos 86
 Der Nersessian, Sirarpie 77, 130
 Deran 67
Destansı Tarihler 15, 66, 80 ayrıca bkz. *Püzantaran badmutyunk*
 Dıh'ne 182
 Dicle Nehri 14, 161, 168
 Dilman 193, 194
 Diyarbakır; Diyar Bakr 9, 30, 59, 112, 157, 161, 162, 166n, 170, 174, 175, 180, 203 ayrıca bkz. Amida
 Dournovo, Lydia 131
 Duruperan 7, 9, 10, 14-16, 18, 45, 54, 91, 131, 132, 149-152, 154-156, 159, 188
 Dükas ailesi 105
 Düyun-u Umumiye 59
 Dvin 72, 73, 74, 88
 Dzora Geçidi 124
 Dzovasar 203
- Ebu Galgal 182
 Ebu Said 166
 Eçmiadzin 14, 74, 88, 116, 121, 127, 153
 Edessa (Urfa) 69, 71, 72, 85
 Eleşkirt (Alaşgerd) 193
 Enver Paşa 192, 193, 201
 Erciş bkz. Arceş
 Erivan 11, 13, 57, 110, 116, 129, 132, 155
Ermeni Ansiklopedisi 114
 Ermeni Devrimci Federasyonu bkz.
 Taşnaksutyun
 Ermeni Katolik Kilisesi 61

- Ermeni Platosu 53, 58-60, 74, 186
- Ermeni Soykırımı 11, 17, 61
- Ermeniler 208
- Ermenilerin Tarihi 84 bkz. Traskhanagerdtsi, Hovhannes
- Ermenistan Cumhuriyeti 188
- Erzincan 48, 215
- Erzurum 9, 13, 54, 58, 59, 161, 174, 197, 202, 215 ayrıca bkz. Theodosiopolis
- Evliya Çelebi 58, 158, 159, 166, 174
- Eyyûbi(ler) 160, 160n
- Fırat Nehri 7, 9, 14, 46, 67, 98, 182
- Fresno 207-213, 215, 217-219
- Frigyalılar 57
- Gamsaragan 86
- Gan(a) Dağı 203
- Garcgan [Çavuşlar] 128, 165n
- Garin 97, 105 ayrıca bkz. Erzurum; Theodosiopolis
- Gavras 97, 101, 107
- Gebin 204
- Geliguzan 178n
- Genç 9
- Georgios, aziz 128, 169
- Germav 178n
- Godoyan, Hagop 200-202
- Golod, Patrik Hovhannes 126
- Goms [Çanakdüzü] 128, 191
- Gorenges 178n
- Gori 54
- Gorov 178n
- Gorter 178n
- Görün, gerilla lideri 200
- Görün, tarihçi 16, 71, 85, 110-112, 117-120, 122
- Goşag 178n
- Gökalp, Ziya 192
- Grdzor 178n
- Gusked 178n
- Gümüşhane 215
- Gürcistan 84, 113, 161
- Gürcü Vakayinameleri 117, 118, 121
- Ğanalaryan, Aram 113
- Ğevond 16, 83, 84, 117, 118, 121, 149
- Hacın [Saimbeyli] 12
- Hatrenik 209
- Hakhnazaryan, Armen 129
- Hakkari 161, 163, 164, 175
- Halep 17, 177-188, 200
- Halil Paşa 193, 194, 198, 200, 202
- Haliti aşireti 159
- Hamidiye Alayları 11, 12, 181, 197
- Haraç 208
- Harçong 178n
- Hark 53, 54n, 152, 165n
- Harput bkz. Kharpert
- Haret Ebu Accur 181
- Haret Ekrad 181
- Hasan Ali, Karakoyunlu sultanı 165n
- Hasankeyf bkz. Hısn-ı Keyfa
- Hatatourios 105
- Hatsegats 78
- Hatsig [Güven] 62
- Hattab 182
- Havgun 178n
- Hayk Hrom bkz. Tzatoi
- Hazo 159
- Heding 178n
- Heraklius Tarihi 120
- Heraklius, imparator 86
- Here Comes, There Goes, You Know Who 216
- Hınçakyan partisi 196
- Hınıs bkz. Khinus
- Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf) 161, 168n
- Hizan bkz. Khizan
- Hovhannes Gatogigos 16, 84, 118
- Hovsepyan, Karekin 149
- Hrignonk 178n
- Hrud 178n
- Hüsrev II, Pers kralı 86
- Hüsrev Paşa Medresesi 170
- Işper [İspir] 164
- İberya 97, 101
- İbrahim, Bitlis emiri 173
- İç Ermenistan 10n, 53
- İhlasiye Medresesi 129, 170
- İlhanlı(lar) 58, 161, 162, 166
- İli [Dağyöre] 129n
- İlyas Hoca 203
- İngiliz 60, 188, 204, İngiliz İmparatorluğu 204
- İnnagnia Vank (Klaga Vank) 52, 155
- İnsanlık Komedişi 208
- İran Azerbaycanı 162, 192, 193
- İran Kilisesi 72
- İran(lı) 8, 53, 71-74, 80,

- 126, 159, 161, 162,
164, 165, 171, 172,
192-194, 198
İsfahan 116
İshak, gatogigos 49
İskender Han 150
İslam Ansiklopedisi 168,
204
İstanbul 11, 12, 60, 120,
158-160, 164, 166,
168, 170, 175, 178,
180, 181, 184, 192,
196, 208 ayrıca bkz.
Konstantinopolis
İstanbul Ermeni Patrikliği
61, 184
İtilaf Devletleri 13
İttihatçılar 191, 192
İzmirliyan Kız Okulu 11
İzzettin Şir 175n

Johansson, Alma 202
Jöntürk (Devrimi) 13, 18,
191, 196, 197

Kaçarenk 178n
Kafkas(lar) 166, 187, 193,
194
Kafkasya 208
Kaisereia (Kayseri) 14,
65, 66
Kajdan, Aleksandr 15, 97,
101, 105
Kalkedon 100, 106, 152
Kantzagetsi, Giragos 117,
118
Kapadokya 14, 48, 65, 66,
69, 70, 104
Kara Yusuf 167
Karaoğlanyan, Lusintak
207, 211, 212, 216,
218n
Karakoyunlular 157, 162-
164, 176

Karke Dağı 52
Kars 13
Kategoriler 115
Kayrevan Ulu Camii 130
Kayseri bkz. Kaisereia
Kegaşen 178n
Kekaumenos, Katakolon
96, 102
Keldani Katolik 59, 61,
62
Kevork Çavuş 188, 189
Khabelcoz 178n
Khaçikyan, Levon 149,
151
Kharpert (Harput) 183,
184
Khasküğ [Hasköy] 206
Khelhovid 178n
Khuntragadar Kilisesi
(Surp Asdvadzadzin
Manastırı) 119, 169
Khuntzorig 178n
Khinus (Hınıs) 157, 158,
161n
Khirimyan (Hayrig),
Mıgırdıç 11, 126
Khizan (Hizan) 164, 179
Khlát (Ahlat) 31, 95, 96,
151, 154, 157, 159-
163, 165, 166, 168,
170, 176
Khlatsesi, Krikor 155
Khorenatsi, Movses 80,
82, 111, 117n, 118,
122
Khorkhorunik 53, 54
Khoronk [Harman] 62
Khosrov, kral 79
Khoy 197, 198
Khoýt 54, 159, 165n
Khulp [Kaşıklar] 202
Khultig [Arıdağ] 203
Khumsavank 128
Kıpti 61

Kırım Savaşı 200
Kiğı 11
Kilikya 48, 55, 89, 104,
125, 132, 150, 154
Kilikya Ermenistanı 55
Kinross, Lord J. Patrick
Balfour 205
Klaga Vank (İnnagnia
Vank, Klag Manastırı)
52, 82
Klatsor (Manastırı) 125,
132
Koch, Karl H.E. 59
Kokkovasile stılaesi 102
Koloneia [Şebinkarahi-
sar] 96, 97
Komats Vank 173
Komk [Çalışlar] 178n,
182
Koms [Bozbulutlar] 63,
169, 198
Konstantin Monomakos
IX. 95
Konstantin Porfirogenitos
II 98, 99
Konstantinopolis 7, 10,
72, 96-99, 102, 105,
107, 126 ayrıca bkz.
İstanbul
Köprükoy 193
Köprülü Kazım 202
Krikor Lusavoriç 14, 16,
48n, 49, 52, 65, 66,
80, 85, 94, 119, 121,
124, 126, 154
Krikor Lusavoriç'in
Yaşamı 119
Krikor Magistros (Pahla-
vuni) 15, 97, 104,
106, 126
Krikorikios 98, 99
Küçük Asya 83, 96, 98,
103
Küçük Ermenistan bkz.
Pokr Hayk

- Kürt(ler) 9, 11, 12, 17, 58,
59, 61, 104, 128, 151,
157-159, 161-164,
168, 170-174, 178,
184, 187, 196-198,
202, 203, 205, 215
- Lalayan, Yervant 149
- Lasdiverts, Arisdages 88,
118, 122, 126
- Leontius (Çevond) 65,
66
- Lewis, Geoffrey 200
- Lynch, Harry Finnis
Blosse 47, 59
- Madenataran 11, 110,
116-119, 121, 131,
155
- Mahmudi 175
- Maksoudian, Krikor 127
- Malatya bkz. Melitene
- Malazgirt 202 ayrıca
bkz. Manazgerd/
Mantzigerd
- Malazgirt Savaşı 55
- Mamigonyan, Hamazasp
49
- Mamigonyan, Hovhan
118
- Mamigonyan, Hovhan-nes
55, 88
- Mamigonyan, Müşeg 86
- Mamigonyan, Tornig 89,
126, 127
- Mamigonyan, Vahan 81
- Mamigonyan, Vartan 49
- Mamigonyan(lar) 7, 10,
14, 15, 49, 55, 70-74,
77-79, 80-90, 118,
123, 126, 127, 132
- Mamuret ül-Aziz 179
- Manazgerd/Mantzigerd
(Malazgirt) 31, 54, 55,
74, 89, 95-98, 104-
106, 113, 150, 154,
160, 194, 198
- Mangasarents, Hovhan-
nes 154
- Mardağı [Erzurum, Tek-
man] 54
- Marmara 213
- Marnig [Gökyazı] 62
- Masis Dağı 70
- Masuria gölü 193
- Maşdots, Mesrob 10, 65,
71, 72, 74, 78, 85, 90,
109, 110, 116, 119
- Matevosyan, Ardaşes 149,
151
- Mazlumyanlar 184
- Medzopetsi, Tovma 151,
164, 171
- Meğdi [Yaygın] 62
- Mektuplar Kitabı 72, 73
- Melik Eşref 160
- Melitene (Malatya) 95, 98
- Melkiset 115, 116
- Memluk 178
- Merşabuh, Daron
psikoposu 72, 73
- Mezopotamya 59, 61, 62,
69-71, 74, 97, 104,
161, 162, 164, 168,
199
- Mijgeğ 178n, 182
- Mikteng 178n
- Mikhtar, Anili 113
- Mırors [Merus] 128
- Mihrtadyan, Tateos 120
- Mikayel VI 96
- Minasents, Tovma 155
- Miran Şah 173
- Mişlayevski 197
- Moğol(lar) 7, 10, 55, 57,
58, 159, 160, 162,
169, 171
- Moks [Bahçesaray] 123,
175
- Morkovli 181, 182
- Mosele sülalesi 102
- Mşo taşd bkz. Muş Ovası
- Murat Nehri bkz. Aradzani
- Musa ibn Zurara 112
- Musele-Krinitesler 55
- Mustafa Kemal (Atatürk)
13, 62, 204, 205
- Musul 61, 162n
- Muş/Daron hemen her
yerde
- Muş Homiliariumu 125,
131, 136, 151
- Muş Ovası (Mşo taşd) 9,
12, 13, 35, 45, 59,
61, 62, 157-159, 164-
176, 182, 205
- Nakşibendiler 174, 175
- Nasturi Kilisesi 59
- Natopa 178n
- Nazarbekyan, Tovma 194
- Nerses II (Gatogigos,
Aşdaragetsi) 72, 73
- Nikeforos Fokas 99
- Nisibis [Nusaybin] 70
- Nogales, Rafael de 198
- Nor Şen [Sungu] 62
- Nuh 70
- Nusayri 174
- Obituaries 217
- Oğagan [Mercimekkale]
47, 48, 52, 62
- Öklid 97, 106
- Orbelyan, İsdepanos
117n, 118
- Orbelyanlar 89, 90
- Osmanlı Bankası 199
- Osmanlı(lar)/Osmanlı
İmparatorluğu 7, 9,
10, 12, 13, 46, 47, 53,
58-60, 62, 123, 124,
126, 129, 150, 161,

- 165, 166, 168, 170,
172, 174, 177-179,
182, 187, 188, 191,
192, 197-204
Oswald, F. 59
- Pağes/Bitlis hemen her
yerde
Pağışetsi, Mıgırdiç 152
Pahlavuni sülalesi 102
Pahlavuni, Krikor bkz.
Krikor Magistros
Pakarad, Şambad 80
Pakraduni, Pakarad 90
Pakraduni, Şabuh 84
Pakraduni, Sahak 82
Pakraduni, Tamar 90
Pakraduni, Tavit 90
Pakraduni(ler) 10, 14, 15,
54, 55, 77, 78, 80, 82-
84, 87, 89, 90, 104,
123, 126
Pakrevant 83, 88
Papazyan, Vahan 191,
200-204
Parbetsi, Ğazar 16, 71, 81,
117, 118
Paritsori Vank 175
Parseğ Kavartsi 115
Parseğ Pağışetsi 114
Patsi 178n
Pavistos Püzant 15, 47,
66, 80
Pavlus, aziz 124
Pazuki aşireti 168
Pergri [Muradiye] 150,
154
Pers(ler) 72, 80, 81, 86,
111
Persermenistanı 80, 82
Pertag [Pertek] 158
Petrus, aziz 124
Pevi 178n
Pıznunik 53, 54, 111, 152
- Pir Ali Han 153, 157,
171, 172
Pirşenk 178n
Piskopos Sepeos'un
Heraklius'a İlişkin
Tarihi bkz. Heraklius
Tarihi
Platon 97, 106
Pokr Hayk (Küçük Er-
menistan) 48, 67
Pontus 48, 98
Por [İncekaya] 129
Por Manastırı/Pora Vank
129n
Porfiryus 115
Protestan 36, 185
Psank 178n
Psellos, Mikhael 97
Pşut 178n
Püzantaran badmutyunk
(Destansı Tarihler)
66, 69, 70, 74, 79, 80,
87, 88
- Qavalisi aşireti 159
- Rahva 199
Rakka 187
Rışduni 83
Rışdunik 112
Rock Wagram 207, 211,
215
Roma 47, 55, 67, 80, 111
Romalılar 46, 52
Romanos II 98
Romanos IV. Diogenes
95, 105
Roslin, Toros 156
Rupenyan sülalesi 102
Rus(ya) 13, 18, 55, 90,
104, 126, 127, 191-
194, 197, 199-201,
203, 204
Ruzagi aşireti 163, 170n
- Safevi 8, 164, 166, 171
Sağdun 178n
Saha 186, 189
Sahak, gatoğigos 78, 80
Salibe 185, 186
Samosata (Adıyaman) 71
San Joaquin Vadisi 208
Sarakad Dağı 70
Saray 179n
Sarepa Manastırı 73
Sarıkamış 197
Saroyan, Armenak 207,
209-212, 214, 219,
Saroyan, Takuhi 207,
212, 214, 216, 217
Saroyan, William 18,
207-221
Sasani 132
Sasun 7, 9, 12-14, 17-19,
52, 55, 57, 61, 62, 73,
89, 126, 159, 178-
188, 191, 200-204
Sasun Hemşeriler Derneği
182, 192
Sasuni, Garo 196, 200
Sasunlu Tavit 19, 90
Sbağank 178n
Sebasteia (Sivas) 86, 98,
104
Selçuklu 7, 96, 105-107,
126, 150, 160, 168,
170; Türkleri 55, 57
Semal 178n
Sepeos 16, 79, 82, 83, 87,
112, 117-120, 122
Servet Bey 205, 207
Sevr Antlaşması 13
Sğert (Siirt) 9, 59, 61,
197-199
Sığgunig 14, 47-49
Sırvantzdıyants, Karekin
11
Siirt bkz. Sğert
Sincar Dağı 179

- Sis 153
Sivas bkz. Sebastei
Skleros ailesi 101
Sokrat 120
Sorp [Reşadiye, Yelkenli] 128
Strabo (Amasyalı) 47
Suriye(li) 47, 49, 98, 99, 104, 161, 168, 178, 180, 181, 187, 188; Yakubi 60, 61
Suriyeli Mikayel 88, 89
Surp Ağperik bkz. Vandir
Surp Ananias Manastırı 173
Surp Arakelots [Aziz Havariler] Manastırı 10, 16, 37-39, 52, 57, 124, 129-132, 134, 135, 137, 151, 152
Surp Arekelots Kilisesi [Aziz Havariler] 130
Surp Asdvadzadzin Manastırı 114, 119, 129
Surp Garabed (Bitlis, Pağış) 8, 109 ayrıca bkz. Amırdol Manastırı
Surp Garabed (Muş, Daron) 11, 16, 40, 41, 43, 48, 52, 58, 85-88, 90, 92, 126, 127, 151, 152, 155, 159, 202
Surp Giragos Manastırı 117, 122
Surp Haç Kilisesi 123, 127
Surp Hizdbuzit (Tukh) 128
Surp Hovhannes Mıgırdiç [Vaftizci Aziz Yahya] Manastırı bkz. Amırdol Manastırı; Surp Garabed
Surp Isdepanos Şapeli 125, 127
Surp Kevork 127, 128 ayrıca bkz. Surp Garabed (Muş, Daron)
Surp Tateos Kilisesi (Arakelots Manastırı) 39, 126
Surp Tovma (Mirors) 128
Süni 87
Sünik (Zangezür) 89, 132
Süryani 15, 61, 69-74, 85, 86, 88, 98, 213; Yakubi 61
Şah Tahmasb 166n, 171, 173
Şah-i Ermen 57, 89, 160
Şahrikyan, Ara 203
Şare'h Sus 185
Şemseddin, Bitlisli 163n
Şenig [Karadudak] 179n, 203
Şer, Monsenyör Adday 62
Şeref Han, Bitlisli 171-173
Şerefname 163
Şeyhan 179
Şıgtayagır, Krikor 119, 126
Tağavank 178n
Talar 54
Talat Paşa 192, 198
Talhor 178n
Tanımlar Kitabı 115
Tannenberg gölü 197
Taranagık 67
Tarkaniotes 96
Tarug 178n
Taskhurantsi, Movses 87
Taşnaksutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu) 191, 192, 196, 197, 201
Tatang 178n
Tatar 89
Tatevatsi, Krikor 113, 115
Tatribe 182
Tatvan 165n, 194
Tavit Mşetsi 151
Tavit, kral 90
Tebriş 193
Tebrişli Arakel (Tavrijetsi) 114-116
Teprike [Divriği] 98
Tezi 178n
Theodosiopolis (Garin; Erzurum) 96-98, 105
Thierry, Jean-Michel 126, 128, 129
Tınket [Karayün] 178n, 182
Tıvniğ [Durugöze] 62
Tiflis 71, 76, 79, 81, 84, 149, 204
Til [Korkut] 49, 62
Timur 10, 125n, 126, 158, 168, 169, 173, 175n
Topuzyan, Monsenyör Hagop (piskopos) 62
Tornices 95
Tornigler 55
Tornigyan(lar) 89, 99, 124
Toros Dağları 7-9, 13, 45, 52, 163, 164, 165
Toros Daronatsi 132
Trabzon 13, 95, 97, 197, 215
Tracy'nin Kapları 220
Transkafkasya 192-194, 197
Traskhanagerdtsi, Hovhannes 84, 117
Trnevank 152
Tsironk [Kırköy] 62, 198
Tuğrul, Sultan 113
Tukh [Tuğköyü] 128

- Tuna 98, 103
Türk(ler) 10-14, 17, 46,
60-62, 96, 97, 103,
160-162, 165, 166,
170, 191-194, 196,
197, 200, 203, 213,
214
Türkiye 12-14, 62, 187
Türkmen(ler) 7, 58, 89,
150, 153
Tvaratsatap 54
Tzamandos [Zamantı] 98
Tzatoi (Hayk Hrom) 100,
106
Ukhdanes, Sebasteia
piskoposu 86, 87
Ulema Bey 166n
Urartu 10, 14, 47, 57,
123, 156
Urfa 180, 201, 215 Ayrıca
bkz. Edessa
Urfalı Mateos 105, 113,
117, 118
Uvays, Celayırî Sultanı
167
Uzun Hasan, Akkoyunlu
sultanı 165n
Vağarşabad 68, 69, 158
Vağarşag, kral 80
Vahakn 48, 49n, 67
Vahevuni sülalesi 14, 49
Vahram sülalesi 102
Van 9, 13, 15, 18, 19n,
58, 61, 112, 117, 121,
123, 133, 156, 175n,
193, 194, 198; bölgesi
162, 166n, 168, 171
Ayrıca bkz. Vaspu-
ragan
Van Gölü 9, 13, 98, 111,
112, 123, 124, 129,
131, 157, 160, 161,
165n, 175, 194, 198,
207, 209, 217
Van Gölü'ne 209
Vandir (Surp Ağperik) 52
Varajnunik 53
Vark Maşdotsi 110
Varna 96
Vartan Areveltsi 88, 117,
118
Vartan Pağışetsi 16, 117,
120, 121, 122
Vartan, Surp Garabed
Manastırı Başrahibi
202
Vartenis [Altınova] 62
Varto 165n
Vasपुरagan 15, 97, 98,
104, 106, 109, 123,
149, 169 Ayrıca bkz.
Van
Vehib Paşa 202
Vekiliye 182
Veri Vank 169
Virabetsi, Giragos
Gatoğigos 154
Vosdan [Gevaş] 166n,
179
Vosgemayr 67
Vosgyan, Hamazasp 49,
109, 153, 163, 173,
Vramşabuh, kral 78
Wilson, Edmund 210,
211
Wilson, Woodrow 13
Yahudi 61, 80
Yavuz Sultan Selim 9
Yerazmoyn 48-49n
Yegeğats 67
Yeğişe, piskopos 62,
Yeğişe, tarihçi 81, 116,
117
Yenilmez Tavit [Tavit
Anhağt] 115n
Yerevark 54
Yezidi 174, 175; Kürtler
61
Yudenic, General N.N.
193
Yukarı Ermenistan 53
Yukarı Mezopotamya 160-
162, 164, 174
Yunan(lar) 46, 47, 72, 95,
100, 102, 104, 106,
113
Yunanistan 98
Yuzbashian, Karen N. 104
Zakarya III, Akhtamar
gatoğigosu 176
Zakaryanlar 150
Zarphanalyan, Karekin
149
Zenop, Klaglı 55, 85
Zerdüş 67, 69
Zeytun [Süleymanlı] 12,
187
Zobyan, Bedros 213
Zov 202

Թարիհի քենթեր վէ երմենիլեր
Պիթլիս վէ Մուշ

Tarihi Kentler ve Ermeniler
Bitlis ve Muş

Պատմական քաղաքներն ու հայերը
Պիթլիս (Բաղէշ) եւ Մուշ (Տարոն)

Historic Cities and the Armenians
Bitlis (Baghesh) and Mush (Taron)

Ռիչըրթ Կ. Յովհաննիսեան (խմբագիր)

Richard G. Hovannisian (editor)

ուսումնասիրութիւն

study

Թրքերէն

Turkish

(Անգլերէնէ) թարգմանող
Հիւլալ Գըլմէ

translator (from English)
Zühal Kılıç

Սեպտեմբեր 2016, Ստանպուլ

September 2016, Istanbul

Bitlis ve Muş, Ermeni geleneğindeki adlarıyla Pağış ve Daron, tarihsel Ermeni yurdunun en önemli merkezlerindendi. Anadolu, Kafkasya ve Mezopotamya coğrafyasında yaşayan kadim Ermeni halkının yöredeki üç bin yıllık varlığının ve komşularıyla ilişkilerinin izlerini sürmek, günümüzde de büyük önem taşıyor. Antik çağlardan 20. yüzyıla kadar Bitlis ve Muş'un tarihine ışık tutan bu kitapta, Ermenilerin siyasi, kültürel, dini ve toplumsal mirası inceleniyor.

Ünlü tarihçi Richard G. Hovannisian tarafından derlenen 14 ciltlik Tarihi Kentler ve Ermeniler dizisinin ilk kitabı olan Bitlis ve Muş, Anadolu'nun çok katmanlı tarihini anlamamıza yardımcı oluyor. Türkiye'de hâkim olan tektipçi tarih anlayışına alternatif oluşturmak için verilen fikir mücadelesine katkı sağlaması dileğiyle.

Dizinin yayımlanacak diğer kitapları: Van - Harput - Erzurum - Sivas
Diyarbakır ve Urfa - Kilikya - Karadeniz - İstanbul - Kars ve Ani - İzmir
Kayseri ve Kapadokya - Küçük Asya - Musa Dağ

ISBN 9786055753702

9 786055 753702

